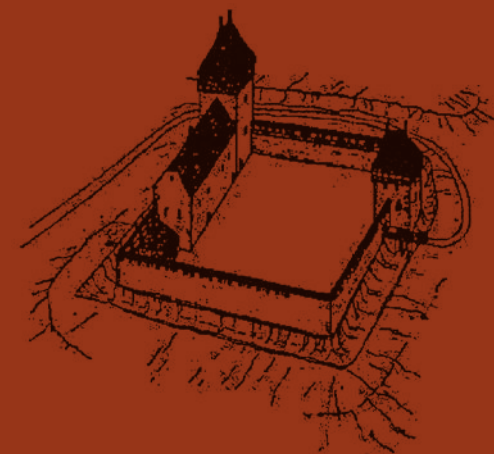

2008/2

Castrum

A Castrum Bene Egyesület Hírlevele

A tartalomból:

RAINER PÁL:
Segvártól Essegvárig

B. WELLISCH MÁRTA:
Középkori lakóházak az alsódörgicsei templomnál

GERE LÁSZLÓ:
A szekszárdi vár az írott források és az eddigi ásatások alapján

BUZÁS GERGELY:
Balusztrádos loggiák a magyar kora reneszánsz építészetben

LÁSZLÓ CSABA:
Reneszánsz nyíláskeretek a szerencsi várban

CASTRUM

A CASTRUM BENE EGYESÜLET HÍRLEVELE

8. szám

CASTRUM

A CASTRUM BENE EGYESÜLET HÍRLEVELE

8. szám

Budapest, 2008

E számunk munkatársai

BUZÁS GERGELY régész-művészettörténész, MNM Mátyás király Múzeum, Visegrád,
GERE LÁSZLÓ régész, Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, Pécsi Iroda, JANKOVICH B.
DÉNES régész, Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, Budapest, HORVÁTH RICHÁRD törté-
nész, tudományos munkatárs, MTA Történettudományi Intézet, LÁSZLÓ CSABA régész,
Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, Budapest, RAINER PÁL régész, Laczkó Dezső
Múzeum, Veszprém, SÁRKÓZY SEBESTYÉN építész, Kulturális Örökségvédelmi Hivatal,
Miskolci Iroda, SÓFALVI ANDRÁS régész, Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely, SIMON
ZOLTÁN régész, Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, Miskolci Iroda, WELLISCH MÁRTA
régész-könyvtáros, Budapesti Történeti Múzeum

Szerkesztette

Feld István

Technikai szerkesztő

Domokos György

ISSN 1787-1093

Kiadja

Castrum Bene Egyesület

Históriaantik Könyvesház Kiadó

(A szerkesztők a beküldött képek minőségéért felelősséget nem vállalnak)

A SZERKESZTŐ ELŐSZAVA

A négyéves kort és a nyolcadik számát megért hírlevelünk többé-kevésbé kialakult, s immár a színekkel is jelzett tavasz és őszi füzetben állandó rovatokkal jelentkező struktúráját a jövőben sem kívánjuk a szerkesztő – véletlen egybeesés miatt egyúttal a Cast-rum Bene Egyesület elnöke – személyes megnyilvánulásait megfogalmazó bevezetőkkel módosítani, most azonban kivételt kell tennünk. Magyarázattal tartozunk ugyanis az Olvasónak a kezében tartott szám tanulmányai vonatkozásában. El kell ugyanis árulnunk, hogy azok közül több eredetileg nem ide készült, hanem a magyar várkutatás területén (is!) elévülhetetlen érdemeket szerzett Koppány Tibor építész (építészettörténész, sőt szinte egyúttal történész és művészettörténész) 80. születésnapján köszöntő – s folyóiratunkhoz hasonlóan az Egyesület és a Historiaantik Könyvesház közös kiadásában megjelenő – „Kastélyok évszázadai, évszázadok kastélyai” címet viselő reprezentatív kötetbe. Azonban a hazai kastélykutatás legújabb eredményeinek bemutatására vonatkozó felhívásunk (szerencsére? sajnos?) olyan nagy visszhangra talált, mely már nem volt teljesen kanalizálható egyetlen ünnepi könyv adott keretei között. Ezért egyrészt a tematikai szempontból nem teljesen ide kapcsolódó dolgozatok kötetbeli közléséről kellett lemondanunk. Közülük a szerkesztő különösen sajnálja, hogy az általa személyesen felkért Wellisch Márta igen fontos munkáját csak itt olvashatják a középkori magyar lakóházak története iránt érdeklődők. De Buzás Gergely (egy évvel ezelőtti írásunkban is már megjelentetni remélt) alapvető dolgozata is rangosabb fórumot érdemelne – reméljük, hamarosan idegen nyelvű közzétételére is sor kerül. Simon Zoltán forrásközleménye ugyanakkor terjedelmi okokból jelenik meg itt, s nem a jubileumi kötetbeli tanulmánya függelékeként. Végül László Csaba sokak által várt, s az előbb említettekhez hasonlóan nem kevésbé alapvető dolgozata azért gazdagíthatja most hírlevelünket, mivel a számos más feladatot is vállaló kutatók és az idő közötti küzdelemben nem mindig az előbbieket győznek. Ugyanakkor az csupán a véletlen műve, hogy első tanulmányunk ugyancsak nem független Koppány Tibor személyétől, hiszen Essegvárról legutóbb – lassan már fél évszázada – épp ő készített összefoglaló munkát, ahogy ezt Rainer Pál is hangsúlyozza.

Mindezek alapján végül elmondhatjuk, hogy az ünnepelt – egyesületünk tiszteleti tagja – szinte egy újabb, életében immár harmadik(!) „Festschrift” boldog címzettje lehet. Reméljük, mindez további gazdag tudományos tevékenységre, hatalmas mennyiségű terpmunkájára további rendszeres feldolgozására sarkallja, s folyóiratunk következő, 2009. évi tavasz számában már olvashatjuk azt a beszámolót, melyet csak ő írhat már meg: hogyan és miképp zajlott az 1950–1960-as évek egyik legfontosabb várfeltárása Sümegen.

Természetesen a tanulmányokon és forrásközleményeken kívül e számunk még fontos könyvismertetéseket és -kritikákat is tartalmaz, melyek esetében két, a várkutatás esetében alapvető szempont, a történeti és a topográfiai megközelítés kérdésének megjelenítését emelném ki. Ez önmagában is bizonyítja – nem is szólva a recenzensek személyéről –, hogy az 1950-es években Koppány Tibor által (is) megalapozott hazai tudományos igényű várkutatás dinamikus folytatása biztosítottnak látszik, az elődök vetése termékeny (vár) földbe hullott!

TANULMÁNYOK

RAINER PÁL

SEGVÁRTÓL ESSEGVÁRIG A bándi vár és birtokosainak történetéből¹

A vár kutatástörténete

A Bánd község fölé délnyugatról emelkedő hegy mesterséges árokkal elválasztott északi végében, széles, lapos tetőn romladoznak Essegvár csekély romjai (1. kép). A várat eredetileg Segvárnak hívták. Ugyanis a középkori magyar nyelvben nem csak az emberi test bizonyos domborulatát nevezték meg e szóval, hanem a természetben található hasonló alakzatokat is (vö. pl. Erdélyben Segesvár). Az Esegvár, Essegvár elnevezés a 15. században tűnt fel, de a kétféle név még jó ideig párhuzamosan élt egymás mellett, míg végre az Essegvár változat kiszorította a „szalonképtelenné vált” Segvár nevet. Hasonlóan alakult a várat évszázadokon keresztül birtokló nemesi család, a Lőrinte nemzetségbeli Segváriak illetve Essegváriak névhasználata is. A várról és birtokosairól ugyan viszonylag nagyobb számú középkori írott forrással rendelkezünk, de, hogy a vár ép állapotában hogyan nézhetett ki, milyen lehetett, arról igen kevés a tudásunk.

A vár feltehetően legkorábbi – ám meglehetősen apró és sematikus – ábrázolását Wolfgang Lazius 16. század közepén Magyarországról készített térképén találjuk, „*Essegwar*” megjelölése (2. kép).² Egy, a 18. század végén Vertits Ferenc eredetijéről Kovács Ferenc, Veszprém vármegye rendes geometrája által készített, latin nyelvű magyarázatokkal ellátott térképen, amely Bánd másként Essegvár tulajdonosainak birtokosztályát tüntette fel, egy nagyjából szabályos téglalap alakú váralaprajzot láthatunk. A vár nyugat-keleti kiterjedése nagyjából kétszerese az észak-déli irányúnak. Az erősség négy sarkán egy-egy kiugró építmény látszik. A vártól keletre-délkeletre elterülő terület a térkép készítésének idejében a nemes Orosz család birtoka volt (3. kép).³

Kisfaludy Sándor (1772–1844) a „*Somlai vérszűret*” és „*Eseghvár*” című regéiben a Mátyás király korában élt, Kinizsi familiáris, Essegvári (nála Eseghváry) György (Kisfaludynál keresztneve sehol nem szerepel) és a képzelet szülte Kemen Lenka kitálalt egymásra találásának történetét írta meg az 1830-as években. (A történet jószereivel Kisfaludy saját, Szegedy Rózával való megismerkedése és házasságkötése története, középkori környezetbe helyezve.⁴)

1 Jelen tanulmány eredetileg a Hudi József által szerkesztett „Bánd község története” című, megjelenés alatt álló kötethez készült. Az eredeti változathoz itt elhagytam a várat birtokló családok címereiről, címeres emlékeiről írt záró részt, továbbá az írást kiegészítettem a vár 2006 ősze óta folytatott feltárása leírásával.

2 SÁGI–TÖRŐCSIK–FAZEKAS 1988. 28. ábra.

3 Fényképmásolata: VLDM régészeti adattára 67.434–67.435. Eredetije a Magyar Országos Levéltárban, Budapesten.

4 Kisfaludy 1848.535–598. A „*Somlai vérszűret*” 1835. szeptember 13-án olvastatott fel a Magyar Tudományos Akadémia közgyűlésén. Az „*Eseghvár*” 1838-ban jelent meg először nyomtatásban.

1. Essegvár romja délnyugat felől, valamikor a 20. század közepén (kb. 1949–1965 között). A lapos hegytetőn részben még állnak az 1933-ban felállított kálvária stációi. A kép közepén lévő sziklaképződmény nem része a várromnak. A vár tornyától jobbra, a domb mögül kilóg a r.k. templom tornyának végződése a keresztrel. Vajkai Aurél fényképfelvétele (VLDM műemléki adattára, 10794.)

Rómer Flóris (1815–1889) bencés tanár, hazai régészetünk egyik legelső úttörője,⁵ 1859-es bakonyi kutatásai során felkereste e romot is. Tapasztalatairól röviden így számolt be: „Ebédemhez alig kellett néhány perc, és lelkész barátommal gyalog Bándra indultam. Megnéztem Essegvár roppant mészrétegeken álló dűledékeit, s eszembe jutának Essegvári Pálnak a bakonybéli apát jobbágysai ellen a XV-dik század elején elkövetett hatalmaskodásai. Egy félig meddig álló torony és a falak omladványai egyedüli tanui ezen, a hazai költeményekben élő, nemes család ősi fészkének. A vár romjait felületesen rajzolva, siettem Bándra...”⁶ Rómer leírásának megjelenésével egyszerre, 1860-ban látott napvilágot Darmstadtban Hunfalvy János, „Magyarország és Erdély eredeti képekben” című munkájában egy másik sommás ismertetés a várról: „Herend és Bánd között egy váromladék van, mely Essegvárnak neveztetik s melyet némellyek Essetia minor római telep maradványának tartanak, mások meg azt mondják, hogy I. Mátyás király Himfy nevű udvarmestere egyik vejének, Essegvárinak lakása volt.”⁷

Nagykállói Paál Dénes (1829–1902)⁸ Veszprém vármegye királyi főmérnöke – egykori 1848/49-es honvéd tüzér hadnagy – 1867-ben felmérte és megrajzolta Bánd helység határának térképét. Ezen a térképen az „Essegvári várrom” felirattal jelölt részen felismerhe-

⁵ Rómer pályafutásáról: ÉLESZTŐS 2002. 748–752. (Dukrét Géza, Maróti Éva, Tóth László szócikke)

⁶ RÓMER 1860. 202.

⁷ HUNFALVY 1860. 335–336.

⁸ Rövid életrajza: BONA 1998. II. 622. Sírja ma is látható Nemesvámoson (Veszprém m.), a református temetőben.

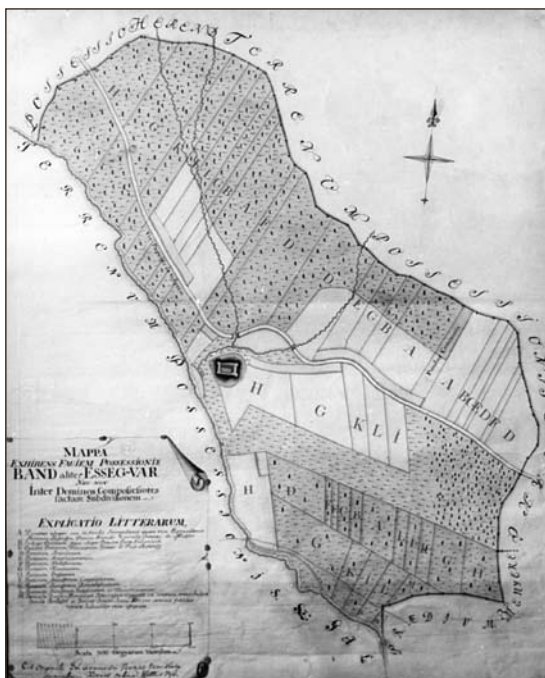
tő a vár napjainkban is álló délkeleti tornya és a hozzá nyugat-délnyugat felé csatlakozó déli várfal. Ellenben a napjainkban szintén meglévő és Könyöki alább ismertetendő 1885. évi rajzán is szereplő keleti toronyaljzat nem tüntette fel (4. kép).⁹

Könyöki (Ellenbogen) József (1829–1900) főreáliskolai tanár, korábban katonatiszt, egyik korai várkutatónk 1885. decemberében kereste fel és rajzolta le, valamint mérte fel a romokat. Ő a következőket írta a várromról: „Veszprémtől Devecser felé vagy három kilométerre fekszik Bánd község. Ennek déli részén vagy 300 lépésre emelkedik ki egy dombon Esség vára. A mint azt az alaprajz mutatja, a várnak keleti és déli oldala egy kör-íves sáncz által van megvédve. Ez szükséges volt, mert a várdombnak folytatása kelet és dél felé mind magasabbra emelkedik. A várépületből már csak két torony és három fal, az is nagyon rongált állapotban áll fenn. A többi épületek falak humusszal elborítvák, de úgy hogy a szobák helyzete felmérhető volt. Az udvar éjszaki oldalán látjuk a kutat. A vár éjszaki és nyugati oldala meredek sziklák által volt megvédve. Hogy merre volt a várhoz való felmenet és bejárás már bizony nem állítható.”¹⁰ (5. kép)

Csánki Dezső történész 1897-ben elsőként állította össze a várra vonatkozó oklevelek lajstromát és vázolta fel segítségükkel a vár vázlatos történetét.¹¹ Gerstner Ödön festőművész 1904-ben akvarell képet készített a vár romjairól.¹² Békefi Remig (1858–1924) ciszterci szerzetes, későbbi zirci apát a Balaton környék várairól és templomairól 1907-ben írott könyvében, szintén okleveles

2. Wolfgang Lazius Magyarország térképének részlete Essegvár ábrázolásával, 16. század közepe (Sági–Töröcsik–Fazekas 1988. 28.)

3. Essegvár környéke. Kovács Ferenc, Veszprém vármegye rendes geométrája rajza Vertits Ferenc eredetijéről, 18. század 2. fele (VLDM műemléki adataira, 67.434. fotómásolat)

⁹ Veszprém Megyei Levéltár: T 294. Fotómásolata: VLDM régészeti adataira 67/437.

¹⁰ VÁLINÉ 2000. 58., KÖNIG 2001. nr. 476., függelék 21. nr. 476.

¹¹ CSÁNKI 1897. 209–210.

¹² VLDM képzőművészeti gyűjteménye Itsz. 82.30. Jelezve balra lent: „Gerstner Ö. 904/Bánd”. A kép jelenleg a múzeum előcsarnokában látható.

4. Eszégvár környéke. Paál József, Veszprém vármegye mérnöke rajza 1867-ből
(VLDM régészeti adattára, 67.437. fotómásolat)

adatokat is felhasználva ismertette összefoglaló jelleggel a vár múltját.¹³ Szeghalmy Gyula 1937-ben a Dunántúlról írt összefoglaló munkájában röviden kitért a vár múltjára is.¹⁴

Koppány Tibor építésmérnök 1961-ben egy Veszprém megyei idegenforgalmi kiadványban méltatta a vár történetét. Aránylag rövid, de oklevelekre bőségesen támaszkodó írása valószínűleg mindmáig a legérzletesebb munka e tárgykörben.¹⁵ Röviden megemlékezett a várról Gerő László is 1955-ben,¹⁶ 1968-ban¹⁷ és 1975-ben¹⁸ megjelent, a ma-

13 BÉKEFI 1907. 257–260.

14 SZEGHALMY 1937. 347–348.

15 KOPPÁNY–BOKSAY 1961. 53–65.

16 GERŐ 1955. 176., 348.

17 GERŐ 1968. 141, 143. Feltételezése – amelyet már ő is kételkedve fogadott –, hogy a várat 1233 előtt Igmánd nembéli András építtette volna, nem igazolódott.

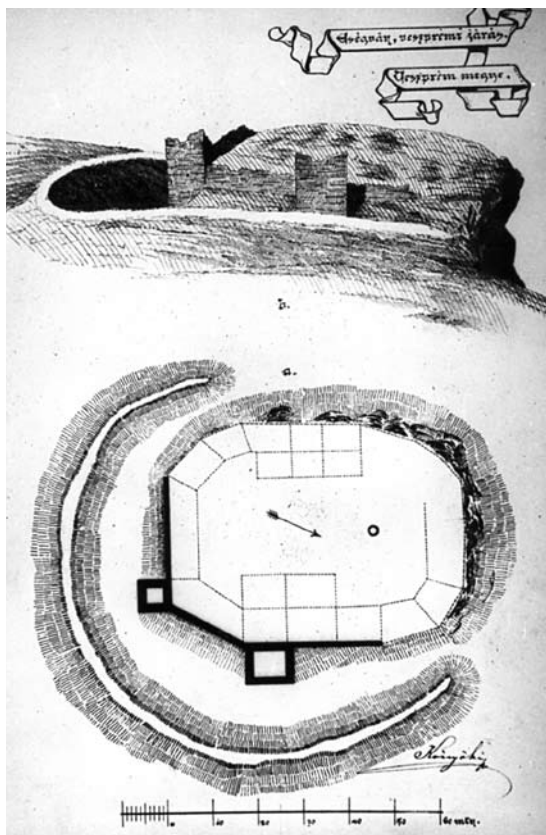
18 GERŐ 1975. 301.

gyarországi várépítészeti tárgyaló könyveiben. Fügedi Erik történész 1977-ben, a várak és a 13–14. századi magyar társadalom kapcsolatát elemezve írt Essegvárról.¹⁹ Kifejezetten Bánd községgel foglalkozó munka először 1998-ban jelent meg, Krein Péter szerkesztésében. Bár ez a mű is kitért röviden a várra, döntően a falu újkori történetét és néprajzát foglalta össze.²⁰

A vár története

Ilyen előzmények után, az elődök munkáit felhasználva és a napjainkra már eléggé bőségesen rendelkezésre álló középkori okmánytárak adatait összegyűjtve próbáltam meg a vár lehetőség szerinti részletes történelmének bemutatását. A vártól kissé messzebbre tekintve, igyekeztem bemutatni a várurak birtokperekkel, hatalmaskodással teli mindennapjait is, főként olyan esetekre kitérve, amelyek a vártartományhoz tartozó falvakat, vagy ezeknek környékét érintették.

A kora Árpád-korban a Balatonfelvidéket Egregytől (Zala m.) Paloznakig (Veszprém m.) birtokló nagyhatalmú Atyusz nemzetség birtokához tartozott Bánd, amely nevét birtokosáról, a nemzetség 11–12. század fordulóján élt tagjáról nyerte.²¹ Ahogyan II. András király (1205–1235) egy 1233-ban kiadott okleveléből kiderül, az Atyuszok 1233 előtt több, törzsbirtokaiktól kissé távolabb eső és ezért feltehetően nehezebben kezelhető birtokukat eladták a Komárom megyei Igmánd nemzetség²² tagjának, András ispánnak. Az eladott jószágok Seg, avagy Bánd földje („*terre Seg sive Band*”), továbbá Billege,²³ Hidegkút²⁴ és Vázsony (a mai Tótvázsony) voltak.²⁵ Bánd vételára 120,

5. Essegvár romjai kelet felől és a vár rekonstruált alaprajza. Könyöki József rajza, 1885. (VLDM műemléki adattára, 1094. fotómásolat)

19 FÜGEDI 1977. 131. nr. 90.

20 KREIN 1998., a várról: 17–19.

21 Az Atyusz nemzetségről: KARÁCSONYI 1900. I. 133–137., KOPPÁNY–BOKSAY 1961. 53.

22 Az Igmánd nemzetségről: KARÁCSONYI 1901. II. 239–243.

23 Billege Tótvázsony (Veszprém m.) határában, a Veszprém–Nagyvázsony országot és a Kövesgyűr puszta bekötőút találkozásánál volt, a török hódoltság korában elpusztult település. V.ö. MRT 2. 201–202. 46/5–6. lelőhelyek.

24 Hidegkút (Veszprém m.) v.ö. MRT 2. 107–109. 24/1–4. lelőhelyek.

25 Tótvázsony (Veszprém m.) v.ö. MRT 2. 200–203. 46/1–4. lelőhelyek.

Billegéé 320, Vázsonyé 100 márka²⁶ ezüst volt.²⁷ 1233-ban megtörtént az újonnan vásárolt birtokok határainak megállapítása is, mert azok egyfelől Kálmán szlavón herceg (1208–1241, IV. Béla király öccse²⁸), valamint a bakonyi királyi népek közt, másfelől az új birtokos, András ispán közt vita tárgyát képezték.²⁹

Valamikor 1251 és 1270 között IV. Béla király (1235–1270) Mikud ispán fiának, Mikud bánnak adományozta a veszprémi várnak Suey, Sepene és Bánd nevű, Zala megyében fekvő földjeit („*trium terrarum castrum Wespremiensis Suey* (másutt „*Zucy*”), *Sepene* (másutt „*Zepene*”) *et Band vocatarum in comitatu Zaladiensi*”), minden tartozékukkal és hasznukkal egyetemben, régi határaikkal együtt. Mikud bán ugyanis – ahogyan IV. László király (1272–1290) 1279. évi oklevelében olvashatjuk – a cseh király elleni háborúban, a cseheknek a határon lévő „*Mynen*” nevű várába embereivel elsőként próbált bejutni, s ekkor jobb kezén és jobb oldalán lándzsától megsebesült. Továbbá, mert a cseh királynak az ausztriai „*Karchulag*” (Kirschlag) vára ostromakor³⁰ jobb lábát kődobással összetörték, bal lábát lándzsával szúrták át. Valamint azért is, mert a belső viszályok idején nem pusztított és másoknak kárt nem okozott. IV. László király 1279. június 29-én kelt oklevelében meghagyta és megerősítette Mikud bánt a fenti birtokok élvezetében.³¹

V. István király (1270–1272) 1270. október 5-én kelt okleveléből megtudjuk, hogy Igmánd nembéli András kegyvesztett lett, s ezért IV. Béla király birtokait elkobozta. (Feltehetően ekkor kerülhetett sor Mikud bán – fentebb említett – megadóományozására.) Ekkor azonban V. István Billege és Bánd birtokokat visszaadatta András ispán fia: Miklósnak.³² V. István adományát 1273. március 6-án IV. László király is megerősítette.³³ Némileg problematikus lehetett, hogy – mint láttuk – röviddel később, 1279-ben Mikud bán is királyi megerősítést nyert Bánd birtoklására.

1309-ben a (székes) fehérvári káptalan előtt, az Igmánd nemzetségbeli Miklós mester,³⁴ Lőrinc volt erdélyi vajda (1294–1296)³⁵ fia – miután egyedül ő maradt életben családjából – unokatestvérének, a Lőrinte nemzetségbeli Lőrinte mesternek és fiainak: Miklós, Tamás, János és Beke mestereknek adta el a Veszprém megyében lévő Seg várát („*castrum suum Scegh vocatum, in comitatu Wesprimiensi constructum*”), a szintén Veszprém megyei Billege, Tótvázsony, Kismelked fálvakkal, továbbá a Komárom megyei Igmánd falut és a Somogy megyei Zics falut. Az említett települések alkották a vártartományt. Az itt élő népek tartották el munkájukkal, termény- és pénzdójukkal a birtokos család tagjait. Miklós mester, aki I. Károly királytól (1308–1342) tekintélyes Tisza-vidéki birtokokat kapott,³⁶

26 A márka pénzsúlyból kialakult súlymérték. A 12–13. században a magyar márka (233,35 g), a 14. században a budai márka (245,5377 g) vált általánossá. V.ö. BOGDÁN 1987. 116., BOGDÁN 1991. 454., ENGEL–MAKK 1994. 542. pénzverés szócikk Gedai Istvántól.

27 HO. IV. 14–19. nr. 5., SZENTPÉTERY–BORSA I/1. 163–164. nr. 512.

28 Kálmán hercegről: KRISTÓ–MAKK 1988. 243, 264, 273., ENGEL–MAKK 1994. 316. (Almási Tibor szócikke).

29 SZENTPÉTERY–BORSA I/1. 164. nr. 515.

30 Kirschlag ostroma valójában az 1250. évi, Ausztria elleni hadjárat részét képezte. IV. László 1279-es oklevele utólag tévesen kötötte ezen eseményt a csehek elleni háborúhoz. (PAULER II. 280–281, 674. 173. jegyzet, KRISTÓ 1986. 134.)

31 FEJÉR V/2. 495–497., VII/3. 83–86. nr. LXVIII., SZÁDECZKY 1887. 561., SZENTPÉTERY–BORSA I/2. 504. nr. 1666., II/2–3. 236–237. nr. 2964.

32 Zichy-okmánytár I. 23–25. nr. 28.

33 Zichy-okmánytár I. 32–33. nr. 33.

34 A mester (magister) a lovagi rendű családok tagjainak állandósult jelzője volt a 13. század közepétől a 15. század elejéig. V.ö. ENGEL–MAKK 1994. 414. lovag (Engel Pál szócikke), 422. magister (Engel Pál szócikke).

35 Személyéről: KARÁCSONYI 1903.

36 KARÁCSONYI 1901. II. 242. Nem tudni, hogy e Tisza-vidéki birtokok pontosan hol voltak. KOPPÁNY–BOKSAY 1961. 54.

kikötötte, hogy, amennyiben a Dunán túli (azaz alföldi) birtokait elveszítené, úgy Lőrinte mester és fiai az átengedett birtokokat kötelesek neki, vagy születendő fiainak visszaadni. Miklós mester örökös nélküli halála esetén összes birtoka Lőrinte mesteré és fiaié lesz. Ellenben, ha Lőrinte mesternek és fiainak szakadna magva, úgy birtokaik Miklós mesterre szálljanak. Kikötötték azt is, hogy Miklós mester egyetlen rokona sem indíthat pert a birtokok ügyében Lőrinte mester és fiai ellen. Miklós mester az adományt azzal indokolta, hogy valamennyi magyarországi rokonai közül nevezettek állnak hozzá legközelebb, továbbá mert összes örökölt és szerzett birtoka után leánynegyed jár nekik.³⁷

Ebben az oklevélben találkozunk először a vár említésével, amely feltehetően 1279 és 1309 között épült, hiszen IV. László király 1279. évi oklevelében még nem említette, hogy itt vár állana. Az erősség ettől kezdve századokig a Lőrinte nemzetségbeli Essegvári (Segvári) család birtokában maradt, bár ahogyan látni fogjuk, az Igmánd nemzetség hosszasan pereskedett érte, s idővel más családok is részbirtokosai lettek az erősségnek.

Lőrinte annak köszönhette emelkedését, hogy az Árpád-ház kihalását követő trónviszályban Károly Róbert, a későbbi I. Károly király mellé állt. Miután azonban felesége az ellenpárti Csák nemzetségből származott, magatartását az utóbbi rokonsága árulásnak tekintette.³⁸ Amikor 1314 táján, a szintén ellenpárti Kőszegi Henrik fia: János³⁹ ezt a vidéket is hatalmába kerítette,⁴⁰ ostrommal elfoglalta a várat és Lőrintét lófarkán hurcoltatva kivégeztette.⁴¹ Végtere azonban a trónviszályból győztesen kikerülő I. Károly hosszadalmas háborúkkal felszámolta a tartományurak egész országrészekre kiterjedő hatalmát és megerősítette a királyi hatalmat, s így a Lőrinte nemzetség továbbra is megtartotta befolyását és birtokait. A hatalmaskodások és visszaélések elkövetése azonban tőlük sem volt idegen.

Tamás tihanyi bencés apát (1314–1340) és konventje 1318. február 14-én I. Károly királyhoz írt jelentésében Lőrinte fia Tamás mester és testvére, Beke hosszadalmas és válogatott gonosztetteiről számolt be. A király parancsára kiküldték Egyed szerzetest, aki a Miklós királyi tárnokkal tartott vizsgálat során a következőket állapította meg. Tamás mester Arnold fia Tyhont, Ákos nemzetségbeli István veszprémi püspök (1311–1322) serviensét, a veszprémi vár kapuja előtt elfogta és tömlöcbe záratta. Arnold másik fiát, Demetert és Volpoth fia Lászlót, szintén püspöki servienseket tönkretette, Kövesd⁴² és Szőlős⁴³ nevű birtokaikat kirabolta. Dénes ispánnak, a veszprémi káptalan officiálisának és a másik Szőlős nevű falu jobbágyainak birtokait és javait elpusztította, az embereket lemeztelenítve csupaszon otthagya, a szőlősi temetőt és Mária-kápolnát⁴⁴ feltörette, az

37 FEJÉR VIII/1. 364–367. nr. CLXI., AOkI II. 350–351. nr. 800.

38 KARÁCSONYI 1901. II. 351., KOPPÁNY–BOKSAY 1961. 55.

39 Kőszegi János, Henrik bán fia, a Tamási család őse. Somogyi, tolnai és bodrogi ispán (1310–1316), lovászmester (1311–1314), baranyai ispán (1315–1316). V.ö. ENGEL 1996. II. 136.

40 Kőszegi Henrik fia: János akciójának hozzávetőleges időpontja: ENGEL 1996. I. 309., KARÁCSONYI 1901. II. 352–353. szerint ez az esemény 1304 táján történt és nem Essegvárban. Szerinte Lőrinte ispán 1324-ben halt meg.

41 AOkm III. 78–79. nr. 65.

42 Valószínűleg az Aszófő (Veszprém, korábban Zala m.) határában, a Balaton partján – a mai aszófői vasútállomásal szemben lévő – volt elpusztult középkori település, amelynek templomromja ma is áll. (V.ö. MRT 2. 25–26. 2/2–3. lelőhelyek.) A középkorban az előbbiől mintegy 10 km-re volt egy másik Kövesd nevű falu is. Ez a mai Csopak (Veszprém, korábban Zala m.) területébe olvadt bele, kápolnaromja szintén áll még. (V.ö. MRT 2. 80. 17/2–3. lelőhelyek.) Hogy itt inkább az előbbi településről lehet szó azt két dolog látszik igazolni. 1. együtt említik a közeli Szőlőssel. 2. a másik Kövesd említésekor általában megjegyezték, hogy az a Csopak melletti (juxta Chopak).

43 Balatonszőlős (Veszprém, korábban Zala m.); v.ö. MRT 2. 55. 9/1. lelőhely.

44 Balatonszőlős (Veszprém, korábban Zala m.) templomáról: MRT 2. 55. 9/1. lelőhely, KOPPÁNY 1972. 219. nr. 19., GUZSIK 1979. 6. nr. 20., a templom kutatásáról: LÁSZLÓ 1980.

ott talált értékeket Seg várába vitette. János ispán fiát, a püspök Vámos erdei officialisát szintén elfogatta, s mikor atyja a kiszabadítására sietett, őt is megbéklyózva tömlőcbe záratta, s csak másik fia váltotta ki, aki azonban már hét hónapja túszként sínylődik nála, mert kezességet nem fogad el. Familiarisait és csatlósait ráküldte János ispán házára is, ahol ennek feleségét súlyosan megsebesítették, s másokat nem számítva tizenhat nemes asszonyt levetkőztettek és holmijaiktól megfosztottak. András ispán fiait, Pált és Andrást, a püspök servienseit és falujukat, Hidegkútot fegyveresen megtámadták és kifosztották. Az ottani Szt. György-egyházat⁴⁵ ugyancsak feltörette és az ott elhelyezett javakat három napon át várába hordatta, s a templom kulcsát is magával vitte. Négy nemes asszonyt, másokat nem számítva, ruháitól megfosztott. A püspök nivegyi birtokait⁴⁶ elpusztította, két fiút elhurcoltatott, s csak váltságdíjért engedte el őket. Tamás serviensei Éliást, a püspök kemecsei⁴⁷ serviensét és feleségét félholtra verték, javaikat elrabolták. Andrást, a püspök veszprémi molnárát kifosztották. Ábrahám ispán püspöki servienstől lovát vették el. Szabadi⁴⁸ faluban, amelyet a király a püspök oltalmára bízott, erőszakos descensust csináltak. Vázsonyi Simon és Barleus testvére: Tamás, Tamás serviensei a püspök Alsó-Kék⁴⁹ falubeli jobbágyaitól hat ökröt, Tamás serviensének, László fia: Péternek a serviensei a felső-kéki⁵⁰ jobbágyoktól négy ökröt, tíz juhot és ruhákat vettek el. Simon serviensei pedig a püspöknek a veszprémi külső várba való, János nevű jobbágyától egy lovat és két ökröt loptak el. Továbbá erőszakosan megszállták a káptalan Keszi⁵¹ és Szárberény falvait, s utóbbinak templomába⁵² betörve, elvitték a káptalan jobbágyainak minden értékét, s a többi lakosokat is kifosztották. A Szt. Kereszt-remeték szárberényi erdőben lévő templomát⁵³ éjjel feltörette, s nemcsak a környékbelieknek ott összegyűjtött értékeit vitette el, hanem az embereket ruháiktól is megfosztotta. A káptalan Alsóörs⁵⁴ falujában a hét nemesi és harmincöt vásárolt mansiót saját használatára foglalta le, s noha Pál mester somogyi ispán embere a falut visszaadatta vele, Tamás mégis feltörette a templomot,⁵⁵ az ott elhelyezett értékeket elvitette, s királyi parancsra sem adatta vissza azokat, a falu népét pedig szétkergette. A felsőörsi prépostot, Márton mestert akadályozta hivatása teljesítésében, két ökrét elvette, sógorát, az egyház nemes jobbágyát elfogta, s ez csak a sűrű erdőben elfutva tudott tőle megmenekülni. Tamás

45 Hidegkút (Veszprém m.) templomáról: MRT 2. 108. 24/2. lelőhely.

46 A Nivegy völgy Zánka és Nagyvázsony között található. A középkorban a következő települések voltak a területén: a ma is meglévő Tagyon (MRT 1.156. 47/1.lelőhely), Szentantalfa (MRT 1. 142–143. 42/3. lelőhely), Balatoncsicsó (MRT 1. 34.), Szentjakabfa (MRT 1. 150. 45/2. lelőhely), Óbudavár (MRT 1. 128. 35/1. lelőhely), továbbá a mára már elpusztult Szentberek (MRT 1. 33.34. 1/1. lelőhely), Árokfő (MRT 1. 34. 1/2 lelőhely) (mindkettő Balatoncsicsó határában) és Herend (MRT 1. 150. 45/3–4. lelőhelyek) (Szentjakabfa határában). Szentberek és Herend templomromja máig áll.

47 Kemecse elpusztult középkori település, egykor Veszprém és Márkó (Veszprém m.) között. Lokalizációja bizonytalan. V.ö. MRT 2. 238. 51/9b, 51/10, 250. 51/66. lelőhelyek.

48 Ma Szentkirályszabadja (Veszprém m.) v.ö. MRT 2. 187–188. 44/1–2. lelőhelyek.

49 Balatonfüred (Veszprém, korábban Zala m.) É-i határában volt, elpusztult középkori település. V.ö. MRT 2. 41–42. 6/15. lelőhely.

50 V.ö. az előző jegyzettel.

51 Ma Papkeszi (Veszprém m.) v.ö. MRT 2. 169. 39/1. lelőhely.

52 Ma Balatonalmádi–Vörösberény (Veszprém m.) Templomáról: KOPPÁNY 1967. 147–148. nr. 181., MRT 2. 261–262. 54/1. lelőhely, GUZSIK 1979. 25. nr. 114., a templom kutatásáról: PÁMER–SCHÖNERNÉ 1986., PÁMER–SCHÖNERNÉ 1995., helyreállításáról: SEDLMAYR 1973.

53 RAINER 1995.

54 Alsóörs (Veszprém, korábban Zala m.) v.ö. MRT 2. 22–23. 1/1–4. lelőhelyek.

55 Alsóörs templomáról: MRT 2. 22. 1/2. lelőhely, KOPPÁNY 1963. 86. nr. 2., KOPPÁNY 1972. 216. nr. 4., GUZSIK 1979. 3. nr. 2., a templom kutatásáról: KOPPÁNY 2001.

szerviensei: Barlogi Mihály fia: Peteu és társai, Almus fiait, a káptalan pécselyi⁵⁶ nemes jobbágyait éjjel kifosztották, őket és feleségeiket súlyosan megsebesítették. Orbouch fia: Beke és társai, ugyancsak Tamás serviensei Istvánt, a káptalan nemes jobbágyát, amint a veszprémi Szt. Margit-egyházban⁵⁷ imádkozott, elfogták és Seg várába hurcolták, s csak két hordó borért engedték szabadon. Lőrinte nembeli Tamás testvére, Beke, Tyvan fia Tamást, s a káptalan más pécselyi és vászolyi⁵⁸ nemes jobbágyait a nyílt úton fosztotta ki. Végezetül Heym fia: Pál és Tamás más serviensei a káptalan sok pécselyi és vászolyi nemes jobbágyát akkor rabolták ki, amikor áruval megrakodva, nyílt úton haladtak.⁵⁹

Persze, „kölcson kenyér visszajár”, megesett, hogy a Lőrinték birtokait érte hasonló hatalmaskodás. A (székes)fehérvári káptalan 1319. július 17-én számolt be I. Károly királynak egy ilyen esetről. A királyi ember Miklós pap, subcustos káptalani emberrel az alábbi tényállást derítette ki. Péter fia Pál, Pál fia Péter, Miklós fia László, Lampert fia Máté, Gula fia László, Salamon fia Péter, Kabának mondott (dictus) Demeter, Athmar fia Péter, Tybuna, Cosmas, Udvaros fiai István és Demeter, testvéreikkel és Móric fia Salamon felégették Segvári Tamás mester Gecse⁶⁰ és Becske⁶¹ birtokain az egyházakat, Bánd, Szentgál,⁶² Németi,⁶³ Szentistván,⁶⁴ Billege, Tótvázsony, Csepely,⁶⁵ Vöröstó,⁶⁶ Lőrinte,⁶⁷ Padrag,⁶⁸ Tósok,⁶⁹ Csolta,⁷⁰ Gyepes⁷¹ és Csékút⁷² birtokain pedig a házakat. Más birtokokat is folytonosan leromboltak, s az ott lévő összes javakat elvitték. Haláleset ügyében a király embere nem végzett nyomozást.⁷³ (Ezen 1319. évi oklevelet összehasonlítva a fentebb idézett 1309. évvel, jól nyomon követhető az essegvári vártartomány időközbeni jelentékeny kibővülése számos újabb birtokkal.)

Az 1309-es birtokátruházás ellenére, az Igmándok – feltehetően megbánva az el-sietett aktust – továbbra is jogot formáltak a várra és tartozékaira. A fehérvári káptalan előtt 1327. augusztus 7-én megjelentek az Igmánd nembéli néhai Lőrinc vajda fia: Miklós mester és rokona a Lőrinte nembéli Lőrinte fia, Tamás mester. Miklós mester kinyilvánította, hogy mivel a királynál kegyvesztett lett és sehol sem érzi magát biztonságban Magyarországon, ezért arra az időre, amíg az uralkodó kegyébe vissza nem

56 Pécsely (Veszprém, korábban Zala m.), v.ö. MRT 2. 175–179., főleg 40/1. lelőhely.

57 Veszprém, a mai Szt. László templom helyén állt. V.ö. MRT 2. 232. 51/3a. lelőhely.

58 Vászoly (Veszprém, korábban Zala m.), v.ö. MRT 2. 221–222. 50/4–5. lelőhelyek.

59 KUMOROVITZ 1953.47–49. nr. 90., AOkI V. 21–22. nr. 32.

60 Gecse (Veszprém m.) v.ö. MRT 4. 150. 30/1. lelőhely.

61 Becse vagy Becske elpusztult középkori település Noszlop (Veszprém m.) határában, a Vörösharaszti-, korábban Becsei-dülőben, a későbbi Ferenctelek-, majd Becse-pusztán. Nevét őrzi a Becsei-erdő elnevezés is. V.ö. ILA–KOVACSICS 1964. 140., MRT 3. 170. 42/8. lelőhely. Egyházáról: KOPPÁNY 1967. 124. nr. 28.

62 Szentgál (Veszprém m.), v.ö. MRT 2. 185. 43/1. lelőhely.

63 Herend (Veszprém m.) határában volt elpusztult középkori település. V.ö. MRT 2. 103–104. 23/2–3. lelőhelyek.

64 Ma Királyszentistván (Veszprém m.), v.ö. MRT 2. 115. 26/1–2. lelőhelyek.

65 Nagyvázsony (Veszprém m.) határában volt elpusztult középkori település. V.ö. MRT 2. 141–142. 33/26–27. lelőhelyek.

66 Vöröstó (Veszprém m.), v.ö. MRT 2. 265. 55/1–2. lelőhelyek.

67 Padragkút (Veszprém m.) északnyugati határában volt elpusztult középkori település. V.ö.: ILA–KOVACSICS 1964. 250., MRT 3. 185. 47/5. lelőhely. Nevét a szomszédos Kolontár (Veszprém m.) község északkeleti határában található Lőrinte-pusztá napjainkig megőrizte. V.ö. MRT 3. 143. 34/1. lelőhely.

68 Ma Padragkút (Veszprém m.), v.ö. MRT 3. 186. 47/11. lelőhely.

69 Ajka–Tósokberénd (Veszprém m.), v.ö. MRT 3. 27–28. 2/13. lelőhely.

70 Csolta elpusztult középkori település Kolontár (Veszprém m.) határában. Nevét Csóta-pusztá máig fenn-tartotta. V.ö. MRT 3. 144. 34/4. lelőhely.

71 Ma Bakonygyepes (Veszprém m.), v.ö. MRT 3. 34.

72 Ma Padragkút (Veszprém m.) részét alkotja. V.ö. MRT 3. 185. 47/6. lelőhely.

73 AOkI V. 208–209. nr. 532.

fogadja, mindazon javait, amelyek a fehérvári káptalan által kiadott privilégium szerint a Segváron és az ahhoz kapcsolt birtokokon és tartozékokon Tamással történt osztás során hozzá kerültek – a tulajdonjog fenntartásával – eme Tamás használatába, őrizetébe és védelmébe bocsátja. A Tamás által is elfogadott kikötés szerint, amint Miklós visszanyeri a király kegyét, nyomban visszaveheti javainak élvezetét.⁷⁴

1332-ben a veszprémi káptalan pereskedett a néhai Lőrinc vajda fiával, Miklóssal. Ezen év február 21-én ugyanis Tamás tihanyi apát és konventje jelentette a királynak, parancsának megfelelően, a veszprémi káptalan emberével, Veszprémi Felicianus fia: Péterrel kiküldte Péter aszófí⁷⁵ papot, akik Miklóst bándi birtokán március 25-re a király elé idézték.⁷⁶ Tehát az 1309. évi birtokadományozás ellenére – úgy tűnik – Miklós mégis birtokos maradt, vagy időközben újra birtokos lett Bándon.

(Anjou) Károly király 1334. június 2-án kelt okleveléből tudjuk, hogy Segvári Lőrinte fia Tamás 1330-ban, a király Bazaráb havasalföldi vajda elleni hadjáratában⁷⁷ esett el. Ezért a király – megemlékezvén hűséges szolgálatairól – fiainak, Miklósnak és Jánosnak adományozta a Segvár várak alatt, továbbá a Billege falujuknál szedett vámot.⁷⁸ A királyi adomány nem volt megvetendő, hiszen a vár alatti úton bonyolódott a Graz irányából, a Billegén átvezető úton pedig, az Itáliából Magyarország belseje felé irányuló távolsági kereskedelem.

Keveset tudunk a vár alatti Bánd falu életéről. A szentföld és az apostoli szentszék javára Jacobus Berengarius és Raymundus de Bonofato pápai követek által a veszprémi egyházmegye javadalmasaitól beszedett 1333–1335. évi tizedlajstrom szerint ekkor már templom állt itt. Gergely bándi plébános 1335-ben 20 kis denárt fizetett a pápai megbízottaknak. Ugyanekkor az összeírásban Szentgál és Németi falvak között szereplő „*Michael de Sing*” 1333-ban 50 kis denárt fizetett. A pápai összeírás közlői Singet Essegvárral, a régészeti topográfia szerzői a Bándtól külön álló Seg, Segvár, azaz Váralja településsel azonosították. Bánd középkori templomáról ezen kívül semmiféle adattal nem rendelkezünk. A II. József császár-kori (1780–1790) katonai felmérés Felső-Bándon egy romot jelzett. Esetleg ez lehetett a romjaiban akkor még álló középkori egyház(?).⁷⁹

Láthattuk, 1309-ben Igmánd nembéli Miklós mester írásba foglaltatta, hogy rokonai a jövőben nem kifogásolják a Lőrinte nemzetség javára tett birtokadományát, de a rokonság úgy tűnik nem lelkesedett ezen, részükről nyilván felelőtlennek minősített akusúért. Ugyanis 1341. november 25-én a veszprémi káptalan előtt, egyrészt a Lőrinte nemzetségbeli Lőrinte fia Beke mester, továbbá Lőrinte fia Tamás fiai, Miklós és János mesterek (Beke mester unokaöccsei), másrészt az Igmánd nemzetségbeli néhai Lőrinc vajda fia, Miklós mester és fia, szintén Miklós megosztottak Zala- és Veszprém megyei birtokaikon. Az alábbiak szerint történt. Bánd falu felét Segvár vár alatt, nyugat felől Segvár nyugati felével együtt megosztották. A falu és a vár keleti fele a néhai Lőrinc vajda fia Miklós mestert és fiait, Miklóst, Jánost és Andrást (tehát az Igmándokat) öröklés jogán illette meg, ezért azokat nekik hagyták. A falu másik felét úgy osztották meg, hogy a Bánd falu keleti felének közepén lévő telektől – amelyen akkor egy Bana nevű ember lakott és amely Beke mesternek jutott – a várhegyig terjedő összes többi jobbágytelek, majd innen nyugat felé haladva a vár mögötti a déli rész felől, valamint a vár és

74 AOkI XI. 184. nr. 391.

75 Aszófí (Veszprém, korábban Zala m.), v.ö. MRT 2. 25. 2/1. lelőhely.

76 KUMOROVITZ 1953. 98. nr. 236.

77 Az 1330. évi hadjáratról: KRISTÓ 1988. 82–85.

78 AOkm III. 78–79. nr. 65.

79 MREV II. 65., 80., MRT 2. 64–65. 13/1. lelőhely, KOPPÁNY 1967. 124. nr. 26.

a víz között levő földrészt, egy régi magtárhellyel a kőfejtő mészégető kemencéjéig, az ott levő nagy kötömeggel, összes haszonvételeivel és tartozákaival Tamás fiainak (tehát a Lőrintéknek) jutott. A mészégető és a kőfejtőtől egy ekealjnyi hosszúságú terület dél felől az ott levő malommal együtt Beke mesteré és fiaié lett. Továbbá a második malom, amely Tamás fiainak előbb említett földrésze mellett volt, szintén nekik jutott. Továbbá Bana említett telkétől, amely Beke mesteré lett, észak felé a falu végéig tartó rész, összes haszonvételeivel, jobbágytelkekkel Beke mesternek és fiainak jutott. Hat, az osztozkodás idején lakatlan észak felől eső telekhelyről úgy döntöttek, hogy három telekhely, amely Beke mester része mellett volt, Tamás fiainak jóakaratóból és a szomszédság okán Beke mesternek, a másik három telekhely észak felől az előbbi három telken vagy telekhelyen túl Tamás fiainak jut. Ha lakók vagy jobbágyok akarnának jönni arra a sok észak felől eső telekre, amelyeket osztás nélkül közösen használnak, akkor azokat közösen birtokolhatják. Segvár nekik jutó nyugati felét úgy osztották meg, hogy a vár felének dél felől eső fele, amelyben cseréppel fedett torony („*turris tegularis*”) állott, Tamás fiaié, az észak felőli rész, amelyben palota („*pallatium instructum*”) volt, Beke mesteré és fiaié lett. A palotától kezdődő rész a külső várban Beke mesteré, a másik rész fele, a vár nagyobb kapujától („*porta maior*”) Tamás fiaié lett, kivéve a vár azon részét, amely Miklós mester és fiai tulajdonában maradt. A Bánd faluban szedett vám egyik felét közösen használják, a másik felét Miklós mesternek és fiainak hagyták.⁸⁰

A fehérvári káptalan előtt 1345. május 16-án az Igmánd nembéli Lőrinc fia, Miklós mester és a veszprémi káptalan nevében Cosmas dékán kanonok kijelentették, hogy miután Segvári Tamás fiaival, Miklóssal és Jánossal, a kezükben lévő, ám általuk is igényelt Billege birtok ügyében – amelyért egyébként a veszprémi káptalan is pert folytatott Segvári Tamás fiai ellen – egységre akarnak lépni. Ezért okleveleiket másolatban egymás rendelkezésére bocsátják, hogy választott bíráik közöttük méltányos döntést hozhassanak. A fehérvári káptalan ezúttal a Miklós mester részét biztosító 1233. évi, II. András király-féle oklevelet írta át a veszprémi káptalan részére.⁸¹

1346-ban a (bakony)béli bencéseknek lehetett valami perük az itt Bándinak nevezett (nyilván Essegvári) István, Miklós testvére ellen. Ez év október 21-én ugyanis Zsámboki Miklós nádor (1342–1356) felszólította a béli konventet, hogy több név szerint megnevezett csikvándi,⁸² csehi,⁸³ bedegei⁸⁴ nemest idézzen meg Miklós testvére, István ellenében eléje.⁸⁵ Ugyancsak hatalmaskodási ügyről tudósít a (székes)fehérvári keresztes konvent egy sérült és ezért kérdéses keltezésű oklevele. Ebben a konvent jelentette a királynak, hogy Garai János veszprémi püspök (1346–1357) és káptalanja panaszára, Orbán pap és Őrsi Myske fia: Pál vizsgálatot tartottak Veszprém és Zala megyékben, s megállapították, hogy Segvári Tamás fiai, Miklós és János mesterek, többek között a veszprémi káptalan embereitől Nagypécselyen (?) egy négy ökörrel és egy lóval vontatott, egy hordó („*tunella*”)⁸⁶ bort szállító szekeret és más dolgokat vettek el erőszakkal. (Az oklevél feltehetően 1351–1357 közé keltezhető, mert János csak 1351-ben szenteltette magát püs-

80 AOKI XXV. 393–395. nr. 817.

81 Hazai okmánytár V. 119–120. nr. 101., KUMOROVITZ 1953. 160. nr. 393.

82 Csikvánd (Győr m., 1954–1992 között Veszprém. m.) v.ö. MRT 4. 83. 21/4. lelőhely.

83 Elpusztult középkori település Gic (Veszprém m.) D–DK-i határában. V.ö. MRT 4.107–109. 36/1. lelőhely. Nevét a Csehi-erdő napjainkig megőrizte.

84 Ma Homokbödöge (Veszprém m.), v.ö. MRT 4. 114. 33/1 és 33/4. lelőhelyek.

85 SÖRÖS 1903. 321. nr. 57.

86 A hordó (tunella) különféle változatairól: BOGDÁN 1987. 86–87., BOGDÁN 1991. 178–187.

pökké, korábban mint választott püspök szerepelt. A választott kitétel azonban itt már nem szerepelt.)⁸⁷

Szécsényi Tamás országbíró (1349–1354) Budán, 1352. augusztus 1. előtt megparancsolta a fehérvári káptalannak, hogy a veszprémi káptalan, Segvári Tamás fiai, Miklós és János mesterek elleni perében (János litteratus szerint az előbbieket az egyháznak Gyupolth⁸⁸ nevű földjét elfoglalták, az alperesek ügyvédje, Burs fia: Mihály azonban tagadta e vádat) tartsanak vizsgálatot, s a szomszédok és határos birtokosok jelenlétében lássák el a birtokot határjelekkel, majd újra iktassák azt a káptalan részére.⁸⁹

A fenti ügy azonban úgy látszik nem jutott könnyedén nyugovóra, mert még 1358-ban is pereskedett a veszprémi káptalan az Essegváriakkal Gymolth és Mester⁹⁰ birtokáért. Szécsi Miklós országbíró (1355–1358) az 1358 elején megtartott tárgyaláson utasította a fehérvári káptalant, küldje ki bizonyosságát, hogy április 28-án a szomszédok és határos birtokosok s a felek ügyvédjeinek jelenlétében a birtokokból a káptalant megillető részt visszafoglalják. Tiltakozás esetén, a fogott bírák bevonásával a vitás földet határolják el, királyi mértékkel vagy szemléléssel állapítsák meg nagyságát és értékét is becsülik fel. A tiltakozókat pedig április 22-re idézzék a király elé. Jelentésüket ugyanezen terminusra tegyék meg.⁹¹ A fehérvári káptalan április 8. után jelentette a királynak, hogy az országbíró parancsa szerint járt el. Április 8-án kiküldte Német István mester kanonokot, s jelenlétében Wolpath fia László a Mesteriben lévő birtokrészt elhatárolta. Amikor azonban a káptalan részére iktatni akarta, Segvári Tamás fiai tiltakoztak. Mivel a birtokkal nyugat felől szomszédos herendi⁹² királyi népek is ellenséges, sőt fenyegető magatartást tanúsítottak, s közben be is esteledett, a határjárást ezen oldalon nem folytathatták, és másnap sem mervén kiszállni, a becslést nem végezheték el. Április 9-én a gymolti birtokrészt foglalták vissza, de az iktatás, az alperesek tiltakozása miatt itt sem sikerült. A vitás föld értékét – fogott bírák segítségével – 6 márkában állapították meg, nagyságát pedig szemléléssel 2 ekealjára⁹³ becsülték.⁹⁴ Az ügy további tárgyalásán, május 1-én, az országbíró utasította a győri káptalant, hogy október 13-án a királyi emberekkel küldje ki bizonyosságait, s tartsanak vizsgálatot. A nyomozás arra terjedjen ki, hogy a vitás birtokrészek vajon a káptalant illetik-e, s vajon azok csak nagyatyjuk, Lőrinte († 1314 körül) erőszakos foglalása révén jutottak-e Essegvári Miklós és János kezére, avagy ellenkezőleg, emberemlékezetet meghaladó idő óta az ő örökölt birtokok és sohasem voltak a veszprémi káptalané. A vizsgálatról november 8-ra kért jelentést.⁹⁵

A győri káptalan október 13. után jelentette a királynak, hogy az országbíró parancsa szerint járt el. Október 13-án, a káptalan részére kiküldött Csatári Myske fia Pál mellé Benedek mester kanonokot, az alperesek részére kiküldött Jutasi István mellé pedig László karpapot adta bizonyosságul, s ezek Gymolt földön megtartották a vizsgálatot. A veszprémi káptalan oldalán 12 nemes, 1 esperes, 6 plébános, 1 püspöki jobbágy és a

87 KUMOROVITZ 1953. 172. nr. 432.

88 A Gyepolt vagy Gymolt néven is előforduló település Márkó (Veszprém m.) határának déli részére feltételezhető. Némileg kérdéses lokalizációja MRT 2. 129–130. 31/11. lelőhely.

89 KUMOROVITZ 1953. 175. nr. 439.

90 Mester vagy Mesteri Márkó (Veszprém m.) nyugati határában, a mai Csapberek-pusztta körzetében volt elpusztult középkori település. V.ö. MRT 2. 128. 31/2–3. lelőhelyek.

91 KUMOROVITZ 1953. 194. nr. 486.

92 Herend (Veszprém m.), v.ö. MRT 2. 105–106. 23/8. lelőhely.

93 Az ekealja (aratrum) akkora terület, amekkorát 1 ekével 1 gazdasági év alatt megművelhettek. Kb. 120 hold. V.ö. BOGDÁN 1987. 66., BOGDÁN 1990. 267–268.

94 KUMOROVITZ 1953. 194. nr. 487.

95 KUMOROVITZ 1953. 195. nr. 488.

környező falvak 60 közembere vallott, egyesek biztos tudomásuk alapján, mások pedig csak hallomásból. Szerintük a vitás föld a káptalané, s az alperesek kezére nagyatyjuk, Lórinte erőszakos foglalása révén jutott. Ezzel szemben, az alperesek mellett mintegy 20 helységből való 45 nemes és körülbelül 77 paraszt tett vallomást, akik azt mondták, hogy a vitás birtokrész Tamás fiainak örökölt földje, amelyet emberemlékezetet meghaladó idő óta békésen birtokoltak, s az sohasem volt a káptalané.⁹⁶

Szécsi Miklós országbíró, a győri káptalan jelentésének ismeretében, Visegrádon 1358. november 15-én áttekintette a Gymolt és Mesteri miatt tudomása szerint 1354 óta folyó pert. Miután újra részletesen felsorolta a pereskedés eddigi állomásait, s megállapította, hogy a győri káptalan jelentése szerint nagyobb számmal vallottak az alperesek mellett, mint a veszprémi káptalan mellett, úgy ítélte, hogy 1359. január 13-án a helyszínen földesküt tartsanak. Ezt a két alperesnek két-két eskütársával kell letennie. Az eskütársak olyanok legyenek, akik már a köztanúvallatáskor is mellettük vallottak. Amennyiben az esküt leteszik a föld az övéké marad. Ellenkező esetben viszont a káptalan tulajdonává válik.⁹⁷

Ugyanekkor a veszprémi káptalannak az Essegváriak ellen más pere is folyt. 1358. július 28-án a zalai konvent előtt, egyfelől Segvári Tamás fia: Miklós mester – aki ellen a veszprémi káptalan a Mánhida melletti Zala megyei nádori közgyűlésen pert akart indítani, mert a Billege és Bánd birtokaikon áthaladó jobbágyaiktól törvénytelen vámot szedtetett –, másfelől káptalanja képviselőjében János mester kanonok és dékán megállapodtak, hogy Miklós és testvére, János csak azon káptalani jobbágyoktól szedhetnek vámot, akik árúval megrakodva haladnak át az említett vámhelyeken.⁹⁸

1359-ben Magyar Péter (bakony)béli bencés apát (1352–1361) pereskedett Essegvár uraival, Tamás fiai Miklós és János mesterekkel, akiket ekkor birtokuk után, szintén Bándinak neveztek („*magistri Nicolai et Johannis, filiorum Thome de Band*”). A veszprémi káptalan 1359. július 2-án kelt oklevelében beszámolt róla, hogy Beke fia István, Veszprém vármegye alispánja és Őrsi Myke fia Pál, valamint Csatári Péter fia László szolgabírák parancsára, András mester kanonoktársukat kiküldték Bede fia Imre várjobbágy alispáni emberrel, s ők megállapították, hogy az Essegváriak szolgálói és jobbágyai június 28-án az apát Szentmárk⁹⁹ nevű falvát erővel megszállták, s ott egy jugerum¹⁰⁰ föld negyed részét lekaszáltak. Amikor az apát emberei szekereket a két ökrrel együtt zálogba fogták, hogy a terményt elvinni ne tudják, s nagyobb biztonság okáért az ökröket a templomba zárták, ők a templomot feltörték, s a zálogot visszavették maguknak, miközben az apátúr több emberét is megsebesítették.¹⁰¹ Visegrádon, 1359. augusztus 21-én Ugrin fia Újlaki Miklós országbíró (1359. jan.–1359. okt.) – Noszlopi János, a béli apát ügyvédje kérésére – az Essegváriakat, Tamás fiai Jánost és Miklóst, mivel nem jelentek meg előtte, elmarasztalta.¹⁰² 1359. szeptember 16-án a fehérvári káptalan jelentette, hogy a Szentmárk és Mester miatt folyó perben a felek választott bírák útján kiegyeztek egymással.¹⁰³

96 KUMOROVITZ 1953. 199–200. nr. 503.

97 KUMOROVITZ 1953. 200. nr. 504.

98 KUMOROVITZ 1953. 197–198. nr. 498.

99 Azonosítása némileg kérdéses. Talán a Márkó (Veszprém m.) határában volt Gyepolt vagy Gyimolttal azonos, illetve annak közelében lehetett. Egy 1752-es adat szerint: „*Szent Márk possessio aliter terra Gyepold nunc-autem vulgariter Marko*”. V.ö. MRT 2. 129–130. 31/11. lelőhely.

100 A jugerum (hold) az egy ekével egy nap alatt felszántható terület. V.ö. BOGDÁN 1987. 67–68., BOGDÁN 1990. 276–279.

101 SÖRÖS 1903. 338. nr. 75.

102 HO. IV. 171–172. nr. 132.

103 SÖRÖS 1903. 338–339. nr. 76.

A kiegyezés azonban nem lehetett hosszú életű. A fehérvári káptalan 1363. június 28-án jelentette a királynak, hogy eltiltotta Segvári Tamás fia János mestert, valamint János féltestvérének, Mikósnak a fiát, Ferencet és a leveldi karthauzi monostor¹⁰⁴ perjelét, s valamennyiük jobbágyságait a veszprémi káptalan Mester nevű birtokának használatától és tartozékainak (kaszálók, erdők, ligetek, szántóföldek) pusztításától.¹⁰⁵

Néhány éves szünet (esetleg a vonatkozó forrásanyag elpusztulása miatti a hézag) után, Bebek István országbíró (1360–1369) 1367. május 1. után meghagyta a fehérvári káptalannak, hogy a veszprémi káptalan és a Segváriak (János és Ferenc) között Mester birtokáért folytatott perben július 1-én küldje ki bizonyosságát, s a szomszédok és határos birtokosok, valamint a felek és képviselőik jelenlétében határolja el és becsülje meg a vitatott birtokrészt. Amennyiben az kitesz 6 ekealjnyit, úgy senki ellentmondását ne vegye figyelembe, s iktassa be a káptalant annak birtokába. Ellenben ha kevesebbnek bizonyul, akkor bármilyen helyen lévő olyan földből, amelyet az egyház ügyvédje Mesterhez tartozónak jelent ki, 6 ekealjra egészítse ki, s a különbözetet szintén iktassa a káptalan részére. A vitás földrészt azután határolja el, s fogott bírák közreműködésével, királyi mértékkel, vagy szemlélet útján becsülje meg. Az esetleges ellentmondókat pedig október 6-ra idézze meg a király elé.¹⁰⁶ A fehérvári káptalan 1367. július 1. után jelentette a királynak, hogy az országbíró parancsa szerint járt el. A veszprémi káptalan részére kiküldött Sári Iván fia, János mellé Mihályt, az alperes Essegváriak részére kiküldött Ajkai Alaph fia, István mellé pedig György karpapot adták bizonyosságul. Ezek július 1-én, a szomszédok és határos birtokosok, az alperesek, továbbá a káptalan részéről, János prépost, Mihály örkanonok, Miklós kántor és Péter mester kanonok, egykori dékán jelenlétében kiszálltak a helyszínre. A Mester birtok északi részén lévő nagy úttól délre, a káptalan képviselőinek útmutatása szerint, királyi mértékkel megmért 2 ekealjnyi olyan földet határoltak el, amelyről a szomszédok és az ellenfél is elismerték, hogy a káptalané. Ezután az említett nagy úttól kelet felé a Szőlőhegy („*Zeulewhegh*”) hajlatáig, fogott bírák közreműködésével, szemrevételezéssel, ugyancsak 2 ekealjnyi földet határoltak el, s így az összesen 4 ekealjnyira becsült földet, ellentmondás nélkül a káptalannak iktatták. Midőn azonban azt az újabb 2 ekealjnyi földet, amellyel Mester birtokot 6 ekealjra kellett volna kiegészíteniük, a káptalan képviselőinek az útmutatása szerint elhatárolni, megbecsülni és az egyháznak iktatni akartak, 1 ekealja elhatárolása, megbecsülése és iktatása ellen az alperesek (Essegváriak), a másodíknak pedig csak az iktatása ellen a leveldi perjel tiltakozott.¹⁰⁷

A Mesteri körüli galibák azonban nem értek véget. A birtokper mellett az Essegváriak kisebb virtuskodásokkal, visszaélésekkel is bosszantották a káptalant. Így a pannonhalmi bencés konvent 1367. november 16-án jelentette a királynak, hogy parancsára Csatári Domonkossal kiküldte Márton vázsonyi plébánost, akik megállapították, hogy szeptember 12-én Segvári Tamás fia, János mester és Miklós fia, Ferenc, Pétert, a veszprémi káptalan Mesteribe való jobbágyság elverték, kondájából pedig 4 jobb sertést várunkba hajtottak, s ott azokat megették.¹⁰⁸

Bebek István országbíró Visegrádon, 1368. május 16-án – a fehérvári káptalan 1367. július 1. utáni jelentésének ismeretében – meghagyta a győri káptalannak, hogy szeptember 15-én, embereit mindkét fél részére kiküldve, szálljanak ki ismét Mester birtokra. Itt

104 Ma Városlőd (Veszprém m.). V.ö. MRT 2. 207. 48/1. lelőhely.

105 KUMOROVITZ 1953. 221. nr. 562.

106 KUMOROVITZ 1953. 236–237. nr. 607.

107 KUMOROVITZ 1953. 237–238. nr. 610.

108 KUMOROVITZ 1953. 239. nr. 614.

azután azta bárhol fekvő 1 ekealjnyi földet, amelyet a veszprémi káptalan embere egyházi földként jelölt meg, annak a szintén 1 ekealjnak a kivételével, amely ellen a leveldi perjel óvást emelt, körülhatárolják, királyi mértékkel vagy szemléléssel megbecsülik, s tartozékaikkal együtt a káptalan részére iktassák, ha az alperesek vagy mások nem tiltakoznak. Az ellenmondókat pedig, kivéve a perben álló alpereseket, akik idézés nélkül is kötelesek megjelenni, a káptalan ellenében október 6-ra a király elé idézzék. Az esetleges ellenmondás folytán vitássá váló birtokrészt, vagy birtokrészecskét pedig fogott bírák bevonásával, királyi mértékkel vagy szemléléssel szintén becsülik meg. Jelentésüket október 6-ra küldjék meg a királynak. Az alperesekre korábban kirótt 3 márka bírságot is akkor fogja behajtatni.¹⁰⁹

A (székes)fehérvári káptalan 1367. november 15-én I. Lajos királyhoz (1342–1382) írt jelentéséből értesülünk róla, hogy Kövesdi Pál fia, János mellé tanuságul kiküldték Miklós papot, a Szt. Márton oltár mesterét, s ezek november 10-én megállapították, hogy 1365. december 21-én Segvári Tamás fia, János mester és Miklós fia, Ferenc (az előző unokaöccse) Billegén, a veszprémi káptalan fajszi¹¹⁰ jobbágyaitól, Páltól, Tamástól és Pétertől hat disznót vettek el. Ezekből ugyan négyet visszaadtak, de a két jobbikat megtartottak. Amikor a fajszi jobbágyok Segvárba menve alázatosan kérték jószágaik visszaadását, kigúnyolták és alaposan megverték, majd elzavarták őket.¹¹¹

A fehérvári keresztes konvent 1369. január 27-én jelentette a királynak, hogy parancsára János szerzetes január 25-én kikézbésítette Segvári Tamás fia János mesternek királyi parancslevelét. János mester azt válaszolta, ismeretes előtte, hogy Balázs és fia, Miklós – akik nosztrei¹¹² nemeseknek mondják magukat – valójában emberemlékezetet meghaladó idő óta a veszprémi püspök jobbágyai, akik uruktól elszakadtak. Ezért engedelmeskedve a királyi parancsnak, a fölöttük gyakorolt királyi védelemről lemondott.¹¹³ (Az ügy hátterében itt is a püspök és az Essegváriak ellentéte állhatott. Feltehetően ezért védelmezték ellenlábasuk kötöttségeiktől szabadulni akaró jobbágyait. Az ügy folytatásaként Szécsi Miklós országbíró (1369–1372) Visegrádon, 1370. február 5-én kelt záróítéletében azt olvashatjuk, hogy nevezettek azért helyezték magukat János mester védnöksége alá, mert a püspök és emberei folyton sanyargatták őket.¹¹⁴ Választásuk nyilván azért esett az ő személyére, mert közismert lehetett róla, hogy nincs jó viszonyban a püspökkel.)

A fehérvári keresztes konvent 1371. január 17-én jelentette a királynak, hogy parancsára, Vámosi Erdő fia György kíséretében kiküldte András szerzetest, akik Hont-Pázmán nemzetségbeli László veszprémi püspök (1358–1372) panaszára nyomozást végeztek Veszprém megyében, s a következőket állapították meg. Segvári Tamás fia, János mester és fia, László, valamint fivérének, Miklósnak a fia, Ferenc a püspök és káptalanja jobbágyaitól, valahányszor uraik fogyasztására nem mást, mint élelmiszert visznek Veszprémbe, Billegén vámot szednek, ami korábban nem volt szokás. Régóta, de különösen 3 éve, embereikkel a püspök vámosi jobbágyait bántalmazza és károsítja. Nevezetesen 1369. szeptember 13-án Ferenc a püspök egy vámosi jobbágyát megsebesítette lovát elvette. A lovat nyereg és zabla nélkül visszaadta, de a sebesült jobbágy rövi-

109 KUMOROVITZ 1953. 241. nr. 622.

110 Ma Veszprémfajszi (Veszprém m.), v.ö. MRT 2. 257–258. 52/1–2. lelőhelyek.

111 HO. IV. 204–205. nr. 149., KUMOROVITZ 1953. 238. nr. 611.

112 Nosztre Csopak (Veszprém, korábban Zala m.) északi határában volt elpusztult középkori település. Nevét a Nosztori völgy napjainkig megőrizte. V.ö. MRT 2. 83. 17/3. lelőhely.

113 KUMOROVITZ 1953. 244. nr. 631.

114 KUMOROVITZ 1953. 254–255. nr. 657.

desen meghalt. 1369. július 29-én erőszakkal lekaszálták, s elvitték a püspök két vámosi jobbágya 5 holdnyi zabját, 1368-ban a püspök egy vámosi jobbágyának 2 holdon termett, már kepekbe¹¹⁵ rakott, s ugyanazon év július 23-án egy másik jobbágyának 7 kepe zabját, 24-én pedig 4 holdon termett zabját lekaszáltatták és elvitték. 1362. december 21-én testvérével együtt a püspök 3 vámosi jobbágyának 1 lovát és 2 ökrét vétették el, s csak 10 köből¹¹⁶ abrakért adták vissza. 1368. szeptember 13-án, terményszállítás közben elvették Bálint fia, Tamás 2 ökrét, csak november 11-én adták vissza, de az egyik állat rövidesen elpusztult, úgy, hogy Tamás ez évben nem vethetett és takarmány hiányában a másik ökröt is el kellett adnia. A vámosi jobbágyok pásztorát a mezőn elfogták, ruháitól megfosztották, s ezeket nem is adták vissza neki. 1370-ben a püspök egy vámosi jobbágyától, amikor az állatait a legelőn legeltette, ugyancsak elvették a ruháit. 1370. június 29-én a püspök két vámosi jobbágyának, János fia Istvánnak és Leukusnak a kertjéből 2 holdon termett és már kepebe rakott ledneket vitettek el. Két másik ottani püspöki jobbágynak 2 holdnyi zabját lekaszáltatták. Mihály fia Miklós jobbágyának pedig 2 holdon termett zabját várukba, Segvárbá vitették. 1370. október 29-én a püspök Nyárágyi Mihály nevű jobbágyát, Veszprémbe menet, Billegén megverték, s két jó tört („*biccellos bonos*”¹¹⁷), amelyeket a püspök familiárisai részére vitt, elvettek tőle. 1370. december 23-án János mester István mester fehérvári főesperest, a püspök kancellárját, nyílt mezőn tőrrel megtámadva meg akarta ölni, s csak jó emberek közbelépésével menekült meg.¹¹⁸ Veszprém megye hatósága 1371. január 18-án szintén jelentést tett a királynak, a Segváriaknak László veszprémi püspök birtokain elkövetett hatalmaskodásairól. A jelentés azonos a fehérvári keresztes konvent egy nappal korábbi jelentésével. Az is kiderült belőle, hogy a fehérvári főesperest nyulászás közben érte a támadás.¹¹⁹

Szepesi Jakab országbíró (1373–1380) 1378. május 16-i okleveléből tudjuk, hogy Segvári Tamás fia, János mester 1372-ben a királyi és királynéi birtokjogoknak az egész országban tartandó nádori közgyűléseken való kivizsgálására, a király által az egész ország területére szóló hatáskörrel kinevezett, s a nádor mellé beosztott királyi követ és ügyész volt.¹²⁰

1390 táján meghalt Essegvári János. Örökösei, a család egyes ágai, illetve házastársaik között hosszadalmas és bonyolult pereskedés kezdődött a vár birtoklásáért. Mária királynő Verőcén 1391. április 24-én keltezett oklevelében utasította Lackfi István nádort (1387–1392) és Kanizsai Miklós tárnokmestert (1388–1398), hogy védelmezzék meg birtokában Segvári János özvegyét: Annát és leányait.¹²¹ Ugyanakkor úgy tűnik, a család másik ágának, a királynő – vagy ekkor már inkább csak királyné – Mária ellenében, királyi férje, Zsigmond (1387–1437) támogatását sikerült megszereznie. Ugyanis Lackfi István nádor, röviddel később, Tatán, 1391. május 25-én kelt oklevelében a király parancsára meghagyta a veszprémi káptalannak, hogy Margitot, Lórinte fia, Tamás leányát (Himfi Benedek bolgár bán¹²² özvegyét, Segvári Anna sógornőjét) iktassa be a leányágot is illető Segvár és a hozzátartozó falvak, továbbá Gecse birtok öt megillető részébe. A

115 A kepe a kévézett gabona táj sajátosságú országos mértéke. V.ö. BOGDÁN 1987. 108., BOGDÁN 1991. 404–406.

116 A köből (cubulus), vagy gabonaköből számtalan helyi változatról: BOGDÁN 1987. 96.

117 A bicellusról: KUBINYI 1973.

118 KUMOROVITZ 1953. 261–262. nr. 672.

119 KUMOROVITZ 1953. 262. nr. 673.

120 KUMOROVITZ 1953. 265. nr. 680. és KOPPÁNY–BOKSAY 1961. 57.

121 ZsO I. 219. nr. 1997.

122 Himfi Benedek († 1380), Pál fia, a döbrönte-ág őse. Királyi vadász (1344), udvari lovag (1346–1362), somlói várnagy (1352–1363), komáromi ispán (1357–1360), pilisi ispán és visegrádi várnagy (1358–1360), szatmári, máramarosi és ugocsai ispán (1360–1362), pozsonyi ispán (1362–1365), kevei és krassói ispán (1365–1367),

nádor okleveléből az is kiderült, hogy a káptalan, királyi parancsra, egyszer már be akarta iktatni birtokaiba Margit asszonyt, csakhogy a beiktatásnak Tamás fia, János (Margit testvére) kiskorú leánya nevében ellentmondtak.¹²³

1393. október 13-án Zsigmond király egykori dispensatorának, Megyehidi Miklós fia Jánosnak,¹²⁴ Döbrentei Himfi Benedek bán özvegye, Dorottya, Segvári Mayus fia, Lőrinc, özvegye: Anna, s ennek hasonlónevű leánya – Megyehidi János felesége – nevében előterjesztett panaszából arról értesülünk, hogy Segvári Tamás fia János leánya, Fruzsina, bízva a királyi felségtől nyert kiváltságában, amely szerint nagykorúságáig nem állítható bíróság elé, kizárta őket Segvárban lévő részeikből.¹²⁵

Az Essegvári család egyes ágai közti pereskedéssel párhuzamosan, továbbra is folytak a különböző hatalmaskodási ügyek, amelyeknek az Essegváriak, hol kárvallottjai, hol pedig elkövetői voltak. Zsigmond király Budán, 1394. május 4-én megparancsolta a zalai konventnek, hogy Segvári Miklós fia: Ferenc és fiai, József, Lőrinc, János és Pál panaszára, amely szerint Ajkai Domokos a Becse nevű birtokukhoz tartozó erdőt kivágatta és officialisukat, János erdőirt halálosan megsebesítette, tartson vizsgálatot.¹²⁶ Zsigmond király Visegrádról, 1394. november 3-án felszólította a fehérvári káptalant, hogy tartson vizsgálatot a veszprémi káptalan panaszára. E szerint, Segvári Tamás fia Miklós fia, „magnus” Ferenc, ugyanezen Tamás fia, János özvegye, Anna asszony akaratából és tudtával, cinkosaival, Billege nevű vámhelyükön Vitalistól, György mester veszprémi olvasókanonok familiarisától elvették – vám fejében – 2 denármárka értékű köpenyét („*pallium*”). A kanonok István, Jakab és Gergely nevű familiarisait pedig, amikor uruknak a káptalan Ábrahám¹²⁷ birtokán levő borából, ennek házi használatára két hordónyt haza akartak vinni, megveretve becsmérelte, a saját használatra szánt élelmiszerek után is vámot akartak kizsarolni, holott korábban az ilyenek után sohasem fizettek.¹²⁸ A fehérvári káptalan 1394. december 4-én jelentette a királynak, hogy a vizsgálat a veszprémi káptalan minden panaszát igazolta.¹²⁹

A fehérvári káptalan 1399. január 18-i oklevelében, a veszprémi káptalan és Kont Miklós nádor (1356–1367) unokái közti Lovas, másként Bantha birtokon történt hatalmaskodás ügyében, a fogott bírák között szerepelt Segvári Sáfár („*Saffar dictus*”) János is.¹³⁰ A budai káptalan előtt, 1400. február 14-én Segvári Ferenc fiai, József, János és Pál, Lőrinc fia János, ezen János fiai, Tamás és László eltiltották Segvári Tamás fia János özvegyét, Annát és ennek leányát, Fruzsinát Segvár és a hozzátartozó birtokok elidegenítésétől. Rátóti Gula mestert és Imre, Zsigmond, Ratold nevű fiait, az említett Segvári Tamás fia János leányait, Ágotát és Annát, Maius fia Lőrinc leányát, Annát, s ennek férjét, a Sáfárnak mondott Jánost, továbbá gyermekeiket, Lackhot és Katalint pedig az

bolgár bán, temesi ispán (1366–1369), vasi és sopron ispán (1369–1370), temesi és csanádi ispán (1371–1375), krassói és kevei ispán (1372–1375), pozsonyi, fejéri, bakonyi és komáromi ispán (1379–1380). I. Lajos király kedvelt és nagyhatalmú híve, számtalan hatalmaskodás „hőse”. V.ö. ENGEL 1996. II. 100.

123 ZsO I. 227. nr. 2052.

124 Megyehidi János, Vas megyei nemes, Kápolnai Mihály veszprémi püspök (1399–1402) familiarisa, veszprémi alispán (1400). V.ö. ENGEL 1996. II. 158.

125 ZsO I. 349. nr. 3144. – Az 1391-es és az 1393-as adatok részben ellentmondanak egymásnak. Az 1391-es adat szerint, Benedek bán özvegye Margit volt, az 1393-as adat szerint viszont Dorottya.

126 ZsO I. 377. nr. 3405.

127 Ma Balatonrendes–Ábrahámhegy (Veszprém, korábban Zala m.), v.ö. MRT I. 42. 8/1. lelőhely.

128 ZsO I. 403. nr. 3691.

129 V.k.m.lt. – Ábrahám 13.A., kivonata VLDM műemléki adattára 3970.

130 ZsO I. 626. nr. 5675.

említett javak megszerzésétől.¹³¹ Zsigmond király Budán, 1400. szeptember 12-én utasította a fehérvári keresztes konventet, hogy tartson vizsgálatot. Ugyanis Segvári Ferenc fiai, József, János, Pál, azután Cséküti Lőrinc fia János fiai, László és Tamás, valamint Segvári Sáfárnak nevezett (dictus) János felesége, Segvári Anna és gyermekei, Katalin és László panaszt emeltek Rátóti Gyula fiai Imre és Zsigmond ellen, akik Segvári Tamás fia János özvegye és leánya, Fruzsina hozzájárulásával, familiarisaikkal, Miskei Contra (dictus) Péterrel és Sóstókáli Soós (dictus) Péterrel, Billege nevű birtokukon, a Szt. István király ünnepe utáni vasárnap (augusztus 22-én) megjelentek, a vámszedőhelyet megszállták és az áthaladó kereskedőket kifosztották. Ezért ezek nem mernek a segvári vámhoz sem menni, aminek következtében a panasztévőket 300 márka kár érte.¹³²

Kanizsai János fia: István, volt ajtónállómester és somogyi ispán (1395–1401), Kanihsán, 1401. szeptember 3-án kiadott oklevelével kötelezte magát, hogy biztonságot nyújt familiárisának, Döbrentei Benkőnek, aki megbízásából és parancsára, Rátóti Gyula fia: Imrétől Segvár várában lefoglalta és elvette azon posztókat, amelyeket Imre lator módon, a közúton Buda felé tartó, Gál budai kereskedőtől rabolt el Veszprém városa közelében, majd várában elrejtette azokat.¹³³

Rátóti Gyula fia Zsigmond időközben feleségül vette Segvári Tamás fia János egyik leányát, Fruzsínát. Méltó társa lehetett feleségének, mert a hatalmaskodásokban legalább annyira jeleskedett, mint felesége vérrokonai. Zsigmond király Budán, 1406. július 28-án meghagyta a fehérvári káptalannak, tartsanak vizsgálatot a veszprémi káptalan panaszára. A káptalan ugyanis panaszt emelt, hogy Rátóti Gyula fiai, Ratoldus és Zsigmond, Segvári Tamás fia János özvegye, Anna és ezen Rátóti Zsigmond felesége, Segvári Fruzsina, familiarisaikkal – Kolthai Györggyel, Káli Györggyel, Ábrahám Kalch (dictus) Benedekkel, Szentkirályszabadi Bándi (dictus) Györggyel, Farkasnak mondott Györggyel, Demeter fia: Balázssal, Rátóti Gállal, Bándi Vámosnak mondott (dictus) Gergellyel, Miklós fia: Jánossal, Szűcsnek mondott Györggyel és Benedekkel, Lovasi Vörös Gergellyel – és jobbágyaikkal, Paloznak¹³⁴ birtokukról 2 jobbágnak 4 ökrét elhajtották Segvár várukba. Ott az egyiket leölték, a többit pedig visszatartják. A király megparancsolta az alperesek megidőzését, elrendelve nekik, hogy érintett familiárisaikat és jobbágyaikat is állítsák elő.¹³⁵

Zsigmond király 1410. május 29-én megbocsátotta Rozgonyi János sárosi ispánnak¹³⁶ és id. Rozgonyi István segvári királyi várnagy, bakonyi ispánnak († 1439/1440),¹³⁷ hogy mint Kanizsai János esztergomi érsek (1387–1418) familiárisai hűtlenek lettek hozzá, s tekintettel teljesített szolgálataikra, megtiltotta, hogy korábbi hűtlenségüket bárki is sze-

131 Zsigmond-kori okevéltár II/1. 12. nr. 75.

132 ZsO II/1. 61. nr. 496.

133 ZsO II/1. 146. nr. 1221.

134 Paloznak (Veszprém, korábban Zala m.) v.ö. MRT 2. 166–167. 38/1. lelőhely.

135 ZsO II/1. 610. nr. 4893.

136 Rozgonyi János († 1439 körül), Lőrinc fia, a csicsvai ág őse. 1379-től szerepelt a forrásokban. Az aula tagja (1402), sárosi ispán és sárosi várnagy (1410–1435), főkincstartó (1412–1436), zempléni ispán (1428–1435), tárnokmester (1433–1438), szépei ispán (1435–1437?), budai várnagy (1437). V.ö. KERESZTES 1926. 21–22., ENGEL 1987. 442., ENGEL 1996. II. 206.

137 Id. Rozgonyi István († 1439/1440), László fia, a monyorósi ágból. 1388-tól szerepelt a forrásokban. Relator (1405–1410), udvari lovag (1410–1413), bakonyi ispán, essegvári várnagy (1410–1425), Zsigmond király kíséretében NY-Európában (1413–1417), a veszprémi püspökség kormányzója (1416–1417), győri ispán (1422–1439), fejei ispán, csókakői várnagy (1425–1439), a veszprémi püspökség kormányzója (1425), temesi ispán (1427–1438), első feleségével: Szentgyörgyi Ceciliával együtt kitűnt Galambócnál a török elleni hadjáratban. V.ö. KERESZTES 1926. 26., ENGEL 1987. 442., ENGEL 1996. II. 206.

mükre vesse.¹³⁸ Ebből az oklevélből tudjuk, hogy Zsigmond király – talán megsokallván az Essegváriak hatalmaskodásait – elvette tőlük a várat, amely átmenetileg királyi kézbe került. Nagyon valószínű, hogy a Rozgonyiak már ekkor zálogbirtokba kapták a várat, a mindig pénzszerűben lévő Zsigmond királytól.¹³⁹

1411-ben Segvári Ferenc fiainak Becske birtoka – legalább részben – Perecskei Osvát¹⁴⁰ zálogbirtokába került. Ugyanis Rozgonyi Simon országbíró (1409–1414) Budán, 1411. október 14-én meghagyta a veszprémi káptalannak, iktassa be Perecskei János fia Osvátot a Veszprém megyei Kamond¹⁴¹ birtokban Devecseri Chorump (dictus) János fia: Domonkos öröklött részébe és Becske birtokban Cséküti Lőrinc fia János és Segvári Ferenc fiai részébe, zálogjogon.¹⁴²

A köi káptalan előtt 1411. november 5-én, kanonoktársuk Csanády (dictus) Miklós, Segvári Ferenc fiai: János titeli prépost és Pál nevében, eltiltotta Zsigmond királyt Segvár és a hozzá tartozó birtokok eladományozásától. Ozorai Pipo¹⁴³ temesi ispánt (1404–1426) és mindenki mást pedig ennek felkérésétől, elfogadásától és használatától.¹⁴⁴ Hogy a Segváriaknak a Dunántú közepén álló váranak megvédéséért keletkezett ezen oklevelet a meglehetősen messzi, szerémségi Kő monostorában (Bánmonostor¹⁴⁵) írták, annak minden bizonnyal az lehet a magyarázata, hogy Segvári János a közeli, Duna túlpárti, Bács megyei Titel prépostja, volt, s nyilván itt rendelkezett megfelelő személyes kapcsolatokkal.

Garai Miklós nádor (1402–1433) Visegrádon, 1412. január 4-én kelt oklevele szerint, a (Somló)vásárhely¹⁴⁶ mellett tartott generalis congregation László mester, a veszprémi egyház kanonokja panaszt tett, hogy Rátóti Gyula mester fia: Zsigmond feleségének, Fruzsina úrnőnek jobbágysai – úrnőjük megbízásából – Lovason, Dubicai János mester, veszprémi decan kanonoknak 4 ökrét vették el erőszakos módon. A káptalan állítását három vizsgálati oklevéllel is igazolta. Ezzel szemben Fruzsina úrnő procuratora (sáfára) ezt tagadta. Amikor a káptalan megbízottja egyetemes tanúkihallgatást kért, azt az úrnő megbízottja visszautasította és helyette párbajt ajánlott. Ezt viszont a káptalan nem fogadta el. Ekkor a nádor úgy ítélte, hogy Fruzsina úrnő tegyen ötvened magával tisztító esküt a zalai konvent előtt, hogy ártatlan az ügyben. Végül az említett hatalmaskodásért, valamint mert az esküt nem tette le, sőt távolmaradását sem igazolta, Fruzsina úrnőt a nádor 50 márka büntetésre ítélte, amely összeg egészében a káptalan illeti. Ezen kívül elmarasztalták még az úrnőt egész birtoka szabott árában, 2/3-ad részben a nádor, mint bíró, 1/3 részben a káptalan javára.¹⁴⁷ Az ügy folytatásáról 1420-ból maradtak fenn adataink. Perényi Péter országbíró (1415–1423) Budán, 1420. június 5-én írt oklevelében ismertette, hogy a veszprémi káptalan nevében megjelent előtte Pécselyi György litteratus. György bejelentette, hogy Lovas birtok egy részét, amelyet Rátóti Zsigmond apja, Gyula és testvére Ratoldus, bizonyos hatalmaskodásukért kiszabott 50 új forint erejéig átenged-

138 ZsO II/2. 366. nr. 7634.

139 KOPPÁNY–BOKSAY 1961. 58.

140 Perecskei vagy Pölöskei Korompai Osvát, János fia, Veszprém megyei nemes. Szerepelt 1397–1414 között. Garai Miklós familiárisa, rohonci (Vas m.) várnagy (1407–1409). V.ö. ENGEL 1996. II. 133.

141 Kamond (Veszprém m.), v.ö. MRT 3. 120.

142 ZsO III. 285. nr. 1059.

143 Ozorai Pippo († 1426) olasz származású magyar főúr, sókamaraispán (1401–1426), temesi ispán (1404–1426), Zsigmond király hadvezére. Életéről, működéséről: VADAS 1987.

144 ZsO III. 306. nr. 1149.

145 Bánmonostorról: ENGEL–MAKK 1994. 79. (Kosztia László szócikke).

146 Somlóvásárhely (a középkorban Vásárhely, Apácavásárhely, Apácasomlyó – Veszprém m.), v.ö. MRT 3. 206–207. 52/6. lelőhely.

147 Vk.m.lt. – Lovas in Wesprimiensi 6., kivonata VLDM műemléki adattára 1627.

tek a káptalannak, s a káptalan annak birtokába be is vezettette magát, most a Rátótiak visszafoglalták. Zsigmond ezt tagadta, ezért a káptalan nyilvános vizsgálatot kért. Ott azonban a vallomástévők többsége a Rátótiak mellett nyilatkozott. Ezért az országbíró úgy ítélte, hogy Rátóti Zsigmond ötödmagával tegyen esküt a zalai konvent előtt, hogy a káptalan keresetében ártatlan.¹⁴⁸ A fehérvári káptalan 1412. február 21-én jelentette a királynak, hogy parancsára a veszprémi káptalant zálog címén, a királyi emberrel együtt, beiktatták Rátóti Ratoldus és Zsigmond lovasi teljes birtokrészébe. A beiktatás során ellentmondás nem történt.¹⁴⁹

Jenői István fia, Domonkos, Rozgonyi Simon országbíró (1409–1414) Veszprém megyei bírságbehajtója, 1412. április 15-én jelentette, hogy miután a veszprémi káptalan javára Segvári Tamás fia, néhai János özvegye, Anna és leánya, Fruzsina 12 denármárkányi bírságban lettek elmarasztalva, de a hatalmaskodó jobbágyok javait nem tudták előtalálni, ám a káptalant nem akarták megfosztani a jog szerint neki járó összegtől, ezért a nemes úrnő fiai és leányai billegei és tótvázsonyi birtokait a káptalan részére lefoglalták. A birtokok mindaddig a káptalant illetik, amíg a másik fél a bírságot meg nem fizeti.¹⁵⁰ Jenői István fia: Domokos, Rozgonyi Simon országbíró Veszprém megyei bírságbehajtója, Veszprémben 1412. május 27-én 12 márkányi – új denárokból mért – bírságban marasztalta el Segvári Tamás fia: János özvegyét, Annát és leányát, Fruzsina asszonyt. Továbbá visszaváltásig a veszprémi káptalannak adatta nevezettek és utóbbinak Rátóti Gyula mester fia Zsigmondtól születet fia, György és leányai Billege és Tótvázsony birtokokban lévő részeik harmadrészét, a hozzájuk tartozó vám, erdők, földek, kaszálók és egyéb haszonvételek részeivel együtt.¹⁵¹

A zalai konvent 1413. augusztus 5-én jelentette a királynak, hogy parancsára, 1413. július 31-én Köveskáli István fia: György királyi emberrel kiküldték Lukács testvér konventi embert, akik Zala megyében vizsgálatot tartottak, s a következőket derítették ki. Szt. Jakab ünnepe másnapján (július 26-án) id. Rozgonyi István († 1439/1440) segvári alvárnagyai, Akai Péter és Márton – valamint embereik, a billegei Ányos fia Gergely, János fia Benedek, Fábián fia Gergely, Jakab fia János, Kálmán fia Demeter és a tótvázsonyi Barthus fia Jakab, valamint László fia Imre – Rozgonyi parancsára fegyveresen rátörtek Castiglione da Branda veszprémi püspöki kormányzó (1412–1424) füredi birtokrészére. Innen Gergely püspöki jobbágyot, bár nem bírta földesura engedélyét és terragiumát sem fizette meg, Billege birtokra akarták vinni. Amikor Branda összes népei és jobbágyai ellenük szegültek, ezeket mintegy gonosztevőket vagy lázadókat elfogták.¹⁵²

1422-ből ismerjük a Rozgonyiak segvári várnagyának, Bátfai Istvánnak a nevét, aki egyben Veszprém vármegye alispánja, így tehát nem csak id. Rozgonyi Istvánnak, hanem Rozgonyi Péter veszprémi püspöknek (1417–1425) is familiarisa volt.¹⁵³

1428. december 9-én a veszprémi káptalan átírta Zsigmond király 1428. november 16-i oklevelét, amelyben Segvári Ferenc fia Pál a király előtt bejelentette, hogy Segvár várának határai között lévő réjtjét, avagy kaszálóját Fajszi Gergely fia: Mihály lekaszál-

148 Vk.m.lt. – Lovas in Zala 6., kivonata VLDM műemléki adattára 1629.

149 Vk.m.lt. – Lovas in Zala 5., kivonata VLDM műemléki adattára 1628.

150 Vk.m.lt. – Billege 12., kivonata VLDM műemléki adattára 2319.

151 ZsO III. 523. nr. 2206.

152 ZsO IV. 227. nr. 956.

153 Bátfai István († 1455), Ung megyei nemes, Péter fia. Debrői István familiárisa, hűtlenségbe esett (1403), id. Rozgonyi István familiárisa, veszprémi alispán, essegvári várnagy (1422–1425), csókakői alvárnagy (1427–1437), fejeéri alispán (1436–1437), döbröközi és patai várnagy (1437–1438), fejeéri alispán (1444). Fiú utódja nem maradt. V.ö. ENGEL 1996. I. 25., II. 310. Működéséről: ZsO IX. 384. nr. 1200., 410. nr. 1290.

ta.¹⁵⁴ Ugyanezen Segvári Ferenc fia Pál 1430-ban Mihály (bakony)béli bencés apáttal (1421–1450) pereskedett.¹⁵⁵ 1432-ben Essegvári Pál és fia, Péter tiltakoztak az ellen, hogy rokonaik, Csékúti Tamás és László elfoglalták Bánd, Billege és Tótvázsony falvakat.¹⁵⁶

Albert király (1437–1439) Budán, 1439. február 10-én Novai Péter mester veszprémi olvasókanonok, zágrábi kanonok és magyar kancelláriai főjegyzőnek – valamint általa unokatestvéreinek, Novai Jánosnak és Antalnak – adományozta érdemeiért a magvaszadkadt Csatári Ferencnek egy a Veszprém megyei Csatár birtokon lévő sessioját és kuria helyét, amelyet korábban a nagyságos id. Rozgonyi István, temesi ispán (1427–1438), majd Fejér megye ispánja (1425–1439), Essegvárhoz csatolt. Az adományozottak megkapták a birtok összes hasznát és tartozékát is, nevezetesen szántott és műveletlen földeket, erdőket, ligeteket, szedreseket, réteket, kaszálókat, legelőket, hegyeket, völgyeket, vizeket, vízi malmokat és malomhelyeket.¹⁵⁷

Segvári Pál, Veszprém megye alispánja 1439. március 19-én, a veszprémi káptalan előtt, saját és fiai, Máté és Gergely nevében tiltakozott az ellen, hogy Albert király Segvár várát, összes tartozékaival (Billege, Bánd, Tótvázsony, stb.) együtt, új adományként Hédervári Györgynek¹⁵⁸ és két fiának Pálnak¹⁵⁹ és Zsigmondnak adományozta.¹⁶⁰ Albert király adományozási kedvét minden bizonnyal id. Rozgonyi István 1439/1440 táján bekövetkezett halála, no meg a kincstár üressége kelthette fel. Az Essegváriak viszont úgy gondolhatták, hogy Rozgonyi halálával lehetőségük lesz a vár visszaszerzésére. A Rozgonyi örökösök azonban az Essegváriaknál nem kevésbé ragaszkodtak a vár birtoklásához.

Ugron László tihanyi apát (1439–1478) előtt, 1439. november 30-án, az apát egyik füredi jobbágya, Móric fia Miklós, úgy a maga, mint felesége, Erzsébet és fiai, Mihály, László és Bertalan nevében, 1 holdnyi vásárolt és beültetett arácsi szőlőjét, összes hasznaival két évre zálogba adta 7 arany forintért, Essegvári Pálnak és fiainak Máténak és Gergelynek. Kikötötték, hogy Miklós jobbágy a szőlőt két év előtt nem válthatja vissza. A zálogbavevő Essegváriak viszont kötelesek voltak, nyessel, kapálással, levéltisztogatással a szőlőt jó karban tartani. A szőlő szomszédai, keleten a zálogbaadó egy másik szőleje, délen az arácsi Mihály fia Jakab szőleje, nyugaton az arácsi Balázs fia szőleje, északon pedig a közút voltak.¹⁶¹

Essegvári Pál rövidesen másik szőlőt is szerzett az előző mellé. A veszprémi káptalan előtt, 1440. február 6-án, a füredi Bálint fia, Péter – feltehetően a veszprémi káptalan jobbágya – Füreden, az Apátlak („*Apathlok*”) nevű helyen lévő szőlőjét 3 évre zálogba adta 5 tiszta arany forint és 50 denárért Essegvári Pál veszprémi várnagynak.¹⁶² A szőlő keleten szomszédos volt a füredi Szt. Margit egyházzal.¹⁶³

Albert király halálakor (1439. október 27.) özvegye – Zsigmond király leánya – Luxemburgi Erzsébet királyné (1409–1442) várandós volt. A főurak egy része úgy gondolta, hogy a töröktől ekkoriban már erősen veszélyeztetett Magyarországot nem ve-

154 DL 43763., kivonata VLDM műemléki adattára 1066.

155 SÖRÖS 1903. 471–474. nr. 182.

156 KOPPÁNY–BOKSAY 1961. 58.

157 HO. IV. 316–318. nr. 234.

158 Hédervári György († 1439/1440), Mihály fia. 1394-től szerepelt, aulicus (1427–1430), lovászmester (1430–1434), relator (1436). V.ö. ENGEL 1996. II. 96.

159 Hédervári Pál, György fia., 1418–1483 között szerepelt, előkelő. V.ö. ENGEL 1996. II. 97.

160 DL 44238., kivonata VLDM műemléki adattár 1067., BÉKEFI 1907. 258., KOPPÁNY–BOKSAY 1961. 58.

161 ERDÉLYI 1908. 295., 322., 657–658. nr. 121.

162 ERDÉLYI 1908. 295. 8. jegyzet.

163 A füredi Szt. Margit egyház romjait alakították át később zsinagógává, átalakítva ma is létezik. V.ö. MRT 2. 39. 6/2. lelőhely.

zetheti egy gyermek király. Ezért a lengyel Ulászlót választották meg magyar királlyá (1440–1444) és hívták be az országba. Időközben azonban megszületett Erzsébet királyné gyermeke is, V. László (1440/1453–1457). A főurak másik, Erzsébet oldalán álló csoportja a csecsemőt koronáztatta meg, s ismerte el királynak. Az országot a két király híveinek belháborúja pusztította. Rozgonyi Simon veszprémi püspök (1428–1439) Ulászló pártján állott. Így érthető, hogy Erzsébet királyné hívei, a Szécsi–Cillei–Garai liga tagjai ostrom alá vették és el is foglalták a püspöki familiáris, Essegvári Pál veszprémi alispán várát, Essegvárat is. Az ostromlót, jellemző módon, a néhai Himfi Benedek bolgár bán († 1380) és felesége, Essegvári Margit utódai (dédunokái), Himfi Tamás¹⁶⁴ veszprémi prépost, s unokaöccse, Himfi Balázs¹⁶⁵ vezették.¹⁶⁶

Uralmuk azonban csak átmenetinek bizonyult, Ulászló király hívei még ebben évben legyőzték őket. A Himfiék kénytelenek voltak visszaadni Essegvárat korábbi birtokosainak, Essegvári Pálnak és ifj. Rozgonyi Jánosnak (id. Rozgonyi István fiának).¹⁶⁷ Ulászló serege 1441. április 29-én sikerrel megostromolta Ugodot, a Garaiak egyik Veszprém megyei várát, majd Döbrönte és Essegvár érintésével május 3-án Veszprém alá érkezett a királyi sereg. Feltehetően Veszprémben került sor Garai László¹⁶⁸ végső fegyverletételére. Garai cseszneki várnagya, Némái Kolos Jeromos¹⁶⁹ átállt Ulászló oldalára és átadta neki a veszprémi várát.¹⁷⁰

Erzsébet királyné – Albert özvegye – 1440. május 1-én meghagyta a fehérvári káptalannak, hogy zálog címén vezessék be ifj. Rozgonyi Jánost¹⁷¹ Tata, Vitány, Gesztes (mindhárom Komárom m.) és Essegvár (Veszprém m.) birtokába.¹⁷² A fehérvári káptalan – nádori parancsra – 1446. március 13-án másodpéldányt is kiállított ezen oklevélről Rozgonyi Györgynek¹⁷³. Ez a másodpéldány felsorolta a váruradalmak tartozékait is:

164 Döbrönte Himfi Tamás († 1482), Benedek fia. 1411-től szerepelt a forrásokban. A bécsi egyetemen tanult. A jogtudományok baccalaureusa. Veszprémi kanonok, kancelláriai jegyző (1437), veszprémi prépost (1440–1447), választott egri püspök (1446–1447), a pannonhalmi apátság kormányzója (1447–1467), zágrábi püspök (1455–1461), a cikádori apátság kommandatora (1460–1475), nyitrai püspök (1464–1482), a szekszárdi apátság kommandatora (1475–1482). Egyházi tisztségeire méltatlan, azokat vagyonszerzés céljából halmozó, gatlástalan bajkeverő. V.ö. SÖRÖS 1903. 84., 137., 152., 157., 159., 160., 165., 166., 174., 482., 485., 486., 512., 518., 525., 528., 529., SÖRÖS–REZNER 1905. 49–57., stb., SUGÁR 1984. 162., ENGEL 1996. II. 100.

165 Himfi Balázs (Basi, Básé, Basilius), Miklós-fi Benedek fia. 1411–1471 között szerepelt a forrásokban. Udvari lovag (1431–1436), Újlaki Miklós familiárisa, szőrényi vicebán (1445). V.ö. SÖRÖS 1903. 137., 152., 166., 482., 483., 485., 486. 513., ENGEL 1996. II. 100.

166 CSÁNKI 1897. 209. (részletek említése nélkül), KOPPÁNY–BOKSAY 1961. 58–59.

167 KOPPÁNY–BOKSAY 1961. 59.

168 Ifj. Garai László († 1459), ifj. Miklós nádor fia. Macsói bán (1431–1441), liptói ispán (1438–1442), visegrádi kapitány (1439–1440), macsói bán (1445–1447), nádor (1447–1458), csepeli ispán (1453–1456), budai várnagy (1456–1457). V.ö. ENGEL 1996. II. 81.

169 Némái Kolos Jeromos, Jakab fia, Komárom megyei nemes. Ozorai Pipo familiárisa, csongrádi alispán, szegedi várnagy (1424–1426), udvari familiáris (1427), Garai Miklós és László familiárisa, somlói várnagy (1432), cseszneki várnagy (1437–1449), somlói várnagy (1447), komáromi követ (1447), pápai várnagy (1452–1455), budai várnagy (1457). V.ö. ENGEL 1996. II. 131. Garai László nádor 1455-ben őt küldte Kapisztrán Jánoshoz. V.ö. KUBINYI 1994. 87., 91.

170 SZATLÓCZKI 2001. 29–30.

171 Ifj. Rozgonyi János († 1459), id. István fia, a monyorósi ágból. 1431-től szerepelt a forrásokban. Országnagy (1440), győri ispán (1441–1443). V.ö. KERESZTES 1926. 26., ENGEL 1996. II. 206.

172 DL 13900., kivonata VLDM műemléki adattára, 1068.

173 Rozgonyi György († 1457/1458), Simon fia, a semptei ágból. 1395-től szerepelt a forrásokban. Pozsonyi ispán és várnagy (1425–1450), nyitrai ispán (1429–1445), komáromi ispán (1430–1439), máramarosi ispán (1437), szépesi ispán (1437–1445), nagyszombati kapitány (1439), országbíró (1441–1446), zempléni és abaúji ispán (1444–1445), főkapitány (1445), az egri püspökség kormányzója (1446), országnagy (1450–1454). V.ö. KERESZTES 1926. 25., ENGEL 1987. 441., ENGEL 1996. II. 206.

Mór, Gerencsér¹⁷⁴ (Fejér m.), Szár (Komárom m.), Bánd, Barnag, Billege, Lőrinte, (Tót) vázsony (Veszprém m.), Füred (Zala m.), Patald (?) stb.¹⁷⁵

A fehérvári kereszties konvent előtt,¹⁷⁶ 1443. augusztus 17-én ifj. Rozgonyi János Tata, Vitány, Gesztes (Komárom m.), Csókakő (Fejér m.), Döbrököz (Tolna m.) és Essegvár (Veszprém m.) várak birtokában birtoktársakul fogadta a másik, id. Rozgonyi János¹⁷⁷ fiait: Jánost, Lőrincet,¹⁷⁸ Rénoldot¹⁷⁹ és Osvátot.¹⁸⁰

Az egri káptalan előtt 1444. szeptember 1-én, Rozgonyi Simon egri püspök (1440–1444)¹⁸¹ és testvére: György országbíró (1441–1446) és pozsonyi ispán (1425–1450) tilalmazták Rozgonyi id. István fia: ifj. Jánost az őket is érdeklő várak – Tata, Vitány, Gesztes, Csókakő, Döbrököz és Essegvár – elidegenítésétől.¹⁸² A Rozgonyi rokonság – folytatva Essegvár korábbi birtokosainak, az Essegváriaknak nemes hagyományait – szintén összevezetett váraik birtoklásán. Hédervári Lőrinc nádor (1437–1447) 1446. június 26-án elrendelte hogy Essegvár egyik felébe Rozgonyi id. István fia: ifj. Jánost, másik felébe meg a másik, id. Rozgonyi János fiait: Lőrincet, Jánost, Rénoldot és Osvátot iktassák be.¹⁸³

Újabb birtokfelosztásra került sor a Rozgonyi családon belül 1446. szeptember 21-én a budai káptalan előtt. Pozsony, Sempte¹⁸⁴, Szepes¹⁸⁵, Tata, Vitány, Gesztes, Hegyesd, Essegvár és Döbrököz várait és tartozékait osztották meg. Az egyik rész, Sempte (Pozsony m.) székhellyel Rozgonyi Györgynek és Sebestyénnek¹⁸⁶, a másik rész, Csókakő (Fejér m.) székhellyel id.(?) Rozgonyi Jánosnak jutott. Kihalás esetére kölcsönös örökösödési jogot állapítottak meg egymás részére.¹⁸⁷

Ma már nehezen eldönthető, hogy ekkoriban az országos viszonylatban is nagyhatalmú Rozgonyiak mellett a legfeljebb helyi, megyei szinten jelentős Essegváriak is bírták-e ténylegesen a vár részét, vagy átmenetileg teljesen kiszorultak-e onnét. Mindenesetre sohasem mondtak le essegvári részeikről és minden lehetséges jogi fórumon igyekeztek jogaikat folyamatosan hangoztatni és fenntartani. Így a veszprémi káptalan előtt 1448.

174 Pusztavám (Fejér m.) határában volt vár és birtok (ma Komárom m., Oroszlánytól D-re). V.ö. CSANKI 1897. 305–306.

175 DL 13900., kivonata VLDM műemléki adattára 1071

176 DL 13739., kivonata VLDM, műemléki adattára 1069

177 Id. Rozgonyi János († 1471), János fia, a csicsvai ágból. Királynéi tárnokmester (1438), királynéi pohárnokmester (1441), soproni ispán (1446–1454), országnagy (1447), vasi ispán (1448–1454), zalai ispán (1448), székely ispán (1449, 1457), erdélyi vajda (1449–1458), tárnokmester (1459–1470), országbíró (1470–1471). V.ö. ENGEL 1996. II. 206., FÜGEDI 1974. 247.

178 Rozgonyi Lőrinc, id. János fia, a csicsvai ágból. Szerepelt 1438–1447 között, országnagy (1440). V.ö. KERESZTES 1926. 23., ENGEL 1996. II. 206.

179 Rozgonyi Rénold († 1472), id. János fia, a csicsvai ágból. Országnagy (1440–1452), nógrádi és honti ispán (1441–1442), vasi ispán (1448), székely ispán (1449–1453, 1455). V.ö. KERESZTES 1926. 23., ENGEL 1987. 442., ENGEL 1996. II. 206.

180 Rozgonyi Osvát († 1460/1461), id. János fia, a csicsvai ágból. Országnagy (1447–1455), zempléni ispán (1447–1454), székely ispán (1449–1453), főkapitány, abaúji ispán (1453–1456), székely ispán (1454–1458). V.ö. KERESZTES 1926. 23., ENGEL 1987. 442., ENGEL 1996. II. 206.

181 Rozgonyi Simon († 1444. nov. 10., elesett a várnai csatában), Simon fia, a semptei ágból. Esztergomi kanonok, szepesi olvasókanonok (1409–1428), dömösi prépost (1417–1427), veszprémi püspök (1428–1439), egri püspök (1440–1444), főkancellár (1440–1444), gömöri ispán (1444). V.ö. KERESZTES 1926. 24., ENGEL 1987. 441., ENGEL 1996. II. 207. Életrajza: SUGÁR 1984. 159–164.

182 DL 13798., kivonata VLDM műemléki adattára 1070.

183 DL 13731., kivonata VLDM műemléki adattára 1072.

184 Ma Šintava, Szlovákia.

185 Ma Špišské Hrad, Szlovákia.

186 Rozgonyi Sebestyén († 1461), ifj. István fia, a semptei ágból. 1439-től szerepelt a forrásokban. Pozsonyi ispán (1443–1449), országnagy (1445, 1455), nagyszombati kapitány (1454). V.ö. KERESZTES 1926. 25., ENGEL 1996. II. 207.

187 DL 13967., kivonata VLDM műemléki adattára 1073.

augusztus 10-én Essegvári Pál személyesen megjelenve, tiltotta a Rozgonyi rokonság mindkét részét – néhai nagyságos id. Rozgonyi István fia: ifj. Jánost, valamint a néhai nagyságos Rozgonyi János († 1438 körül) fiait: id. Jánost, Rénoltot és Osvátot – a vár birtoklásától.¹⁸⁸

A budai káptalan 1449. július 21-én jelentette V. László királynak (1440–1458), hogy Pálóci László országbíró (1446–1470) rendelkezésére június 19-én kiszálltak Essegvár várához és a hozzátartozó Veszprém-, valamint Pest megyei birtokokhoz. Ott azután az összehívott szomszédok előtt, örök jogon Rozgonyi Jánost, Rénoldot és Osvátot iktatták be ezeknek a birtokába, nem törődve Rozgonyi István fia: ifj. János, sem mások ellentmondásával.¹⁸⁹

Közben az Essegváriak továbbra is kísérleteztek a vár visszaszerzésével. Garai László nádor (1447–1458) előtt, 1450. március 13-án Essegvári Pál és Rozgonyi János a várért folytatott perüket a következő ítélkezési nyolcadra halasztották.¹⁹⁰ A pereskedés 1450-ben azzal zárult, hogy a király ismét elvette a várat az Essegváriaktól és Rozgonyi Jánost iktattatta be a vár egészének birtokába.¹⁹¹

1453. február 16-án Rozgonyi István fia: ifj. János tiltakozott az ellen, hogy V. László király Csókakő, Vitány, Essegvár váraikat és Gerencsér birtokot akár Újlaki Miklós erdélyi vajdának (1448–1458),¹⁹² akár pedig Rozgonyi id. Jánosnak, Rénoldnak és Osvátnak eladományozza.¹⁹³ Újlaki Miklós első felesége Rozgonyi Margit volt,¹⁹⁴ így a vajda feltehetően felesége örökségeként formálhatott jogot az említett várak birtoklására.

1453-ban Essegvári Pál, a rokon Bezerédyekkel együtt tiltakozott az ellen, hogy Rátóti Gyulafi László adományt nyerjen Lőrinte birtoklására.¹⁹⁵ 1454-ben Rozgonyi János – Essegvári Pál tiltakozása ellenére – mégis megosztotta birtokait, így Essegvárat is, családjával.¹⁹⁶

V. László király Budán, 1456. április 9-én Bezerédy Jánosnak¹⁹⁷ és Essegvári Pálnak részbirtokot adományozott a Veszprém megyei Lőrintén. A nevezett birtokrészt, amelyhez szántott és műveletlen földek, rétek, legelők, kaszálók, erdők, bokrosok, ligetek, hegyek, völgyek, szőlők, szőlőskertek, szőlőhegyek, folyóvizek, halastavak, vízimalom és malomhely tartozott, s amely most minden hasznával és tartozékával együtt került adományozásra, korábban Rozgonyi István fia, János foglalta el magának.¹⁹⁸

188 DL 44528., kivonata VLDM műemléki adattára 1074., BÉKEFI 1907. 258. 4. jegyzet (az oklevél teljes latin szövegével), tévesen 1448. július 10-i keltezéssel). KOPPÁNY–BOKSAY 1961. 59.

189 DL 14284., kivonata VLDM műemléki adattára 1075.

190 DL 14343., kivonata VLDM műemléki adattára 1076.

191 CSÁNKI 1897. 209., KOPPÁNY–BOKSAY 1961. 59.

192 Újlaki Miklós († 1477), László macsói bán fia. 1418-tól szerepelt a forrásokban. Macsói bán, bácsi, baranyai, bodrogai, szerémi, tolnai, valkói ispán (1438–1458), fejéri ispán (1441–1443), erdélyi vajda, nándorfehérvári kapitány (1441–1458), székely, temesi, aradi ispán (1441–1446), szörényi bán, kevei, krassói, torontáli ispán (1444–1446), somogyi ispán (1444–1458), kunok bírása (1448–1449), szlavón bán (1457–1458), macsói bán (1460–1462), bosnyák király (1471–1477). V.ö. REISZIG 1943. 9–13., 56–59., ENGEL 1996. II. 250., FÜGEDI 1974. 251. Újlakon (Valkó, később Szerém m., most Ilok, Horvátország), a ferencesek-templomában lévő síremlékéről: THALLÓCZY 1889., CSERGHEŐ 1889., LŐVEI 1985. stb.

193 Kivonata VLDM műemléki adattára 1077., CSÁNKI 1897. 209.

194 THALLÓCZY 1889. 3., REISZIG 1943. 59.

195 ÁLDÁSY 1929. 5.

196 KOPPÁNY–BOKSAY 1961. 59.

197 Bezerédy János, a Lőrinte nemzetségből eredő, Zala megyei nemesi család tagja. Rozgonyi István familiárisa (1431), Szécsi Dénes és János familiárisa, drégelyi várnagy (1451), zalai alispán (1456–1457). V.ö. ENGEL 1996. II. 36.

198 Hazai okmánytár II. 332–333. nr. 206.

1457-ben Újlaki Miklós kapta meg Essegvárat V. László királytól.¹⁹⁹ Majd Mátyás király (1458–1490) 1458. március 3-án megerősítette Rozgonyi ifj. Jánost Tata, Vitány, Gesztes, Essegvár várak és Gerencsér birtok birtoklásában, amelyeket még atyja, Rozgonyi id. István temesi ispán kapott zálogba 9000 magyar aranyforint fejében, Albert királytól, illetve özvegyétől, Erzsébet királynétől.²⁰⁰

A fehérvári keresztes konvent előtt, 1458. július 10-én (vagy 16-án?) ifjabb Rozgonyi János és fiai: György, János és Jób nevében, famulusuk, Sárközi Imre jobbágy tiltakozását jelentette be, az ellen, hogy idősebb Rozgonyi János pozsonyi ispán²⁰¹ fiai, János, Rénold és Osvát, Csókakő, Vitány és Essegvár váraiba akarták magukat titokban beiktatni, holott nevezett jószágok az ő urait illetik.²⁰²

A veszprémi káptalan előtt, 1459. augusztus 17-én Essegvári Pál tiltakozott, mert úgy értesült, hogy Mátyás király Essegvárat, tartozékaival együtt, nagyságos idősebb Rozgonyi István fia: János úrnak adományozta, megfosztva őt ezzel a várhoz való jogától.²⁰³

Mátyás király Budán, 1459. augusztus 30-án kelt oklevelével, id. Rozgonyi János tárnokmester (1459–1470, † 1471) kérésére, minden királyi jogát, amely a Veszprém megyei Essegvárban, továbbá a hozzátartozó Barnag, Billege, Vázsony, Füred, Vászoly és Szőlös birtokokban őt megillette, a billegei vámmal együtt, ifjabb Rozgonyi János fiainak, Jánosnak és Jóbnak adományozta. Ezen birtokokat már Erzsébet királyné elzalogosította nevezettek atyjának, de azokat az 1459-es adományozás idején Újlaki Miklós erdélyi vajda tartotta elfoglalva.²⁰⁴

Pálóci László országbíró (1446–1470) előtt, 1459. szeptember 11-én, id. Rozgonyi János tárnokmester megígérte, hogy rokonai szeretetből, Rozgonyi ifjabb János fiainak, Jóbnak és Jánosnak visszaszerzi Essegvár (Veszprém m.) és Döbrököz (Tolna m.) várait, valamint további Szepes megyei birtokokat.²⁰⁵

Pálóci László országbíró előtt, 1464. május 15-én, Rozgonyi István fia néhai János fia, János nevében, Zuhodoli Fodor Tamás tiltakozott ellene, hogy Mátyás király, Tata, Vitány, Gesztes, Essegvár, Döbrököz várait átengedje, az azokat már részben el is foglaló Újlaki Miklósnak, valamint Rozgonyi Jánosnak és Rénoldnak.²⁰⁶

A veszprémi káptalan előtt, 1464. június 2-án, Essegvári Pál özvegye: Anna úrnő és fia: Pál tiltakoztak az ellen, hogy Mátyás király Essegvárat és tartozékait Újlaki Miklós volt erdélyi vajdának, vagy másoknak adományozza, illetve, hogy azt bárki is kieszközölje magának, avagy megszállja.²⁰⁷

1469-ben, az 1440-es Essegvár elleni támadást vezető és immár nyitrai püspökké lett Himfi Tamás vádat emelt az Essegváriak ellen, azt állítván, hogy Albert király halála (1439) után elfoglalták a vár őket illető részeit és azokat azóta sem adták vissza. A győri káptalan a panaszt jogosnak találta. A királyi kuria előtti per két évig tartott, s végül az

199 CSÁNKI 1897. 210., KOPPÁNY–BOKSAY 1961. 59.

200 DL 15217., kivonatai VLDM műemléki adattára 1078–1079., CSÁNKI 1897. 209., BÉKEFI 1907. 258–259., KOPPÁNY–BOKSAY 1961. 59.

201 Az oklevél szövege itt valószínűleg téved, a három 15. században élt Rozgonyi János egyike sem volt pozsonyi ispán. A családból Rozgonyi István volt pozsonyi ispán (1421–1443). V.ö. ENGEL 1996. II. 206.

202 DL 15263., kivonatai VLDM műemléki adattára 1080–1081.

203 DL 44920., kivonata VLDM műemléki adattára 1082.

204 DL 15394., kivonatai VLDM műemléki adattára 1083–1084., CSÁNKI 1897. 210., BÉKEFI 1907. 259., KOPPÁNY–BOKSAY 1961. 59.

205 DL 88355., kivonata VLDM műemléki adattára 1085.

206 DL 15976., kivonata VLDM műemléki adattára 1086., CSÁNKI 1897. 210.

207 DL 45097., kivonata VLDM műemléki adattára 1087., BÉKEFI 1907. 259.

Essegváriak győzelmével zárult, bár ekkor már a leányági fajszi Ányos család is részt követelt magának a várból.²⁰⁸

A veszprémi káptalan előtt, 1472-ben Újlaki Miklós bosnyák király visszaadta Essegvári Györgynek a várból és tartozékaiból az őt megillető részeket. Essegvári György pedig megfogadta, hogy Újlakit, rokonságát és embereit nem fogja kizárni a várból. Az ügy háttérének megértését segíti, ha tudjuk, Essegvári György Kinizsi Pál²⁰⁹ familiárisaként, jogi ügyeinek teljhatalmú képviselőjeként urának teljes bizalmát élvezte. Így már érthető, hogyan nyerhette vissza a nagyhatalmú – a középkori magyar arisztokrácia tagjai közül egyedülként királyi címet viselő – Újlakitól birtokait. Újlaki, ezen számára feltehetően kevésbé fontos birtokok átengedésével, kicsiny áldozattal, viszonylag könnyű szerrel járhatott a kedvében Kinizsinek, s talán magának Mátyás királynak is.²¹⁰

Csánki Dezső szerint a 15. század második felében a vár Szentgál felé eső (tehát nyugati) részében, amelyet az Essegváriak, bírtak állott Szt. György kápolnája.²¹¹ Koppány Tibor vélekedése szerint ez a kápolna már 1333-ban létezett.²¹² Essegvári György nem csak a várat szerezte vissza, hanem, apjához hasonlóan, Balaton melléki szőlőbirtokokkal is gyarapította családjá vagyónát. 1476-ban a szőlősi szőlőhegy „*Bodogh*” nevű helyén volt szőlője. Szőlőjének nyugati szomszédja Hidegkúti Farkas és fiai, Antal, Pál és Kálmán szőlője volt, amelyet Ugron László tihanyi apáttól kaptak szolgálataikért.²¹³ 1478 szeptemberétől, amikor Kinizsi lett Zala vármegye ispánja, alispánként Essegvári György működött ura oldalán.²¹⁴

Dörögdi Simon, Veszprém vármegye alispánja és szolgabírái 1478. október 28-án, Essegvári György panaszára vizsgálatot tartottak. A panasztévó ugyanis jelentette, hogy Ugron László tihanyi apát egyik tósoki jobbágya, Zalai Tamás elszántotta az ő ceskúti jószágának határát. A megtartott vizsgálatról a következő napon Veszprém megye hatósága (Somló)vásárhelyen oklevelet adott ki.²¹⁵ 1486-ban Füreden vásárolt szőlőt Essegvári György. 1492-ben II. Ulászló králytól (1490–1516) Vas megyében nyert falvakat.²¹⁶ Veszprém vármegye 1488-as adóösszeírásakor Essegvári György Bándon 2, Billégén 16, Bódén 2, Bogdányban 14, Csékúton 3, Halimbán 13, Lőrintén 2, Tótvázsonyban 18 portával, azaz a megyében összesen 8 birtokon együttesen 71 adóköteles háztartással szerepelt.²¹⁷

Szapolyai István nádor (1491–1499), a kunok bírása, szepesi ispán előtt, Léva mezővárosában (Bars m.)²¹⁸ 1493. június 28-án Kinizsi Pál temesi ispán, teljes tornai részbirtokát (Veszprém m.), minden hasznával és tartozékával – szántott és műveletlen földek, rétek,

208 KOPPÁNY–BOKSAY 1961. 59–60.

209 Kinizsi Pál († Szentkelemen, Valkó m. 1494. nov. 24.), Mátyás király hadvezére. 1437-től szerepelt a forrásokban. Máramarosi ispán és sókamara ispán (1467–1472), nyitrai ispán, nyitrai várnagy, a nyitrai püspökség javainak kormányzója (1472–1479), zalai ispán (1478–), temesi ispán, az alsó részek főkapitánya (1479–), bácsi, bodrogai ispán (1484–), veszprémi ispán (1487–1489), országbíró (1494). Életútjáról: FENYVESI 1990.

210 KOPPÁNY–BOKSAY 1961. 60.

211 CSÁNKI 1897. 209–210., MRT 2. 65.

212 KOPPÁNY–BOKSAY 1961. 60. szerint 1333-ban, KOPPÁNY 1967. 124. nr. 26. szerint ez 15. századi adat (Magyar Országos Levéltár, Budapest, Batthyány család körmendi levéltára, Heimiana no. 583., 589., néhai Iványi Béla szíves közlése).

213 ERDÉLYI 1908. 673. nr. 133.

214 BÓNIS 1971. 368.

215 ERDÉLYI 1908. 63., 338.

216 KOPPÁNY–BOKSAY 1961. 61.

217 SOLYMOSI 1984. 186.

218 Ma Levice, Szlovákia.

legelők, mezők, szénakaszlók, erdők, ligetek, hegyek, völgyek, szőlők, vizek, halastavak, halászóhelyek, vizimalmok és malomhelyek – együtt, hűséges szolgálataiért (megemlítve, hogy életét is többször kockáztatta érte), Essegvári Györgynek, feleségének: Veronikának és fiának: Ferencnek adományozta. Az adományozást – Essegvári György kérelmére – 1493. július 24-én II. Ulászló király privilegiális formában is megerősítette.²¹⁹ 1494. januárjában pedig Essegvári Györgyöt tette meg Kinizsi országbírói ítélőmesterének, jöllehet – a Mohács előtti időszak jogtudó értelmiségének kutatója, Bónis György szerint – familiárisának sem társadalmi helyzete, sem korábbi pályafutása nem illett bele a kúria írástudóinak összképébe. A hangsúly kivételesen Kinizsi oldalán teljesített katonai szolgálatán s hűségén lehetett. Ítélőmesteri munkáját a valóságban Gereczy Antal későbbi ítélőmester (1494. szept.–1499. máj.) végezte el helyette. Kinizsi halálával ezen tiszte megszűnt.²²⁰ Bónis nézete azonban, úgy tűnik, felülvizsgálatra szorul, mert 1458-ban Segvári György nádori jegyzőként járt el egy Heves megyei (Szentdomonkos, Váraszó és Hidegkútra vonatkozó)ügyben.²²¹ Ezek szerint mégis csak rendelkezett gyakorlattal az írásbeli munkák terén is, bár ezen ténykedését feltehetően megszakíthatta katonai szerepköre. 1494-ben Kinizsi Nagyberzsényben²²² adományozott neki egy malmot.²²³

Geréb Péter országbíró (1495–1499) előtt, Budán 1495-ben Szt. Barnabás apostol ünnepén (június 11.), a veszprémi káptalan Bozsok²²⁴ nevű egész bitokát (Veszprém m.), minden tartozékával és hasznával együtt, Rezi Imre mester decan kanonok és Balázs olvasókanonok, a káptalan nevében, hat évre, évenként 7 arany forintért bérbeadták Essegvári Györgynek.²²⁵ A bérletet azonos feltételekkel 1496-ban is megújították, majd 1497–1498-ban már Essegvári György özvegyével, utóbb 1499–1500, 1503–1505 között pedig fiukkal, Essegvári Ferencsel. Az 1503-as szerződés 12 évre szólt.²²⁶

Szapolyai István nádor, Budán 1495. június 30-án kiadott okleveléből tudjuk, hogy Kinizsi Pál halála után, Kinizsi somlói várnagyaként Essegvári György adta át Szapolyai megbízottjának, Csúthi Mihálynak Somló várát.²²⁷ Ekkoriban állhatott jó érzékkel Essegvári György Szapolyai István nádor szolgálatába, s 1495-től ennek pápai várnagyaként szolgált.²²⁸ 1496-ban halhatott meg, mert ebben az évben még bérelte Bozsokot a veszprémi káptalantól, ám ugyanezen évben feleségét már özvegyként, majd 1498-ban őt magát néhaiként említették.²²⁹

Báthori István országbíró (1471–1493) 1483. február 4-i okleveléből tudjuk, hogy a lőrintei Cheb Péter panaszt emelt előtte, amiért Török Sebestyén, Újlaki Lőrinc bosnyák herceg essegvári várnagya rétjét, azaz szénakaszlóját, egyéb birtokrészeit, valamint erdeinek részeit is elfoglalta.²³⁰

219 ÁDÁM 1879. 383–384. nr. I., BÓNIS 1971. 368., KISFALUDY 1848. 596. szintén említést tett róla „Eseghvár” c. regéjében, hogy Kinizsi Tornát adományozta Essegváriának.

220 BÓNIS 1971. 367., 368.

221 BÁRTEAI SZABÓ 1905. 14.

222 Kamond (Veszprém m.) déli határában volt elpusztult középkori település. V.ö. MRT 3. 114–115. 23/4. lelőhely

223 BÓNIS 1971. 368.

224 Ma Enying–Balatonbozsok (Fejér, korábban Veszprém m.), v.ö. CSÁNKI 1897. 224.

225 HO V. 384–385. nr. 251., az országbíró oklevelét a bérbeadásakor említi a Veszprémi Káptalan számadáskönyve is: KREDICS–MADARÁSZ–SOLYMOSI 1997. 3.

226 KREDICS–MADARÁSZ–SOLYMOSI 1997. 15., 25., 27., 38., 50., 61., 84., 94., 103.

227 ÁDÁM 1879. 384–385. nr. II.

228 KOPPÁNY–BOKSAY 1961. 61.

229 BÓNIS 1971. 368.

230 DL 45942., kivonata VLDM műemléki adattára 1088.

Az egri káptalan előtt, 1492. július 12-én, Rozgonyi István – a néhai fekete János fia – tiltakozott az ellen, hogy, amint értesült róla, II. Ulászló király, az örökség címén őt magát illető várat, úgymint Tatát, Csókakőt, Vitányt, Gesztest és Essegvárat, amelyek osztályos rokonáé, néhai Rozgonyi Istváné voltak, most Losonci László tárnokmesternek (1491–1493),²³¹ Szentgyörgyi és Bazini Simonnak, valamint Egervári László volt szlavón bánnak (1476–1482) bármilyen formában elidegenítse.²³²

Eszényi Benedek veszprémi várnagy és Veszprém megye alispánja, valamint szolgálóbirái, Veszprémből 1501. április 21-én jelentették a királynak, hogy március 26-án kelt parancsára vizsgálatot tartottak és a következőket állapították meg. Keresztelő Szt. János ünnepe táján,²³³ a néhai Essegvári György özvegye, Veronika asszony és fia, Ferenc, embereiket ráküldték a veszprémi káptalan Mester nevű birtokára. Ezek ott a kaszáló egy részét lekaszálták, s a szénát elvitték. Ezáltal a káptalannak mintegy 200 arany forint kárt okoztak.²³⁴

Essegvári Ferenc szintén Szapolyai familiárisként kezdte pályafutását, apját, Györgyöt követte a pápai várnagyi tisztségben. 1499-ben a szintén Veszprém megyei Döbrönte várát birtokló Himfi Imre visegrádi királyi várnagy – családja utolsó férfi tagja – leányát, Orsolyát (vagy Annát?) vette feleségül. A Himfi leányt – hogy birtokait (várát nő nem birtokolhatott) megtarthassa – II. Ulászló király fiúsíttatta. Ezeket (Döbrönte várát és mintegy 20–25 falut) azután az asszony 1499-ben férjének adta, akit Szapolyai István nádor parancsára, a fehérvári káptalan ellentmondás nélkül beiktatott azoknak birtokába. Az Essegváriak ekkor átköltöztek a gazdagabb Döbrönte várába. Essegvári Ferenc, aki ilyen módon a Szapolyaiak, valamint a veszprémi püspök és káptalanja mellett a megye legnagyobb birtokosa lett, az 1505. évi rákosi (Pest m.) országgyűlésen Veszprém vármegye követeként szerepelt.²³⁵

II. Ulászló király, Budán 1507. január 17-én kelt oklevelében tanúsította, hogy bemutatták előtte a fehérvári kereszties konvent oklevelét, amely szerint Újlaki Lőrinc²³⁶ herceg minden királyi jogát, amely őt Essegvár vára és tartozékai, Billege, Vászoly, Füred, Barnag²³⁷ és Váralja („*Warallya*”) birtokokban megillették, átruházta a veszprémi káptalanra. Tehát itteni birtokait Újlaki átadta a káptalannak.²³⁸ A fehérvári kereszties konvent, 1507. június 2-án bizonyította, hogy Újlaki Lőrinc herceg – a néhai Újlaki Miklós bosnyák király († 1477) fia – előttük azt a kijelentést tette, hogy egyrészt azon tiszteletnél fogva, amellyel Szt. Mihály főangyallal szemben viseltetik, másrészt pedig a saját és szülei lelki üdvéért, az Essegvár várában őt illető birtokrészt, azaz a várnak éppen a felét, továbbá a Billege, Vászony (vagy Vászoly?), Füred, Barnag és Váralja birtokait, minden

231 Utóbb erdélyi vajda (1493–1494). V.ö. FÜGEDI 1974. 243.

232 DL 19865., kivonata VLDM műemléki adattára 1089.

233 Keresztelő Szt. Jánosnak két ünnepe ismert: aug. 29. (fővétele) és jún. 24. (születése). V.ö. SZENTPÉTERI 1912. 48.

234 Vk.m.lt. – Márkó 29., kivonata VLDM műemléki adattára 1677.

235 KOPPÁNY–BOKSAY 1961. 61–62., KÁLLAY 1909. 30. szerint Himfi Imre leányát az okmányok alapján Annának hívták, de tévesen többnyire Ilonaként emlegetik. (Esetleg elképzelhető, hogy Himfinek több leánya is volt?)

236 Újlaki Lőrinc herceg († 1524), Miklós fia. Macsói bán (1489–1492), nádorfehérvári bán (1511–1513), országbíró (1518–1524). V.ö. REISZIG 1943. 60–64., FÜGEDI 1974. 251. Újlakon (Valkó, később Szerém m., most Ilok, Horvátország), a ferencesek templomában lévő síremlékéről: THALLÓCZI 1889., CSERGHEŐ 1889., LÓVEI 1985. stb.

237 Barnag (Veszprém m.), v.ö. MRT 2. 62–63. 12/1–2. lelőhelyek.

238 Vk.m.lt. – Esseg 7., kivonata VLDM műemléki adattára 1091.

tartozékukkal, valamint a Billegén és Váralján²³⁹ bírt vámjait a veszprémi egyháznak adja örök alamizsnaként. Cserében a káptalan tagjai kötelesek a hét minden napján szentmisét mondani. Mégpedig vasárnap a szentháromságról, hétfőn a halottakért, kedden a bűnök bocsánatáért, szerdán Szt. Miklósról, csütörtökön az Oltáriszentségről, pénteken csendes misét az Úr szenvedéséről, szombaton pedig énekes misét a Boldogságos Szűz Mária mennybevitelére. Újlaki átadta az átadott birtokokra vonatkozó okleveleket is. Végezetül még szintén a káptalannak adta Lovas, más néven Tikol²⁴⁰ prédiomot és Pét²⁴¹ birtok felét két malomhellyel, amelyekről kikötötte, hogy utóbbiak csak felesége – dengelegi Pongrácz János leánya, Katalin – halála után szállnak a káptalanra.²⁴²

A fenti oklevelet II. Ulászló király, Budán 1507. június 13-án átíratta, megerősítette és valamennyi királyi jogát, amelyek őt a felsorolt javakban bármilyen címen megillették, a veszprémi káptalannak adományozta.²⁴³ Az Újlakiaktól kapott birtokrészekén túl, már korábban is voltak Bándon birtokai a veszprémi káptalannak. Az ezen birtokokra vonatkozó adatokat, szinte évről-évre megőrizte a káptalan máig fennmaradt, 1495 és 1534 között vezetett számadáskönyve. A számadáskönyv szerint Bándról gabona tized járt a káptalannak. Ezt 1496–1499, 1501–1502, 1504, 1506–1508, 1510, 1513–1517, 1520–1528-ban be is szedették.²⁴⁴ A tized mellett 1497-ben negyedet, valamint 1507–1508, 1510, 1513–1517, 1520–1528 között kilencedet is szedettek a gabonából.²⁴⁵ A Bándról beszédett gabonából 1495-ben a budai főesperes 8 és fél, 1496-ban a prépost 2 és fél, 1497-ben Renneki Máté mester kanonok 12, Jenői Mátyás mester kanonok 13 és fél, Darányi Gál mester kanonok 19, 1498-ban Károlyi Miklós mester kanonok (Németi községével együtt) 25 és fél, 1499-ben a kispépost (a veszprémi Mindenszentek egyház prépostja) 9 és fél, 1501-ben Pápóci Miklós mester sublector 4 és fél, 1503 és 1505-ben a nagyprépost 3–3, 1510-ben Darányi Gál mester kanonok 6, 1514-ben pedig Hajmáskéri Damján mester kanonok 3 és fél képét kapott ellátására.²⁴⁶ 1524–1528 között megjegyezték a Bándról származó gabona kapékáról, hogy azok a káptalan asztalára (vagyis ellátására) kerültek. A valóságban feltehetően már a korábbi években is. A fehérvári káptalan 1510. március 28-án jelentette Perényi Imre nádornak (1504–1519), hogy Budán március 6-án kiadott parancsára vizsgálatot tartottak. A veszprémi káptalan ugyanis panasolta, hogy jöllehet mintegy három éve Újlaki Lőrinc herceg essegvári birtokrészét, a hozzá tartozó birtokokkal és vámokkal együtt nekik adományozta, most mégis, nem tudni milyen alapon, Essegvári Ferenc a Barnag birtokon a káptalannak szedetni szokott vámot a maga részére szedeti be, s a billegei Kálmán Imre nevű vámtisztjüket halállal fenyegette meg. Továbbá

239 Azaz Bánd–Essegvár alja. V.ö. MRT 2. 64–65. 13/1 és 13/4. lelőhelyek.

240 Várpalota (Veszprém m.) határai közt kereshető elpusztult középkori település. V.ö. MRT 2. 211. 49/3. lelőhely: 1326-ban Tikolfölde, 1356-ban Lovas, illetve Tikolülése, itt állott Bátorkő vára.

241 Pét (Veszprém m.), v.ö. MRT 2. 219. 49/38–39. lelőhelyek.

242 V.k.m.lt. – Essegvár 6., kivonata VLDM műemléki adattára 1090., BÉKEFI 1907. 259–260., KOPPÁNY–BOKSAY 1961. 62. (Összehasonlításként Veszprém vármegye 1488. évi adóösszeírásakor Újlaki Lőrincnek a megyében Billegén 3, Csernyén 4, Csőszön 11, Dolosdon 1, Dudaron 16, Inotán 2, Küngösön 8, Melláron 7, Óskün 10, Palotán 92, Perén 9, Péten 8, Tésen 12 adózó portája, tehát összesen 13 birtokon együttesen 183 adóköteles háztartása volt. (SOLYMOSI 1984. 189.) Az 1507-ben eladományozott birtokok egy része tehát 1488-ban nem szerepelt az Újlaki javak között.)

243 V.k.m.lt. – Billege 14., kivonata VLDM műemléki adattára 2321.

244 KREDICS–MADARÁSZ–SOLYMOSI 1997. 9., 19., 30., 43., 56., 70., 79., 99., 117., 127., 136., 145., 169., 178., 187., 192., 199., 222., 231., 241., 252., 262., 273., 284., 294., 305.

245 KREDICS–MADARÁSZ–SOLYMOSI 1997. 31., 128., 137., 146., 169., 178., 187., 193., 200., 222., 232., 241., 252., 263., 273., 284., 294., 306.

246 KREDICS–MADARÁSZ–SOLYMOSI 1997. 11., 20., 32., 45., 57., 71., 89., 107., 147., 179.

szénájukat is elvitette, amivel a káptalannak több mint 1000 arany forint kárt okozott. A vizsgálat igazolta a káptalan által vázolt tényállást.²⁴⁷

A káptalan 1514-ben bándi és billegei vámszedőhelyeit Gencsi György mesternek adta árendába, évi 6 forintért.²⁴⁸ Ugyanebben az évben az Essegvárhoz tartozó rétek felosztásából a 36 fős káptalan szinte valamennyi kanonokja részesült, azaz a nagyprépost, a kisprépost (a Mindenszentek egyház prépostja), a somogyi, zalai főesperes, Darányi Gál, Hajmáskéri Damján, Rajki Bornemissza Péter vagy Pál (a forrásszövegben a keresztnevek nemszerepelnek), Telekesi János kanonokok, a segesi főesperes, Csányi Albert, Szemesi Barnabás, Gönci György vagy Péter, Keresudvarhelyi Fülöp, Pakosi Gergely, Rudabányai Benedek, Szentgyörgyvári Mátyás kanonokok, az örkanonok, Lócsei Mihály kanonok és a Szt. János oltár igazgatója. A Sáfárrétjét („*Safarrethe*”) a Szt. Afra és a Szt. Udalrik oltárok igazgatói kapták. (Az elnevezés feltehetően az 1393–1400 között szereplő Megyehídi „Sáfár” Jánosra, Essegvári Lőrinc vejére utalhat. Egykor nyilván az ővé volt ez a rét.) A dél felé eső Csabrété („*Chabrethe*”) Gönci György vagy Péter, Bácsi Albert, Enyerei János, Pétervárad Kelemen és Temesvári Lőrinc kanonokoknak jutott. A Hosszúnyilas rétet („*Hwzwnylas*”) Kalondai István. Vitéz Miklós, Gyulakeszi Péter kanonokok, a Rövidnyilas rétet („*Rewydnylas*”) Petri Miklós és Rajki Pál, a Berekes rétet („*Berekkes*”) Jenői Mátyás és Szentgyörgyi János kanonokok kapták meg.²⁴⁹ Jakab (bakony)béli apát (1508–1536) Bélen 1508. június 22-i okleveléből tudjuk, hogy, amikor a Tapolca vizén lévő, Agyaglik²⁵⁰ nevű malmukat korábbi bérlőiknek, a pápai Hanthai Simonnak és Ferencnek ismét bérbé adták, akkor a malmuktól északra Essegvári Ferenc Hódoska („*Odoska*”)²⁵¹ nevű malma, délre pedig Vázsonyi Gergely hasonlóan Agyaglik nevű malma működött.²⁵²

A fehérvári káptalan 1510. március 17-én jelentette Perényi Imre nádornak, hogy március 6-i parancsára vizsgálatot tartottak, s megállapították, hogy 1509. szeptember 8. körül Myklossa Adrián, a veszprémi káptalan herendi jobbágya, Veszprém városából hazafelé igyekezve, Bándon betért Essegvári Ferenc egyik jobbágyának házába, ahol bort mértek. Itt Essegvári Ferenc három nemes familiárisa, bándi, billegei és tótvázsonyi jobbágyaikkal együtt fegyveresen rátámadtak, minden ok nélkül súlyosan bántalmazták, megbilincseltek és elvették tőle erszényét. Ezzel a veszprémi káptalannak – túl a hatalmaskodás tényén – 200 arany forintnyi kárt okoztak.²⁵³

A fenti ügy folytatásaként, a fehérvári kereszties konvent 1510. március 26-án jelentette a nádornak, hogy március 6-i parancsára, március 17-én kiküldték a nádori emberrel Márton presbiter kereszties testvért, akik vizsgálatot tartottak. (Ennek eredménye megegyezett a fehérvári káptalan fentebb idézet vizsgálatával.) Ezért még ugyanezen a napon, az idézéstől számított 32. napra Essegvári Ferencet a nádor elé idézték, három nemes familiárisával, s meghagyták neki, hogy érintett jobbágyait is állítsa elő.²⁵⁴ Ügyszintén a fenti ügyről, Veszprém vármegye hatósága, Herendről küldött 1510. április 17-én, a fehérvári káptalan és a fehérvári kereszties konvent vizsgálatával azonos jelentést a nádornak.²⁵⁵

247 V.k.m.lt.–Billege 15.A., kivonata VLDM műemléki adattára 2324.

248 KREDICS–MADARÁSZ–SOLYMOSI 1997. 175.

249 KREDICS–MADARÁSZ–SOLYMOSI 1997. 182.

250 Agyaglik Pápa D-i határába lokalizálható. V.ö. MRT 4. 206. 61/30. lelőhely.

251 Hódoska Pápa K-i határába lokalizálható. V.ö. MRT 4. 205–206. 61/29. lelőhely.

252 SÖRÖS 1903. 550–551. nr. 259., KUBINYI 1994. 103, 119, 223. jegyzet.

253 V.k.m.lt. – Billege 15.B., kivonata VLDM műemléki adattára 2322.

254 V.k.m.lt. – Billege 15.C., kivonata VLDM műemléki adattára 2323.

255 V.k.m.lt. – Billege 16., kivonata VLDM műemléki adattára 2325.

Perényi Imre nádor, Budán 1511. október 21-én írt oklevelével igazolta, hogy a veszprémi káptalan megbízottja, Veszprémi István, Szt. Mihály napja nyolcadától 15 napon át (október 6-tól október 20-ig)²⁵⁶ hiába várt törvényszéke előtt, Essegvári György özvegyével, Veronika úrnővel és fiával, Ferencsel szemben, azok nem jelentek meg.²⁵⁷

A fehérvári keresztes konvent 1512. január 15-én jelentette Perényi Imre nádornak, hogy midőn parancsára Csurgói Pál keresztes presbiter be akarta iktatni a veszprémi káptalant a Veszprém megyei Billege teljes birtokába, akkor a beiktatásnak Essegvári Ferenc egyik jobbágya útján ellene mondott. Ezért Essegvári Ferencet és fiát, Jánost Szt. György nap nyolcadára (május 1.) a nádor elé idézték.²⁵⁸

1522-ben a kapornakkési²⁵⁹ tizedkerület („*Kapornakees*”) negyedeit bérelte ki Essegvári Ferenc 36 forintért a veszprémi káptalantól.²⁶⁰ 1525-ben pedig Csabi Istvánnal együtt 22 forintért a szentgyiroltkési²⁶¹ tizedkerület („*Zenthgrolthkes*”) negyedeit bérelték.²⁶²

II. Lajos király (1516–1526), Budán 1523. augusztus 28-án meghagyta a pannonhalmi bencés konventnek, hogy Várkonyi Amadé István panaszára, Essegvári Ferencet és társait idéztesse meg eléje. Amadé István ugyanis panaszt tett, hogy Nagyboldogasszony ünnepe táján (augusztus 15. körül), Essegvári Ferenc és társai, Porkoláb Orbán és János, továbbá Thewery (Teveli?) Bálint pápai alvárnagy, valamint közrendű („*ignobilis*”) familiárisai: Kocsi István, György és András, fegyveres kézzel és hatalmasan rátörték az ő Győr megyei Malomsok²⁶³ birtokára, s onnét 8 marháját Pápa várába hajtották el.²⁶⁴

Szapolyai János erdélyi vajda 1520. január 8-án kiállított elismervénye szerint, amellyel nyugtatta Pápa vár Essegvári György által megküldött száztizenegy forintnyi adóját, Essegvári pápai várnagy volt.²⁶⁵ Hivatalát bírta még 1524. december 28-án is.²⁶⁶

Az Essegváriak 1526-ban a pápai piactéren kaptak nemesi kúriát Szapolyai Györgytől. Szapolyai János királytól (1526–1540) pedig a Somogy megyei Túr²⁶⁷ falu részeit kapták meg. 1527-ben I. Ferdinánd király (1526–1564) is megerősítette őket birtokaikban.²⁶⁸ Essegvári Ferenc túri részbirtoka után 1536-ban 8 forintot adózott, így feltehetően 8 portát birtokolt itt.²⁶⁹

Tandalló János tihanyi apát (1521–1529) és konventje, Tihanyban 1527. február 11-én eladták egy visszaháramlás útján szerzett arácsi szőlőjüket, az Arácsfövény („*Arachfewen*”) nevű helyen Essegvári Ferencnek, feleségének, Orsolyának és gyermekeiknek, Jánosnak, Ferencnek, Györgynek, Imrének, Pálnak és Farkasnak, 28 forintért, jó régi pénzben. János apát a szőlő után járó szokásos hegyvámot és szőlőajándékot: 6 köből (18 pint vagy 0,6 akó) bort, ugyanennyi (0,6 mérő) zabot, 1 kappant és 2 kulcsos kalácsot, továbbra is fenntartotta magának. A szőlő szomszédjai, keleten a füredi Farkas Demeter

256 SZENTPÉTERI 1912. 117.

257 Vkm.l.t. – Essegh 5., kivonata VLDM műemléki adattára 1092.

258 Vkm.l.t. – Billege 17. – kivonata VLDM műemléki adattára 2326.

259 A névadó település Kapornak, ma Nagykapornak (Zala m.).

260 KREDICS–MADARÁSZ–SOLYOSI 1997. 237.

261 A névadó település Szentgyirolt, ma Szentgrót (Zala m.).

262 KREDICS–MADARÁSZ–SOLYOSI 1997. 269.

263 Malomsok (ma Veszprém m.) v.ö. MRT 4. 150–151. 45/1. lelőhely.

264 HO. V. 426–428. nr. 273.

265 ÁDÁM 1879. 385. nr. III. Ő azonosnak vette az 1495/1496 táján elhunyt idősebb Essegvári Györggyel, aki valójában ezen György nagyapja volt.

266 ÁDÁM 1879. 385. nr. IV.

267 Ma Somogytúr (Somogy m.), a Balatontól D-re.

268 KOPPÁNY–BOKSAY 1961. 62.

269 ERDÉLYI 1908. 398., 700. nr. 155.

6. A vár délkeleti tornya délkelet felől,
1997 júliusában
(VLDM régészeti adattára, 18907-98.)

7. A vár délkeleti tornya és a déli várfal
nyugat felől, 1997 júliusában
(VLDM régészeti adattára, 18907-98.)

szőlője, délen a Balaton, nyugaton a füredi Symon Márton szőlője, északon pedig egy bozótos terület voltak. A szőlőt a „majdnem elviselhetetlen” adó miatt kényszerült eladni az apát. A török veszély miatt ugyanis az előző évben jobbágyportánként 50 denár adót vetettek ki. A királyi tanács pedig 1526. június 17-én elrendelte, hogy az egyházi arany és ezüst felszerelések felét pénzzé kell veretni.²⁷⁰

János király halála (1540) után az Essegváriaknak is új uraság után kellett nézniük, akinek familiájába húzódva nagyobb védelmet remélhettek a birtokaikat is egyre jobban veszélyeztető török hódoltság elől. Essegvári Farkas a 16. század derekán (1548, 1556) Nádasdy Tamás országbíró (1540–1562) szolgálta familiarisként, így mint lékai²⁷¹ (Vas m.) tisztartó. Szolgálatjáról 1556. május 4-én ezeket írta urának: „Én az te nagyságod szolgálatjában nem válogattam, hanem mindenkor ott voltam, valahon te nagyságod parancsolta, mert én magam is jól értem, hogy nem az úrnak kell magát szabni az szolgája erkölcséhez, hanem az szolgának kell magát szabni az ura erkölcséhez.”²⁷² Szavait vagy négy és fél évszázad után is megfogadhatjuk.

Essegvári váruk ekkor már valószínűleg elpusztult a közeli Veszprém bevételével végződő 1552-es török támadás során. A török háborúban nem szerepelt a vár, bár természetesen (feltehetően a jelenleginél még jóval tekintélyesebb) romjai fennálltak. Dömölki András az 1641-es pápai megyegyűlésen tiltakozott, hogy Gorup Ferenc²⁷³ veszprémi nagyprépost eltiltotta őt a romos vár és birtokainak használatától. A veszprémi káptalan Újlaki Lőrinc herceg 1507. évi adománya alapján formált jogot a várra, s pereskedett az 1570-es években kihalt Essegvári család leányági örökösével, Dömölki Andrással.²⁷⁴

270 ERDÉLYI 1908. 72., 323., 694. nr. 149.

271 Ma Lockenhaus (Burgenland, Ausztria).

272 MÁLYUSZ 74. (A levélrészletet nem eredeti, hanem mai írásmóddal közlöm!)

273 Gorup Ferenc nagyprépost, noviai püspök Veszprém várbeli házáról (1656); LUKCSICS–PFEIFFER 1933. 59.

274 KOPPÁNY–BOKSAY 1961. 62–63.

8. A vár keleti tornyának délnyugati
belső sarka északra felől
1997 júliusában
(VLDM régészeti adattára, 18907-98.)

9. A déli várfal belső oldalán ásott kutatóárok
dél felől. Kétoldalt a várfallal párhuzamos fal
csonkjai. Mögötte alul a hegy sziklafelszíne,
amelyet a fal alapozásakor kissé levéstek.
1997. július
(VLDM régészeti adattára, 18907-98.)

A vár régészeti kutatása

A Veszprémvármegyei Múzeum 1903-as megalakulása után néhány évvel már felzíni gyűjtést végzett a vár környékén. A gyűjtés eredményét Laczkó Dezső (1860–1932) piarista tanár, múzeumigazgató²⁷⁵ a Szerzeményi Naplóban 1911. november 5-én, 3620. szám alatt rögzítette: „Magyar középk(ori) cserepek. Essegvár K-i alja, 4 db”²⁷⁶.

Azután évtizedeken át semmi sem történt. Végre 1993-ban, Oroszlán Zoltán (Esztergom, 1956 – Veszprém, 2000. jan. 3.) geofizikus, veszprémi lakos kezdeményezésére megalakult a „Bánd-Essegvár 1993 Alapítvány”, amely céljául tűzte ki a vár felmérését, régészeti feltárását és helyreállítását. Az alapítvány több éven keresztül rendezett nyaranta a vár mellett régészeti és természetvédelmi táborozást. A tábor résztvevői évről-évre rendbehozták a vár területét (kaszálás, növényzet eltávolítása, várárok tisztítása stb.).

Alapítványi támogatással 1997. július 11–23. között, tíz munkanap felhasználásával kisebb ásatásra is sor került a várban. A régészeti munkát, mint a területileg illetékes veszprémi Laczkó Dezső Múzeum középkoros régésze, jelen sorok írója irányította. A romjaiban álló délkeleti toronyhoz nyugat felé csatlakozó falszakasz északi (belső) oldalán, a falra merőlegesen, a torony nyugati falától 9,80 m-re nyugat felé, egy észak-déli irányú, 2 m széles és 8 m hosszú kutatóárkot nyitottunk. A várfallal párhuzamosan, attól 4 méternyire észak felé, nyugat-keleti irányú, törtkőből rakott, 0,60 m (alapozásánál észak felé kiugrással 0,80 m) széles fal romja vágta keresztül kutatóárkunkat. A várfal mellett, ahhoz hozzátoldva tehát egykor valamilyen épület állhatott, amelynek déli fala egyúttal a várnak is déli falát alkotta. A fal északi oldalához 1-1,10 m mélyen, kb. 0,10 m vastag, fehér,

275 Laczkó Dezső pályafutásáról: ÉLESZTŐS 2002. 535–536. (Kópházi Ferencné, Nagy István Zoltán szócikke).

276 VLDM Szerzeményi Napló I. 3620/1911. nov. 5., MRT 2. 65. 13/2. lelőhely.

10. A déli várfal külső oldalán ásott kutatóárok dél felől, a várfal alapozásával és alatta a hegy sziklafelületével, 1997. július (VLDM régészeti adattára, 18907-98.)

11. Hunyadi János kormányzó ezüst denárja. Ez a típus került elő a vár 1997-es ásatásakor, de más verdejegyvel (Réthy 1907. 10. tábla, 156.)

habarcsos-aprókőves járósínt kapcsolódott. A két fal közötti részen, az egykori épület belsejét szinte kizárólag kőomladék töltötte ki, ebben nem sikerült megfigyelni az egykori padlószintet. A kutatóárok területén, végig erősen köves, építési törmelékkel kevert feltöltésben, az omlásveszély miatt nem a teljes felületen, átlagosan 1,90 m mélyen elértük a hegy természetes, mállékony, sárgás színű sziklatetejét (9-10. kép). A szelvényből előkerült, jobbra 15. századi–16. század eleji leletanyagot mázatlan, főként vöröses és szürke színű házikerámia, tál alakú kályhaszem töredékek, gótikus kályha oromdíz, kis üvegcsé erősen korrodált vagy megégett nyaktöredéke, néhány fémelet (kovácsolt szegek, számszerij nyílhegy, 2 db vaskés), állatsontok (közte szarvasagancs töredék és vaddisznóagyar) és az árok északi végében, 0,70 m mélyről előkerült Hunyadi János kormányzó h T (Nagyszeben/Hermannstadt 1446) verdejegyű ezüst denárja (CNH II. 156.)²⁷⁷ alkotják (11. kép).

A várfaltól északra nyitott kutatóárok folytatásaként, a várfal déli (külső) oldalán is nyitottunk egy 1,70 m hosszú kutatóárkot. Itt 0,40-0,45 m mélyen elértük a várfal sziklafelületén nyugvó alapozását.²⁷⁸

A meglévő délkeleti torony állagmegővására, falazatának pótlására, a falkorona kialakítására 2004-ben Bujdosó Győző okl. építészmérnök helyreállítási tervet készített,

amelyet azután a polgármesteri hivatal irányításával, helyi munkaerővel fokozatosan valósítottak meg. A helyreállítás során – mivel a torony déli és keleti oldalán a falsíkok már annyira kiromlottak, hogy az eredeti falszélesség megállapítása is kérdéses volt – ismét szükségessé vált kisebb régészeti kutatás. Ezt 2005. július 27–28-án végeztük el. A torony falait, hasonlóan a nyugat felé csatlakozó várfalhoz, a déli oldalon 0,20-0,90 m mélyen, a keleti oldalon 2,00–0,90 m mélyen a hegy sziklafelületére alapozták. A sziklafelület a déli oldalon nyugatról kelet felé, a keleti oldalon északról dél felé lejt (12-15. kép).²⁷⁹

2006. júliusában, tervezett állagmegővást megelőzően, kitisztítottuk a délkeleti toronytól nyugatra lévő déli várfal erősen sérült külső oldalát teljes, 29 m-es hosszában. A fal alapozása alól hullámvonalas Árpád-kori kerámia töredék került elő. A fal nyugati végén, tehát a vár délnyugati sarkán nem volt torony, a várfal itt derékszögben észak felé fordul.

277 RÉTHY 1907. 156.

278 Kutatási dokumentáció: VLDM régészeti adattára 18907–98. A kutatásról röviden beszámolt a megyei sajtó is: TOLDI 1997.

279 Kutatási dokumentáció: VLDM régészeti adattára 19396–2005.

12. A vár délkeleti tornyának déli oldala nyugat felől, 2005 júliusában
(VLDM régészeti adattára 19396-2005.)

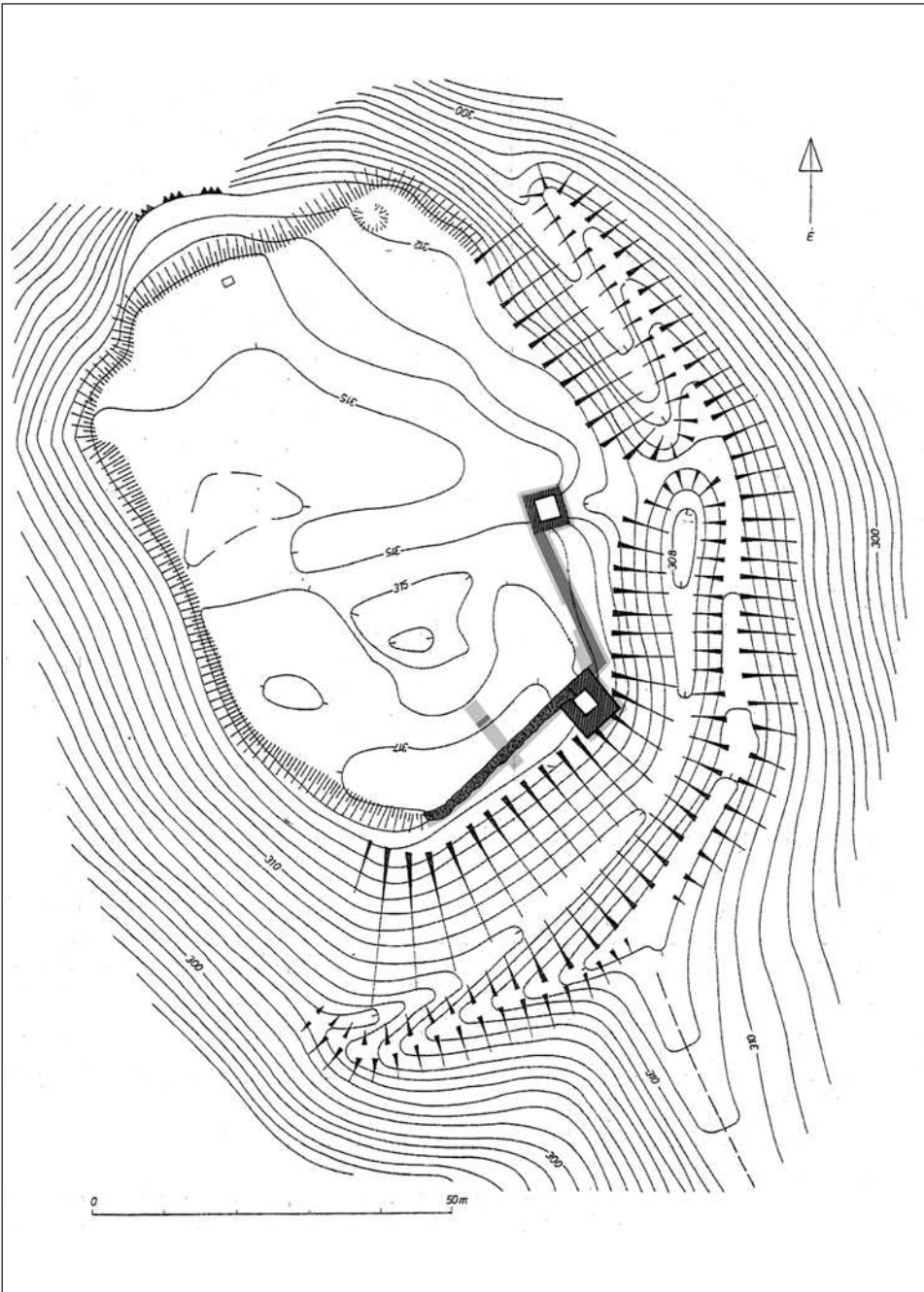
13. A vár délkeleti tornyának keleti oldala dél felől, 2005 júliusában
(VLDM régészeti adattára 19396-2005.)

14. A vár délkeleti tornyának déli oldala kelet felől, 2005 júliusában
(VLDM régészeti adattára 19396-2005.)

15. A vár délkeleti tornyának keleti oldala, a toronyhoz kelet felé csatlakozó várfal indulásával dél felől, 2005 júliusában
(VLDM régészeti adattára 19396-2005.)

16. A vár ásatási alaprajza. Nováki Gyula felmérése és az ásatási dokumentáció felhasználásával készítette Feld István Márton
 (sraffozás, pöttyözés: a feltárás előtt is álló falak, sötét tónus: feltárt falak, világos tónus: kutatóárok, szelvények)

2006. szeptemberében a délkeleti és a keleti torony között három helyen nyitottunk kutatószelvényt, hogy a – felszínen már megfoghatatlan – keleti várfal irányát meghatározhassuk, nevezetesen közvetlenül a délkeleti torony északkeleti sarkánál, a két torony közti részen, valamint a keleti torony déli oldalánál. A három szelvényben feltárt falszakasz alapján úgy tűnt, hogy a keleti várfal ezen szakasza egyenesen halad a két torony között.

2007. júliusában teljesen kibontottuk a két torony közti, mintegy 20 méter hosszú keleti várfalat. A várfal végig egységesen törtkőből falazott, szélessége a két torony közötti szakaszon 2 méter, a keleti toronytól észak felé folytatódva, viszont már csak 1,60 méter. A romos falkorona nyugatról kelet felé erőteljesen lejt, vagyis a fal külső (keleti) oldala jóval erőteljesebben elpusztult, kiomlott, mint a belső (nyugati) oldal. A belső oldalon a fal átlag 2 méterrel magasabban áll, mint a külső oldalon. Kiszabadítottuk a keleti torony szintén erősen lepusztult külső falsíkjaait és meghatároztuk az eredeti falszélességeket (1,90-2 méter). A torony külső mérete így 7,10 (nyugat-kelet) × 9,90 (észak-dél) méter. Belmérete 3,15 × 3,15 méter. A vár- és toronyfalakat mindenütt vastag, építési törmelékkel, kövekkel, habarccsal teli pusztulási réteg fedte, amelyből nagyobb számú késő középkori (15. század–16. század eleje) mázatlan házikerámia töredékek kerültek elő. Érdekesebb apróleletek: béklyólakat, számszeríjhoz való kovácsolt nyílhegy, kés, bronzlemez övveret láncos kapcsolórésze, csontból faragott csat, üvegtöredékek.

A várfalak helyreállításának tervezését időközben Paál József építésmérnök vette át. A helyi polgármesteri hivatal a jövőben is tervezi a vár feltárásának és helyreállításának folytatását.

FORRÁSOK ÉS IRODALOM:

- ÁDÁM 1879 ÁDÁM IVÁN: Öt okmány az Essegváryokról. *Történelmi Tár*, 1879. 383–386.
- ÁLDÁSY 1929 ÁLDÁSY ANTAL: Adalékok a Bezerédj-család történetéhez. *Turul*, 43. (1929) 1–10.
- AOkI I–XIV. Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. I–XIV. Szerk. ALMÁSI TIBOR–BLAZOVICH LÁSZLÓ–GÉCZI LAJOS–KÖFALVI TAMÁS–KRISTÓ GYULA–SEBŐK FERENC. Budapest–Szeged, 1990–2004.
- AOkm I–VII. Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. I–VII. Szerk. NAGY IMRE–TASNÁDI NAGY GYULA. Budapest, 1878–1920.
- BÁRTFAI SZABÓ 1905 BÁRTFAI SZABÓ LÁSZLÓ: Proscriptio I. Mátyás korából. *Turul*, 23. (1905) 10–17.
- BEKE–MAROSI–WEHLI 1987 Művészet Zsigmond király korában. 1387–1437. Szerk. BEKE LÁSZLÓ–MAROSI ERNŐ–WEHLI TÜNDE. I. Tanulmányok. II. Katalógus. Budapest, 1987.
- BÉKEFI 1907 BÉKEFI REMIG: A Balaton környékének egyházai és várai a középkorban. Budapest, 1907.
- BOGDÁN 1987 BOGDÁN ISTVÁN: Régi magyar mértékek. Budapest, 1987.
- BOGDÁN 1990 BOGDÁN ISTVÁN: Magyarországi hossz- és földmértékek 1601–1874. Budapest, 1990.
- BOGDÁN 1991 BOGDÁN ISTVÁN: Magyarországi ür-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig. Budapest, 1991.

- BONA 1998–1998 BONA GÁBOR: Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban. I–III. Budapest, 1998–1999.
- BÓNIS 1971 BÓNIS GYÖRGY: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Budapest, 1971.
- CSÁNKI 1897 CSÁNKI DEZSŐ: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. III. Budapest, 1897.
- CSERGHEŐ 1889 CSERGHEŐ GÉZA: Czimerek az Újlakiak illoki síremlékein. *Archaeológiai Értesítő*, Új folyam, IX. (1889) 139–143.
- DL Magyar Országos Levéltár, Budapest, Diplomatikai Levéltár
- ÉLESZTŐS 2002 Magyar múzeumi arcképcsarnok. Szerk. ÉLESZTŐS LÁSZLÓ. Budapest, 2002.
- ENGEL 1987 ENGEL PÁL: Zsigmond bárói: rövid életrajzok. A Rozgonyiak. In: BEKE–MAROSI–WEHLI 1987. I. 440–445., 458.
- ENGEL 1996 ENGEL PÁL: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–II. Budapest, 1996.
- ENGEL–MAKK 1994 Korai magyar történelmi lexikon (9–14. század). Szerk. ENGEL PÁL–MAKK FERENC. Budapest, 1994.
- ERDÉLYI 1908 ERDÉLYI LÁSZLÓ: A Tihanyi Apátság története 1055–1701. A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története. X. Budapest, 1908.
- FEJÉR FEJÉR GEORGIUS: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XI. Buda, 1829–1844.
- FENYVESI 1990 FENYVESI LÁSZLÓ: Kinizsi Pál. Budapest, 1990.
- FÜGEDI 1974 FÜGEDI ERIK: Uram, királyom... A XV. századi Magyarország hatalmasai. Budapest, 1974.
- FÜGEDI 1977 FÜGEDI ERIK: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. Értekezések a történelmi tudományok köréből 82. Budapest, 1977.
- GERŐ 1955 GERŐ LÁSZLÓ: Magyarországi várépítézet. Budapest, 1955.
- GERŐ 1968 GERŐ LÁSZLÓ: Magyar várak. Budapest, 1968.
- GERŐ 1975 GERŐ LÁSZLÓ: Várépítézetünk. Budapest, 1975.
- GUZSIK 1979 GUZSIK TAMÁS: A magyar falu középkori templomépítészete. I. (összefoglaló és katalógus). Budapest, 1979.
- HO I–VIII. Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius. I–VIII. Szerk. IPOLY ARNOLD–NAGY IMRE–PÁUR IVÁN–RÁTH KÁROLY–STUMMER ARNOLD–VÉGHELY DEZSŐ. Győr (I–V.), Budapest (VI–VIII.), 1865–1891.
- HUNFALVY 1856, 1860, 1864 HUNFALVY JÁNOS: Magyarország és Erdély eredeti képekben. I–III. Darmstadt, 1856., 1860., 1864.
- ILA–KOVACSICS 1964 ILA BÁLINT–KOVACSICS JÓZSEF: Veszprém megye helytörténelmi lexikona. Budapest, 1964.
- KÁLLAY 1909 KÁLLAY UBUL: A Himfi, Aracsai és Neszelei családok. *Turul*, 27. (1909) 30–33.
- KARÁCSONYI 1900–1901 KARÁCSONYI JÁNOS: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. I–III. Budapest, 1900–1901.
- KARÁCSONYI 1903 KARÁCSONYI JÁNOS: Igmánd-nembeli Vajda Lőrincz és Csete Lőrincz. *Turul*, 21. (1903) 87–89.
- KERESZTES 1926 KERESZTES KÁLMÁN: A Rozgonyiak. *Turul*, XL. (1926) 19–27.
- KISFALUDY 1848 KISFALUDY SÁNDOR minden munkái. Kiadja Toldy Ferenc. Pest, 1848.

- KOPPÁNY 2001 KOPPÁNY ANDRÁS: Az alsóörsi református templom kutatása. *Műemlékvédelmi Szemle*, XI. (2001/1–2) 192–193.
- KOPPÁNY 1963 KOPPÁNY TIBOR: A Balaton-felvidék román kori templomai. VMMK 1. (1963) 81–114.
- KOPPÁNY 1967, 1972 KOPPÁNY TIBOR: Középkori templomok és egyházas helyek Veszprém megyében. I. VMMK 6. (1967) 117–150., II. VMMK 11. (1972) 213–241.
- KOPPÁNY–BOKSAY 1961 KOPPÁNY TIBOR–BOKSAY GYÖRGY: Devecser–Ugod–Essegvár–Döbrönte. A Veszprém megyei Tanács Idegenforgalmi Hivatalának Kiadványa. 23. Balatonfüred, 1961.
- KÖNIG 2001 KÖNIG FRIGYES: Várak és erődítmények a Kárpát-medencében. Budapest, 2001.
- KREDICS–MADARÁSZ–SOLYMOSI 1997 A veszprémi káptalan számadáskönyve 1495–1534. Liber divisi-orum capituli Vesprimiensis 1495–1534. Közéteszi: KREDICS LÁSZLÓ–MADARÁSZ LAJOS–SOLYMOSI LÁSZLÓ. Veszprém, 1997.
- KREIN 1998 Bánd, község a Séd völgyében: fejezetek Bándról. Szerk. KREIN PÉTER. Bánd, 1998.
- KRISTÓ 1986 KRISTÓ GYULA: Az Árpád-kor háborúi. Budapest, 1986.
- KRISTÓ 1988 KRISTÓ GYULA: Az Anjou-kor háborúi. Budapest, 1988.
- KUBINYI 1973 KUBINYI ANDRÁS: Bicellus. (Adatok egy középkori fegyverfajta meghatározásához.) *Budapest Régiségei*, 23. (1973) 189–193.
- KUBINYI 1994 KUBINYI ANDRÁS: A középkori Pápa. In: Tanulmányok Pápa város történetéből a kezdetektől 1970-ig. Szerk. Kubinyi András. Pápa, 1994.
- KUMOROVITZ 1953 KUMOROVITZ L. BERNÁT: Veszprémi regeszták (1301–1387). Budapest, 1953.
- LÁSZLÓ 1980 LÁSZLÓ CSABA: A balatonszőlősi református templom kutatása. VMMK 15. (1980) 113–124.
- LÖVEI 1985 LÖVEI PÁL: Címeres kőfaragvány Újlakról. *Művészettörténeti Értesítő*, XXXIV. (1985/1–2) 79–81.
- LUKCSICS–PFEIFFER 1933 LUKCSICS PÁL–PFEIFFER JÁNOS: A veszprémi püspöki vár a katolikus restauráció korában. A Veszprémi Egyházmegye Multjából. 1. Veszprém, 1933.
- MÁLYUSZ MÁLYUSZ ELEMÉR: Az Országos Levéltár Nádasdy-levéltárának magyar levelei. VII. *Levéltári Közlemények*, 6. 66–86.
- MAROSI 1987 Magyarország művészet 1300–1471 körül. I–II. Szerk. Marosi Ernő. Budapest, 1987.
- MREV II. A Veszprémi Püspökség Római Oklevéltára. Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis. II. Közrebocsátja a Római Magyar Történeti Intézet. Budapest, 1899.
- MRT 1. BAKAY KORNÉL–KALICZ NÁNDOR–SÁGI KÁROLY: Veszprém megye régészeti topográfiája. A keszthelyi és tapolcai járás. Magyarország Régészeti Topográfiája. 1. Budapest, 1966.
- MRT 2. ÉRI ISTVÁN–KELEMEN MÁRTA–NÉMET PÉTER–TORMA ISTVÁN: Veszprém megye régészeti topográfiája. A veszprémi járás. Magyarország Régészeti Topográfiája. 2. Budapest, 1969.

- MRT 3. BAKAY KORNÉL–KALICZ NÁNDOR–SÁGI KÁROLY: Veszprém megye régészeti topográfiája. A devecseri és sümegi járás. Magyarország Régészeti Topográfiája 3. Budapest, 1970.
- MRT 4. DAX MARGIT–ÉRI ISTVÁN–MITHAY SÁDOR–PALÁGYI SYLVIA–TORMA ISTVÁN: Veszprém megye régészeti topográfiája. A pápai és zirci járás. Magyarország Régészeti Topográfiája 4. Budapest, 1972.
- NAGY 1857–1865 NAGY IVÁN: Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal. I–XII. és pótkötet. Pest, 1857–1865.
- PÁMER–SCHÖNERNÉ 1986 PÁMER NÓRA–SCHÖNERNÉ PUSZTAI ILONA: A vörösberényi ref. templom feltárása és helyreállítása. *Műemlékvédelem*, 30. (1986/2) 97–111.
- PÁMER–SCHÖNERNÉ 1995 PÁMER NÓRA–SCHÖNERNÉ PUSZTAI ILONA: A vörösberényi református templom feltárása és helyreállítása. In: Balatonalmádi és Vörösberény története. Szerk. Kredics László–Lichtneckert András. Balatonalmádi, 1995. 227–246.
- PAULER 1893 PAULER GYULA: A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt. I–II. Budapest, 1893.
- RAINER 1995 RAINER PÁL: A szárberényi Szent Kereszt-remeték temploma. In: Balatonalmádi és Vörösberény története. Szerk. Kredics László–Lichtneckert András. Balatonalmádi, 1995. 143–146.
- REISZIG 1943 REISZIG EDE: Az Újlaki-család. *Turul*, LVII. (1943) 1–13., 56–65.
- RÉTHY 1899–1907 RÉTHY LÁSZLÓ: Corpus nummorum Hungariae. Magyar egyetemes éremtár. I–II. Budapest, 1899., 1907.
- RÓMER 1860 RÓMER FLÓRIS: A Bakony, természetrajzi és régészeti vázlat. Győr, 1860.
- SÁGI–TÖRŐCSIK–FAZEKAS 1988 SÁGI KÁROLY–TÖRŐCSIK ZOLTÁN–FAZEKAS JÁNOSNÉ: Feltárul a tapolcai Templom-domb. Tapolca, 1988.
- SEDLMAYR 1973 SEDLMAYR JÁNOS: Ref. templom helyreállítása, Vörösberény. *Magyar Építőművészet*, 6. (1973) 49–51.
- SOLYMOSI 1984 SOLYMOSI LÁSZLÓ: Veszprém megye 1488. évi adólajstroma és az Ernuszt-féle adószámadások. In: Tanulmányok Veszprém megye múltjából. Szerk. Kredics László. A Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai. 3. Veszprém, 1984. 121–239.
- SÖRÖS 1903 SÖRÖS PONGRÁCZ: A Bakonybéli Apátság története 1023–1548. A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története. VIII. Budapest, 1903.
- SÖRÖS–REZNER 1905 SÖRÖS PONGRÁCZ–REZNER TIBOLD: A Pannonhalmi Főapátság története 1405–1535. A Pannonhalmi Szent-Benedek-Rend története. III. Budapest, 1905.
- SUGÁR 1984 SUGÁR ISTVÁN: Az egri püspökök története. Eger, 1984.
- SZÁDECZKY 1887 SZÁDECZKY LAJOS: Jelentés a gróf Forgách család levéltáráról. (Alsó-Kemenczén és Csákányban.) *Századok*, 21. (1887) 560–572.
- SZATLÓCZKI 2001 SZATLÓCZKI GÁBOR: Ulászló király zalai és vasi hadjárata. 1440–45-ös beháború Zala, Vas és Veszprém megyében. Keszthely, 2001.
- SZEGHALMY 1937 SZEGHALMY GYULA: Dunántúli vármegyék. Budapest, 1937.
- SZENTPÉTERY 1912 SZENTPÉTERY IMRE: Oklevéltani naptár. Budapest, 1912.

- SZENTPÉTERY–BORSA 1923, 1927, 1943, 1961, 1987 Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica*. I/1., I/2., II/1., II/2–3., II/4. Szerk. SZENTPÉTERY IMRE–BORSA IVÁN. Budapest, 1923., 1927., 1943., 1961., 1987.
- THALLÓCZY 1889 THALLÓCZY LAJOS: Az Újlakiak síremlékei. *Archaeológiai Értesítő*, Új folyam, IX. (1889) 1–8.
- TOLDI 1997 TOLDI ÉVA: Nyári régészeti tábor Bándon. *Napló*, LIII. évfolyam 169. szám (Veszprém, 1997. július 22.).
- VADAS 1987 Ozorai Pipo emlékezete. Szerk. VADAS FERENC. Szekszárd, 1987.
- VÁLINÉ 2000 VÁLINÉ POGÁNY JOLÁN: Az örökség hagyományozása. Könyöki József műemlékfelmérései 1869–1890. Budapest, 2000.
- VK.M.LT. Veszprémi Érseki Levéltár, Veszprémi Káptalan Magán Levéltára
- VLDM Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém (korábban Bakonyi Múzeum)
- VMMK Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei
- Zichy-okmánytár A zichi és vasonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. *Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeő*. I–XII. Szerk. NAGY IMRE–NAGY IVÁN–VÉGHÉLY DEZSŐ–KAMMERER ERNŐ–DÖRY FERENC–LUKCSICS PÁL. Pest, Budapest, 1871–1931.
- ZsO I–IX. Zsigmond-kori oklevéltár. I–IX. Szerk. BORSA IVÁN–MÁLYUSZ ELEMÉR. Budapest, 1951–2004.

KÖZÉPKORI LAKÓHÁZAK AZ ALSÓDÖRGICSEI TEMPLOMNÁL

Régi adósságomat szeretném törleszteni ezzel a tanulmánnyal, melynek eredeti változata közel harminc éve, szakdolgozatként született meg az ELTE Régészeti Tanszékén.¹ Az Éri István által 1967–1968-ban feltárt és Koppány Tibor tervei alapján konzervált alsódörgicsei templom- és lakóházromok (1. kép) tudományos feldolgozásának közzététele eddig váratott magára, bár úgy a jellegzetes román kori templomot, mint az annak a kerítőfalához ragasztott épületegyüttest rendszeresen említi a Veszprém megye vagy a Balaton környéke történeti emlékeivel foglalkozó irodalom – többek között a kezdetben a vidék egyházi építészetét, majd később egyszerűbb középkori lakóépületeit, nemesi kúriáit és plébániaházait is kutató Koppány Tibor munkái.² A széles értelemben vett középkori lakóházak vizsgálata abban az időben indult meg az országban – ma már egyre több adat áll rendelkezésünkre ezen épületek szerkezetéről, hiteles ásatások nyomán egyre jobban ismerjük az egyes kistájakra vonatkozó jellegzetességeket is. Úgy vélem azonban, hogy az alsódörgicsei lakóépület-együttes részletesebb bemutatása nem csupán érdekes színfoltként járulhat hozzá a további kutatáshoz, de megvilágíthatja a középkori nemesi-egyházi lakóépületek legegyszerűbb formáinak ma még kevésbé ismert számos kérdését is. Munkám közzétételével Éri Istvánnak is köszönetet kívánok mondani, hisz kutatási anyagát egykor ő bocsátotta rendelkezésemre.

Történeti adatok

A Balaton északi partján, Veszprém megye egykori veszprémi járása területén ma egy Dörgicse nevű település ismert, amely Alsó- és Felsődörgicse egyesítésével jött létre. A két, egykor önálló falu egy keskeny völgyben, egymástól alig egy kilométerre fekszik, napjainkra majdnem összeépültek egymással.³ Tovább északra találjuk Kisdörgicsét, s délre, a Balaton partján Balatonakali községet. A középkori írott források azonban, néhány kilométerre a víztől, egymástól nem nagy távolságra öt Dörgicse nevű településről szólnak: Kis-, Alsó-, Felső-, Ság- és Akalidörgicsét említik meg. Régészeti terepbejárások tisztázták, hogy a ma Balatonakalihoz tartozó Ságpuszta az egykori Ságdörgicsével azonos, sőt az ott található templomromnál végzett ásatás bebizonyította, hogy talán ennek az egyháza volt a legkorábbi az öt településé közül. Itt a templom kerítőfalán kívül az egykori plébánia épületét is feltárták, de a kutatások eredményeinek publikálására eddig még nem került sor.⁴ Tőle nem messze, ugyancsak a mai Balatonakali község területén keresik az oklevelek által említett Akali- vagy Hokolydörgicsét, de ennek templomát eddig nem

1 WELLISCH 1979.

2 Így legutóbb összefoglalóan: KOPPÁNY 1993. 21., 135., további irodalommal. Megemlítendő még MRT 1969., továbbá BALASSA 1985. 87.

3 A falvak területén az őskortól a római korig számos lelet került elő, mely annak bizonyítéka, hogy ez a terület a rézkortól a római koron keresztül lakott volt. A régészeti terepbejárások alkalmával előkerült leletekre lásd: MRT 1969. 28–30., 84–87., 119.

4 KOPPÁNY 1993. 131., RAINER 1997. 105–106. Az ásatás eredményeit jelenleg készíti elő közlésre Palágyi Szilvia és Csirke Orsolya.

1. Az alsódörgicsei templomrom környékének légifelvétele (www.civertan.hu)

találták meg. Koppány Tibor feltételezi, hogy a mai katolikus templom az egykori román kori templom alapjaira épült, de egy ezt megerősítő falkutatás még várat magára.⁵

A fent említett települések történetével nem foglalkozik kiterjedt irodalom, az okleveles adatok is igen gyérek, s valószínű, hogy számos esetben összetévesztették egymással a több hasonló nevű települést, vagy egyszerűen nem is különböztették meg őket, s csupán Dörgicse néveltek rájuk. Így sok esetben nehéz tisztázni, melyik Dörgicse-re is vonatkozik az adott forrás. Ugyanakkor segíti eldönteni a vitás kérdéseket, hogy a települések majdnem mindegyike más-más birtokos tulajdonában volt. Jelentős birtokos volt itt az egyház, a tihanyi apátság, a veszprémi és a fehérvári káptalan, a világi birtokosok közül a Bogát-Radvány nemzetség és helyi kisebb nemesek említendők meg.⁶

A fehérvári káptalan által birtokolt Alsódörgicse első említése egy 1251. évi oklevélből ismert, ekkor Menchel falu népei és a fehérvári káptalan Dörgicse falubeli népei között határt vonnak.⁷ 1269-ban egy dörgicsei szőlő ügyében a fogott bírák döntéséhez beleegyezését adta a fehérvári káptalan kanonokja is.⁸ 1333-ban a pápai tizedjegyzék szerint, mely Fired Dergethe néven tünteti fel, János nevű papja 50 kis dénárt fizetett. Ebben az összeírásban szerepel még Ság Dergethe, amelynek papja Péter, aki 30 kis dénárt fizetett, valamint Hokoli Dergethe, melynek papja Balázs, aki 55 kis dénárt fizetett.⁹ A fennmaradt adatok a káptalan zavartalan birtoklását bizonyítják egészen a 16. századig. A falut temploma védőszentjéről sokszor nevezték Boldogasszonydörgicse néven is. Ezen a néven említi egy 1495-ben kelt oklevél is, melyben a fehérvári káptalan birtokainak jegyzékét Orsini Orsi teánoi püspök és pápai követ hagyja jóvá. Itt találjuk Boldogasszondergichesfalva,

5 KOPPÁNY 1972. 217–218.

6 Az okleveles adatok részletes ismertetése az egyes dörgicsei településekre vonatkozóan: ÉRI–G. KRÁMER–SZENTLÉLEKY 1964., ERDÉLYI 1908. 285–288, HOLUB 1933. 177–180.

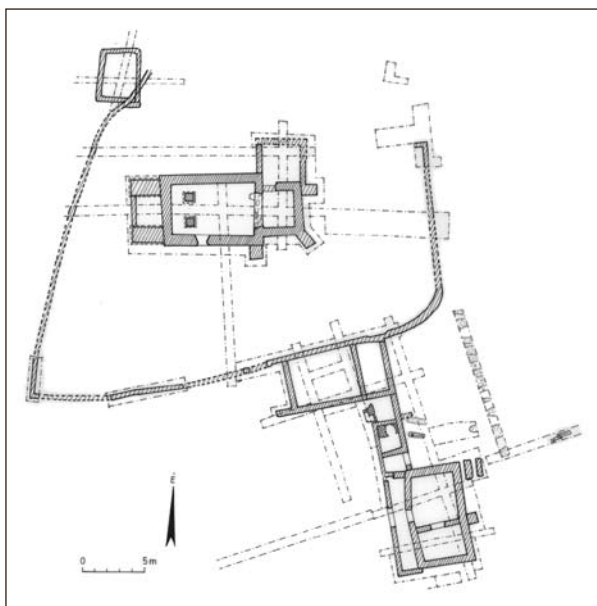
7 MOL DL 42627.

8 HOLUB 1933. Oklevéltár I. 52.

9 Monumenta 1896–1908. II. 78.

Ságdergeche, és Akalidergeche nevét.¹⁰ Az 1534-ből származó Zala megyei adórovás Bodoghazon Dergycheén Horvát Jeromosnak 9 szegény, 5 elhagyott és 1 tisztí portájáról tesz említést.¹¹

A templom a 16. század végén–17. század elején az evangélikus egyház birtokába került.¹² 1754-ben Mária Terézia rendeletére ismét a katolikusok kapták meg, ekkor Bíró Márton püspök még helyreállította, 1778-ban még működőképes, de 1816-ban már romos volt.¹³ Egy, a veszprémi káptalani levéltárban fennmaradt, Vászoly és Dörgicse 1781. évi határperre kapcsán készült térkép tanúsága szerint ekkor az alsődörgicsei templom még

2. Alsődörgicse, összesítő ásatási alaprajz

állt, tornyán sátoztetővel és két kereszttel, nyugati homlokzatán három ablakkal. A torony déli homlokzatán ugyancsak három ablak látszik. A hajó és a szentély eltérő gerincmagasságú tetőszerkezete szintén hitelesnek tűnik. Hiányoznak ugyanakkor a rajzról a nyugati homlokzat előtti, illetve a szentély délkeleti sarkán levő támpillérek, s mind a déli bejárat, mind pedig a déli oldalon elhelyezett ablakok sematikusan látszanak.¹⁴

A templom kutatása

A dörgicsei templomok közül talán a legimpozánsabb alsődörgicsei egyház a falu fölötti domboldalon épült. Hitelesítő ásatását az tette szükségessé, hogy falai omladoztak és a pusztulás veszélye fenyegette, állagmegóvása illetve helyreállítása így elkerülhetetlen volt. A templom három emelet magas tornya még magasan állt, további falai változó magasságban, igen rossz állapotban voltak, sok helyen alig emelkedtek a föld színe fölé.

A munkára az akkori Országos Műemléki Felügyelőség és a veszprémi Bakonyi Múzeum együttműködésével került sor 1967-ben (2. kép).

A templom kutatásának eredményeit a következőkben foglalhatjuk össze:¹⁵ A Boldogasszony tiszteletére szentelt egyházat a fehérvári káptalan építtette a 13. század közepén vagy második felében. A négyszögletes szentélyzáródású, egyhajós, karzatos templom

10 Monumenta 1896–1908. IV. 50.

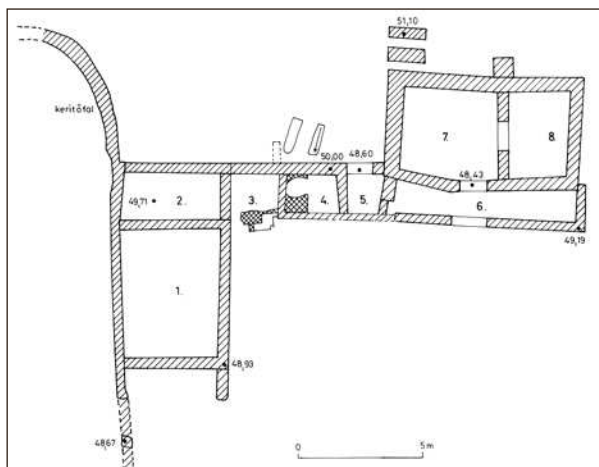
11 ERDÉLYI 1908., 923. Okmánytár 154.

12 NYÍRÓ 1901.

13 KOPPÁNY 1993. 135.

14 Erre az akkori káptalantóti plébános hívta fel az ásatást végző Éri István figyelmét: ÉRI 1967–1968. 37.

15 A templom és régészeti kutatásának részletes elemzése természetesen nem lehet most feladatunk.

3. Alsódörcgicse, a templomtól délre eső épületek ásatási alaprajza

4. Alsódörcgicse, a templomtól délre eső épületek feltárása, 1967

került. Az evangélikus templomban nem volt szükség szentélyre, ezért ezt elfalazták, vagy beszűkítették, továbbá elfalazták az ajtót, mely a sekrestyéből a szentélybe vezetett. Ekkor a templom hajója lett az istentisztelet legfontosabb színtere, oratóriumot alakítottak ki, s a templom hajójának északi falához szószéket és úrasztalát építettek. Talán ekkor alakították át a középkori bejáratot is. E munkákra a 16. század második felében vagy a 17. század elején kerülhetett sor.

A déli lakóházkomplexum feltárása¹⁶ (3-4. kép)

A templom környezetének ásatásakor derült ki, hogy a templomtól délre, a cinteremfalhoz közvetlenül hozzáépítve egy kőből emelt, nagyjából L alaprajzú épületegyüttes

nyugati részén a hajófal teljes szélességét magába foglaló, három emelet magasságú toronnyal rendelkezett. A szentély belsejét színes freskó díszítette. A templom bejárata a déli oldalon volt, a toronytest közelében.

A második építési periódusban a templomot valamilyen okból meg kellett erősíteni. Ekkor épültek a tornyot megtámasztó hatalmas támpillérek, a szentélyt, valamint a hajót támasztó további három támpillér, valamint ekkor bővült a templom a szentély északi falához kapcsolódó sekrestyével. A templomot kerítőkfallal vették körül, melyet több helyen sikerült feltárni, szélessége általában 60 cm volt. E periódus korát a 14. század végére, a 15. század elejére vagy első felére helyezhetjük.

Ezután kerülhetett sor egy ossarium kialakítására, végül egy harmadik periódusban kisebb átalakítások történtek a templomban, ami azzal magyarázható, hogy ekkor az evangélikusok birtokába

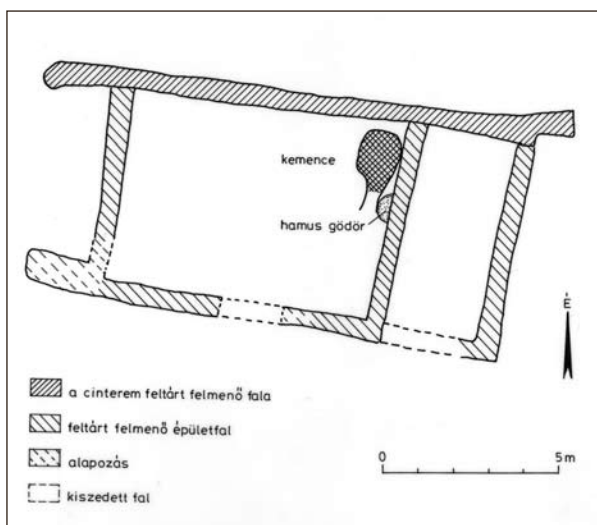
16 Az ásatás eredményeit Éri István ásatási naplója, illetve dokumentációja alapján ismertetem: ÉRI 1967–1968. L. minderre még: ÉRI 1968., ÉRI 1969.

maradványai találhatóak. A feltárás eredményeként két, lényegében önálló, téglalap alaprajzú épület vált meghatározhatóvá, melyeket egy keskenyebb összekötő szárny kapcsol össze.¹⁷

Az északi épület (1. és 2. tér) (5. kép) északi falát maga a templom cinteremfala alkotta, teljes hossza 11,2 m, szélessége 6,7 m volt. Emellett nyugati szélén a hosszanti falak folytatásaként egy-egy 1,5-2 m hosszú falcsonk csatlakozott még hozzá. Ezek egyike a cinteremfal, amelynek feltételezhető folytatását azonban elbontották. Hasonlóan kiszedték a másik, déli falat is, ezért annak funkcióját nem lehetett teljes bizonyossággal megállapítani. Nem zárható ki, hogy egy további helyiség falának maradványairól van szó, de ennek ellentmondani látszik, hogy e részről nem kerültek elő edénytöredékek.¹⁸

A nyugati, $7,5 \times 5,7 \times 7,9 \times 5,5$ m-es, szabálytalan négyszög alaprajzú 1. helyiség lakóhelyiség lehetett. Déli fala csak töredékesen maradt meg, de itt feltételezhető bejárata a kiszedett fal helyére került kevert föld, illetve a járószint fölé emelkedő falcsonk alapján hozzávetőlegesen 1,8 m szélességű lehetett. Északkeleti sarkában nagyméretű kemence került elő egy $2,5 \times 2$ m-es felületen. Az ovális sütőfelület $1,5 \times 1$ m-es lehetett, s egy hamus gödör kivételével a kemence környékén vastag agyagozás jelezte az építmény kiterjedését. A kemence alját cserépdarabokkal tapasztották ki. Boltozásából semmi sem maradt ránk.

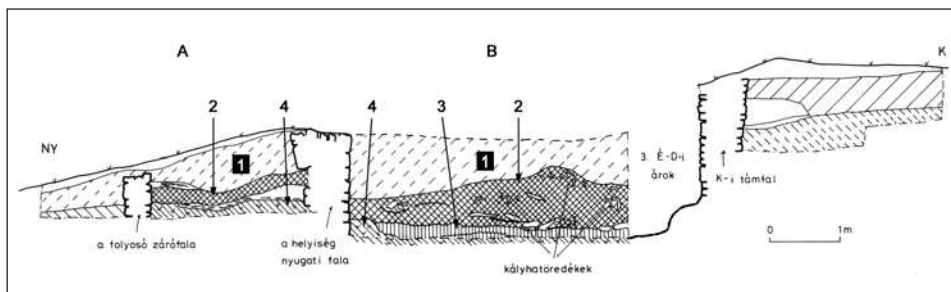
A kisebb keleti, $5,6 \times 2,5$ m-es 2. helyiség déli oldalán sem a falnak, sem az abban feltételezhető ajtónak illetve küszöbnek nem maradt nyoma. Mivel az 1. tér felé eső falban nem volt ajtó, bizonyos, hogy ezt a helyiséget is délről, azaz az udvar felől lehetett megközelíteni. A tér északnyugati sarkában törmelékfoltot észleltek, s itt egy nagy verem került kibontásra, melyben nagy kövek voltak, valamint néhány 14–15. századi kerámia. A verem metszetszfalainak megfigyelése alapján tisztázható volt a ház építésének módja. A cinterem falát a ház felépítése előtt ezen a szakaszon megbontották, majd az agyag altalajba 1 m mélyen bevágódó gödröt ástak, s annak alját összefüggő habarcsos kövekkel töltötték ki. A gödör alján talált terméskövek idomtalanok voltak, valószínűleg ebbe az építkezésnél fel nem használt köveket temették be. A nagyméretű kövek eltemetése után épült fel a ház. Ezt a falcorrekciót talán az tette szükségessé, hogy itt a körítőfal

5. Alsődörgicse,
a cinteremfal melletti (északi) épület alaprajza

17 A továbbiakban az egyes épület-egységeket egymás után tárgyalom, de azon belül az egyes terek számozását azonban általában folyamatosan adom.

18 A feltáró Éri István szíves tájékoztatása.

6. Alsódörgicse, a déli épület K-Ny-i metszete

(A: 6. helyiség, B: 8. helyiség, 1: kevert, köves-habarcsos réteg,

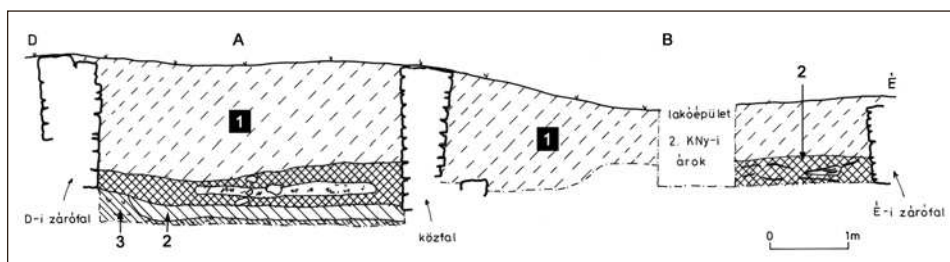
2: omladék paticcsal, elszenesedett fával, 3: agyagos járósínt, 4: agyagos altalaj)

íves vonalú lehetett, melyet az új építkezés előtt ki kellett egyenesíteni, hogy megfelelő támfalként szolgálhasson. Ezt látszik igazolni, hogy az épület északkeleti falsarka után a cinterem fala kelet felé hajlik el és ismét olyan szélessé válik (80 cm) mint nyugatra eső részén. A háznál a kerítőfal szélessége ugyanakkor csupán 55-65 cm. Egyébként e kisebb tér további falainak alapozása nem nyúlt le a gödör aljáig, alatta erdei föld volt 20-40 cm vastagságban. Továbbá keleti zárófala sem volt olyan jól alapozva, mint az 1. térrel közös nyugati. Az ásás során Éri István arra a megállapításra jutott, hogy ez a helyiség nem volt lakóhelyiség, letaposott járósíntet, tüzelésre utaló nyomot sem talált. Az innen előkerült leletanyagot 15. századi kerámia alkotta.

A cinteremfalhoz hozzáépített épületről tehát teljes bizonyossággal nem lehetett megállapítani, hány helyiségből állt, s természetesen azt sem, tetőszerkezete milyen lehetett.

A leírt északi lakóépületet a másik, déli, nagyobb épülettel három, kisebb helyiségből álló *összekötő rész* kapcsolta össze. Az egyes helyiségek falainak jellege, alapozásuk mélysége különböző volt. A 3. helyiség, melynek rendeltetését nem lehetett megállapítani – talán valamilyen gazdasági szerepet töltött be – nyugati fala nem volt megépítve, keleti oldalán vékonyabb, sárba rakott fal került elő, s a 4. helyiséggel közös falának déli falának alapozása is alig nyúlt a járósínt alá. Fontosabb szerepet tölthetett be az utóbb említett tér. Erre utal jól megépített keleti és déli zárófala, míg valamivel gyengébb volt a nyugati fala. 180 cm magasan megmaradt keleti falát illetve északkeleti sarkát kívülről támpillérrel kellett megtámasztani. Ezt később elbontották, s csak az alapozás mélységében találták meg 80 cm hosszú, már közvetlenül az altalaj agyagára helyezett egyetlen kősorát. A helyiség belsejében egy, az annak észak részét elfoglaló, épített tűzhely maradványai kerültek elő. A járósíntet megnyesve, egy nagyjából ellipszis formájú 100 × 120 cm átmérőjű, kevert, de tömören bedöngölt agyaggal kitöltött mélyedést találtak, egyenes fenékkal. A benne talált néhány bronz olvadék alapján esetleg olvasztókemencére gondolhatunk, de az üreg falain égsnek semmi nyoma nem mutatkozott, csupán az alján feküdt két átégett agyagdarab. Az üreg 50 cm-rel mélyebben kezdődött a felszín alatt.

A 4. tér keleti falán kívül egy jelentősebb kiterjedésű területen feltűnően nagy mennyiségű fahamu került elő, ugyanakkor a tiszta hamurétegek váltakoztak faszenet és szalmapernyét tartalmazó földes csikokkal. Összesen négy hamuréteg és közte három faszenes réteg volt megfigyelhető. A fahamu nagy mennyiségéből az ásató a nyugatról szomszédos térben folytatott, valamiféle tűzzel kapcsolatos munkára következtetett, míg faszenes rétegek eredetére nézve – mivel azok vastagsága és homogenitása eltérő eredet-

7. Alsődörgicse, a déli épület É-D-i metszete
(A: 8. helyiség, B: 7. helyiség, 1: kevert agyagos,
2: omladékos, paticsal, elszenesedett fával 3: sárga agyag)

re utalt – csak feltételezése volt, úgy vélte, hogy a zsupfedél több ízben történő leégéséből származhatnak.

Az edénytöredékeket és több vaseszközt tartalmazó tiszta hamuréteg fölött leletanyagban különösen gazdag rétegre bukkantak, innen nagy mennyiségben került elő 15–16. századi kerámia, a 16. század első feléből származó pénz, két könyvveret, üvegtöredékek, vasalások, vasszerszámok és szögek. Ugyaninnen egy valószínűleg 17–18. századi sír is előkerült, melyet már a ház pusztulása után ástak bele a feltöltési-pusztulási rétegekbe.

A déli épület, az épüleategyüttes valószínűleg legkésőbb épített része két helyiségből (7-8. helyiség) és egy tornából (6. helyiség) állt. Elrendezését és rétegvizonyait alapvetően két – egy kelet-nyugati és egy észak-déli – kutatóárokkal (6-7. kép) sikerült felderíteni.

A nagyobbik, 7. helyiség belmérete $5,3 \times 5,5$ m volt, keleti, a terepviszonyok miatt támfal szerepét is betöltő zárófala 1,4 m magasan állt. A betöltését alkotó, mintegy 1 m vastag törmelék réteg nagy részét felül köves habarcsos, alul átlag 40 cm vastag darabos, vörösre égett, pelyvával kevert paticsréteg alkotta, mely arra utal, hogy a tér nem tiszta kőépitmény volt. A paticsréteg alatt a sárgás agyagos járószinten egy átlagban 8-10 cm vastagságú, elszenesedett fák alkotta réteg jelentkezett, egy, az épület pusztulásával kapcsolatos tűzvész emléke. A járószint alatt egy 1 m mély, tömör agyagos betöltésű gödröt tártak fel, a belőle előkerült kerámianyag megegyezett a helyiségben találtakkal.

A déli, a 8. helyiséggel közös osztófal csupán 48 cm széles volt, ennek építéstechnikai okai lehettek. Az épületet ugyanis valószínűleg úgy készítették, hogy először a lejtős talajba bevágott teljes területet teknőszerűen kimélyítették. Az altalaj zöldes agyagának szintje a falak alapozása illetve a helyiség belseje között metetelesen mélyül, a helyiség közepe táján 40 cm-rel van mélyebben, mint a falak alatt. Ezt a szintkülönbséget erősen letaposott, faszénnel és apró murvával kevert tömör barnásfekete, átlag 30 cm vastag réteg tölti ki. Ez a réteg a válaszfal alatt is áthúzódik, az egyébként a keleti zárófalhoz is csak hozzáfalazott válaszfal tehát nem volt kifejezetten aláalapozva, illetve azt csupán az erre a padlószintet megalapozó földrétegre építették rá.

A válaszfal közepén került elő a két helyiség közötti ajtó, melyek küszöbét is megtalálták. A küszöbbe épített fagerenda méreteit az azt egykor rögzítő habarcslenyomat alapján rekonstruálni lehetett, némi nyomai az ugyancsak fából készült két függőleges ajtószár körülvakolásának is mutatkoztak. Az ajtónyílás így 1,8-2 m széles lehetett. A helyiség megmaradt falát paticsos tapasztás borította. Feltételezhetően ez lehetett a konyha, bár tűzhelyének nyomát nem sikerült megtalálni.

A déli, kisebbik 8. helyiség belmérete $3,8 \times 5$ m volt. Ez a helyiség lehetett a lakószoba, melynek egyik sarkában állt a cserépkályha. A keleti fal 1,4 m, a nyugati 1 m magasan maradt meg. E falakat a domb lejtésének megfelelően különböző mértékben alapozták. A nyugati fal 40 cm-rel mélyebben volt alapozva, mint az északi, mindkét helyen az altalaj agyagába vájt gödör szélére húzták fel a falakat, a szintkülönbséget, mint erről már szó esett, 16-18 cm vastag bedöngölt, barnásfekete földdel egyenlítették ki. E fölött, a helyiség közepe táján vastagodó omladékréteg volt megfigyelhető, benne egy szemeskályha omladékaival. A négyszögletes, tál alakú mázatlan kályhaszemek töredékei és a kályha tapasztása mellett égett kövek, valamint meszelés nyomait mutató vakolat maradványai kerültek elő innen.

A kályha egykori helyét ugyanakkor nem sikerült teljes bizonyossággal megállapítani. Tüzelőnyílását a nyugati fal középső részén feltételezték, ahol egy befalazott nyílás mutatkozott. Ugyanakkor az sem zárható még ki, hogy kiszolgálása mégsem a tornácról, hanem az északi, konyhaként értelmezett térből történt.

Az épület érdekes részlete végül a mintegy 1,5 szélességű nyugati tornác (6. helyiség). Ide nyílt az előzőekben leírt 7. helyiség bejárata. Küszöbe szintén habarcsba rakott fagerenda volt, de az omladékban kidőlt állapotban megtalált faragott, de rossz anyagú lyukacsos mészkőhasábok tanúsága szerint maga az ajtókeret kőből készülhetett. A tornác külső, nyugati bejáratának küszöbe is előkerült. A rétegek egyébként megfeleltek az épületbelsőben észlelteknél: omladék, patics, elszenesedett fa. A feltöltésből egyébként igen nagy mennyiségű leletanyag került elő. Számos vastárgy, így szegek, szerszámok, zárszerkezetek, a délkeleti sarokból egy 15 cm magas kis bronzharang. A tornácra nyílnak északon a konyha ablaka, bár ennek a fal lepusztulása miatt nem maradt nyoma.

A ház keleti falát az épület válaszfalánál kívülről egy négyszögletes pillér támasztotta meg, emellett az épület északkeleti sarkánál további két, a fallal párhuzamos, igen sekélyen alapozott pillér került elő.¹⁹ Ez utóbbiak funkcióját nem lehetett teljes bizonyossággal megállapítani. Éri István feltételezte, hogy az épület emeletére vagy padlására felvezető lépcső alapozása lehetett.

A déli épület területén összesen 5 sírt is kibontottak. A sírok korát a 17–18. századra tehetjük, a templom körüli késői temető folytatásának. A lakóépületek teljes kiterjedésének megállapítására több kutatóárkot ástak az épület körül, azonban más helyiségre, vagy egyéb jellegű építményre már nem bukkantak.²⁰

A templomtól északnyugatra feltárt épület (8-9. kép)

A templom tornyától néhány méterre északnyugatra feltárára került a kerítőfal egy szakasza, mely itt egy téglalap alaprajzú, földbe mélyített, kőfalú helyiség délkeleti sarka fölött húzódott. Ebből következik, hogy az Éri István által a 14–15. század fordulójára datált cinteremfal építése előtt épülhetett ez az ismeretlen rendeltetésű épület. Ezt támasztja alá az is, hogy belső térből meglehetősen korai leletanyag került elő, így nagyrészt kézikorongon készített, kvarcsemcsékkel soványított edénytöredékek, némelyik

19 A pillérek tisztításakor itt is nagyszámú kerámiatöredék került elő, köztük barnásvörös hullámvonaldiszes nagy fazék töredékei, valamint néhány üvegtöredék is.

20 Ugyanakkor néhány tisztázatlan részlet is megemlíthető. Így a déli épület északi zárófalától északra 2,2 m-re egy kb. 60 cm széles, kelet-nyugati irányú falat vágtak át, amely közvetlenül a járósínt alatt kezdődött, s mindössze egy sor 20 cm mélységű kórétégből állt.

hullámvonalas díszítéssel, s ezek aligha lehetnek a 14. századnál későbbiek.

Az egy észak-déli illetve egy kelet-nyugati kutatóárokkal átvágott, majd ezt követően nagyrészt teljesen feltárt épület belső méretei: hossza 5,4 m, szélessége közepén 4 m, az északi és a déli falnál 3,4 m. Az alig 35-40 cm széles kőfalakat a bolygatatlan zöld nyers agyagra illetve a sziklára rakták, felmenő részük 45-50 cm magasságig maradt meg. A sziklavonulatba vésték a helyiség keleti, északi és részben nyugati falát, valamint a temetőkerítés alapozásához is mintegy 30 cm mélyen levéstek sziklából. Az épület keleti zárófala kváderformára alakított terméskövekből, egysorosán épült rá a sziklára, később az eső lemosta a keleti fal mentén a sárga agyagos törmeléket a helyiséget eredetileg borító téglatörmelékes-mészhabarcsos terrazzo-padló felszínéről. Nagyjából hasonló volt a templomban a foltokban megmaradt eredeti öntött padló összetétele is.

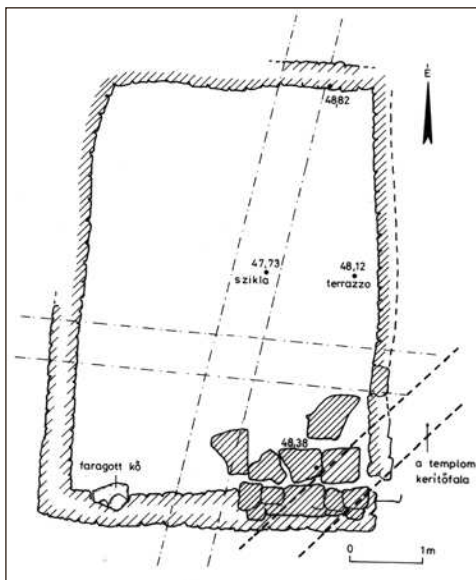
Az előkerült korai leletanyag ebbe az öntött padlóba volt beletaposva, illetve a helyiség nyugati részében hiányos öntött padlós csík felett húzódó, 10-15 cm vastagságú, apró köves, földes rétegben volt található.

A sziklaalap a helyiség közepe táján égési foltokat mutatott, lehetséges, hogy tüzeltek itt. A délkeleti sarokban mintegy 1,5 m szélességben három lépcsőfok került elő, amely jelzi, hogy a külső járószintnél a padlózat kb. 60 cm-rel volt mélyebben. A déli falon, a nyugati sarok közelében a falra rakódott apró köves rétegben egy fehér kőből faragott gótikus ablaktörredéket találtak, mely nem valószínű, hogy ehhez az épülethez tartozott, inkább a templom feltételezhető gótikus átépítése során kerülhetett ide.

Az épület funkciójára vonatkozóan csak feltételezések lehetnek. Éri István – a tüzelőfolt, valamint a betaposott kerámia alapján – lakóhelyiségnek vélte, de nem kizárt, hogy más rendeltetése volt.

8. Alsódörgicse, a templomtól ÉNy-ra előkerült ház feltárása, 1967

9. Alsódörgicse, a templomtól ÉNy-ra feltárt északi ház alaprajza

10. Lóvakaró

11. Szőlőmetszőkés

Építésének ideje valószínűleg egybeesett a román kori templom építésével, amit a benne talált kerámia kora is igazol. A pusztulás időpontját valószínűleg Mária királynő 1383. évi pénze jelzi, amelyet a ház délkeleti sarkánál a templomkerítés falának alapozásában találtak, ott, ahol az metszi az épületet, s ez egyben a cinteremfal építésének korát is hozzávetőleg meghatározza.

A leletanyag

A következőkben a jelen kötet jellegéből adódóan nincs módom az ásatás során előkerült gazdag tárgyi anyag – a szakdolgozatomban természetesen elvégzett – beható ismertetésére, célom csupán annak érzékeltetése, hogy az ismert eszközök, felszerelési és berendezési tárgyak mennyire tükrözik az egykori épületekben folyt életet. Mint arról szó esett, a templomtól délre állt épületegyüttest egy katasztrófa pusztította el, valószínűleg leégett, s így a szerszámok, eszközök nagy része megtalálható volt az egyes helyiségekben.

Az innen előkerült gazdasági eszközök közül állattartásra csikózabla és patkó-tördékek, lóvakaró (10. kép),²¹ s néhány vasalásdarab utalt, mely feltételezésem szerint kocsi tartozéka lehetett. A szőlőmetsző kés (11. kép) a ma is híres szőlőtermő vidéken e mezőgazdasági tevékenység korabeli fontosságát jelzi. Az un. baltás típushoz tartozik, mely a középkorban általánosan elterjedt volt.²²

21 A pengét hosszában félhenger alakúra görbítették és mindkét szélét csipkézték, külön darabból készítették a többnyire két ponton hozzászegecselt nyéltüskét: MÜLLER 1982. II. 533.

22 MÜLLER 1982. II. 516., 520. Ezzel kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy a gabonatermesztés eszközei a házban és területén nem kerültek elő. Így a sarló, ekevas, a kapa hiányzik. Ebből azt a következtetést lehet levonni, hogy az általunk plébános házában tartott házigazdaságban nem voltak erre alkalmas eszközök, a plébános földjét a parasztok saját eszközükkel művelték, de a szőlőmetsző kés a plébános saját eszköze lehetett.

12. Szekerce

13. Lakat

14. Kulcsok

A fa megmunkálásához szükséges szerszámokat egy eredetileg ívelt szöghúzó rész-szel is ellátott, köpüs felerősítésű ácskalapács képviseli, melyen mesterjegy is látható. Ide tartozik még egy bárd vagy ácsszekerce, keskeny téglalapalakú pengével (12. kép), valamint egy kisebb kalapács. Ismerünk továbbá fogót, fűröt és feltehetően kő megmunkálására szolgáló vésőt is.

A mindennapi élet egyszerű eszközei voltak a jellegzetes késő középkori kések. Ezek nyélmegoldását az jellemzi, hogy szélesebb lemez két oldalára szegecselték rá a nyélborítást, mely sokszor csontból vagy fából készült. A leletek között ugyanakkor a korábbinak tartott nyéltüskés változat is felfedezhető, mikor a tüskét verték a fa nyélbe. Az evőeszközök között előfordult egy kétágú villa is, nyele hengeres vékony huzalból készült.

A szerelékek közül különösen fontosak az előkerült zárszerkezetek, kulcsok. Ép állapotban maradt meg egy egyszerű szerkezetű tolózár,²³ egy hossznegyszög alakú lakat (13. kép), valamint három kulcs (14. kép). A lakat igen egyszerű szerkezetű volt – a borítékban elhelyezett rugóból, nyelvzárból valamint zárköldökből állt –, és formája alapján a 16. század első felében készülhetett.²⁴ A kulcsok közül egyik igen nagyméretű, bonyolult tollazatú, szárán becarcolásokkal díszített. Négyzetes átmetszetű sínvasból készítették, a tollazatát kifűrészelték vagy kivágták. Kora a 15. század vége–16. század eleje.²⁵ Korábbinak tűnik az egyszerű tollazatú, üreges szárú kulcs, melynek párhuzamait a 14. századból ismerjük. A kulcs fejét kerek átmetszetű huzalból hajlították lapított ellipszis alakúra, a szárát lemezből hajlították. A kulcsot két helyen forrasztva állították össze.²⁶ Itt említendő még meg a nagy számban előkerült különböző ajtó- és ablakvasalások, pántok is, valamint a déli ház tornácán talált egyszerű füles, kissé megnyúlt alakú, díszítetlen, 14 cm magas kis bronz harang, mely az alakja alapján a 16. században készülhetett.²⁷

Az ásatás során előkerült kerámia túlnyomó részét a főzésre szolgáló fazekak adják, kisebb számban kerültek elő asztali és tárolóedények. Ez vonatkozik a templomtól északnyugatra feltárt épület betöltéséből előkerült, csak cserépanyagból álló, kis számú leletről.

23 Pontos mását lásd a 11–17. századi zármechanizmusokat feldolgozó munkában: TEMESVÁRY 1961.

24 E lakatok a 16–17. században tucatszámra, nagyjából azonos méretben készültek és szinte minden helyre eljuttatták. „Közönséges lakat” néven 15 dénárt kértek értük. Vö. TEMESVÁRY 1961. 163., TEMESVÁRY 1963. 126.

25 Temesváry Ferenc szíves meghatározása.

26 A harmadik, most fényképen nem közölt kulcs fazár kulcsa lehetett, kisméretű lapos füle lemezből kalapált, s kilyukasztották, szára kerek átmetszetű huzal. A „tollazat” érdekes módon merőleges a szár síkjára. Keltezése kérdéses.

27 Patay Pál szíves közlése.

15. Táltöredékek

16. Cserépfazék

is, mely a 13–14. századra helyezhető. Közülük megemlítendő néhány fedő-, több durva sárgásbarna-barna, kavicszemekkel soványított s ezért érdes anyagú, kézi korongon készített, csigavonalas díszű fazéktöredék, valamint néhány fehér és szürke vászonfazék-darab. Előkerült innen egy szürkésbarna, kisméretű, közepes, egyenletes falvastagságú, a használattól erősen kormos fazék is, pereme enyhén kihajló, teste fokozatosan gömbölyödik, az egész testet sekély fogaskerék- vagy pálcikadiszítés borítja, mely közvetlenül a perem alatt indul, s az edény aljáig tart. Anyaga kvarc- és kalciumszemekkel soványított, kézi korongon készült, falvastagsága egyenletes.

A templomtól délre végzett feltárás cserépanyagában az edények színét tekintve feltűnő a fehér kerámia igen kis aránya, továbbá mázas edényből is csak egy-két töredék ismert. Az is feltűnő, hogy a 15–16. században az országban másutt meglehetősen elterjedt szürke, ún. bécsi fazekak közül egy sem került elő. A kerámia tehát túlnyomórészt főzőedényekből áll, anyaguk főleg vörös, vörösesbarna, barna, sárgásbarna színű. Korukat meglehetősen könnyen meghatározhatjuk, elsősorban a házak területén talált pénzek²⁸ segítségével. A házak építése a 15. század elejére vagy közepére tehető, a pusztulása a 16. század második felére. A pénzletek a 16. század első és második feléből valók, így az itt talált leletanyag is erre a korra datálható, eltekintve azt a néhány töredéket, amely a házak építése előtti időben került ide.

A legjobban meghatározható cserépanyagot az asztali díszkerámia alkotja. Kiszámú pohár, bepecsételt tálak töredékei képezte ezt a csoportot, valamint a néhány vörös festésű engobos, edénytöredék. Közülük kiemelendők a sárgásvörös, igen jól iszapolt anyagú nagyméretű tálak töredékei (15. kép), melyek széles peremén, belső oldalán és fenekén egyaránt olyan pecsételt díszeket találunk, melyek a hasonló korú poharakról is ismertek. Párhuzamaik alapján a 15. század végén–16. század elején készültek.²⁹ Két vörös színű tál is előkerült az anyagból. Az egyik díszítetlen, a másikra nem pecsételéssel, hanem valamilyen hegyes tárggyal karcolták a tál peremére, belső oldalára és fenekére a dízi-

28 Az ásás során e területről az alábbi pénz került elő: Az átjáróként szolgált 5. téből I. Ferdinánd (1526–1564) dénára K-B verdejeggyel, a pontos évszám nem látszik, de az 5 és 6 szám jól kivehető. A déli előtti részből került elő egy Boroszlóból származó veret, II. Wladislaus (1471–1516). Végül az északi ház déli zárófalától északra 5 db alsó-ausztriai I. Ferdinánd hamisított pfennigje a 16. sz. első feléből.

29 Holl Imre szerint „a széles, meredek oldalú, lapos peremű tálforma rendszerint ónozott rézből készítve a feudális és polgári háztartások kedvelt kézműves edénye, főleg étkezés közben használták. Ez lehetett a mintája azoknak a mázas és mázatlan bepecsételt tálaknak, amelyeket Budán is találtak. Itt bepecsételt mázas példányok kerültek elő, gótikus felirattal a peremén.” HOLL 1963. 361.

17. Sarokkályhaszem

18. Kályhaszemek töredékei

tést. E tálak falvastagsága átlagosan 1 cm, szájátmérőjük 32 cm, fenékmérető 20-21 cm, magassága 9-10 cm lehetett, tehát elég nagyok voltak. Funkciójukat tekintve elsősorban kézműves tálként szolgáltak.

Néhány töredék jelzi, hogy volt néhány szép bepecsételt pohár is a plébános háztartásában. Az egyik töredék sárgászöld, jó anyagú peremtöredék, testén bepecsételt sorokkal. A másik vörös, szintén nagyon finom anyagú, vékonyfalú perem, melyet szintén párhuzamos sorokban körbefutó pecsétlőkkel díszítettek.³⁰ A leletanyagban a morvaországi Losticéből származó pohár töredéke is előfordult, s végül szép asztali edény lehetett egy fehér engobbal és piros festéssel díszített edény.

A konyhai edények között csak három-négy fehér-sárgásfehér fazekat találtunk, közülük meg kell említeni azt a nagyméretű edényt, melynek nyakát közvetlenül a perem alatt körbefutó bepecsételt sor díszíti. A többségük anyagának színe vörös, vannak közöttük durvább, vastag falú, kavics- és homokszemekkel soványított edények, de előfordul finomabb, kvarc- és homokszemekkel soványított, gondosabban kidolgozott és kiegészített anyagú főzőedények is. Peremük elég változatos megoldást mutat: fedő számára kialakított szögfejforma, kihajló, tagolatlan legömbölyített perem mellett egyes esetekben az alsó szélén ujjnyomásokkal csipkézett, de egyszerű kihajló peremmel is találkozunk. A fazekak teste a vállnál a legöblösebb, felső szájátmérő 16-21 cm, magasságuk 25-32 cm, díszítésük nem túl változatos: vállon több soros bekarcolás, fogaskerék-dísz vagy körbefutó bekarcolt vonal (16. kép). Érdemes megemlíteni egy vörös fazekat, melynek egész testét díszítés borította: fésűvel bekarcolt hullámvonal fut körbe több sorban az egész felületén. Ismert néhány kisebb, 10-15 cm magas edény is, hullámos peremű, peremből kiinduló szalagfüllel. Majdnem mindegyikük testét sűrűn beborítja a fogaskerék-díszítés. Ugyanez figyelhető meg egy kis vörös agyagból készült pohár esetében is.

A folyadék tárolására szolgáló asztali edények, a korsók és a kancsók igen töredékesen kerültek elő. Meghatározható volt egy vörös színű, mintegy 30-32 cm magas kancsó, szája hullámos kiképzésű, vastag hurkafül indul ki a legöblösebb részéből, amely a nyaknál csatlakozik az edény testéhez. A kancsó testét fogaskerék-díszítés borítja, mégpedig

30 Ez a díszítésmód német fazekasoktól került hozzánk, elterjedése a 15. század vége–16. század eleje. Széles körben a 16. század folyamán készítették már vidéki fazekasok is, kevésbé bonyolult pecsétlőmintákkal. A poharak eredetileg fémből vagy fából készültek, ezek alakját utánozták. Hasonló darabok kerültek elő a közeli Csepelyen is: KOVALOVSKY 1969. 33. kép.

úgy, hogy 5-6 sor után egy üres rész, majd újabb 5-6 sor díszítés következik. A kancsó anyaga jól kiégetett, apró kavicszemekkel soványított. Emellett egy széles szájú kancsó is előkerült, melynek testét szintén fogaskerék-díszítés teszi változatossá. Más díszítésmód is előfordul, sekély bekarcolás-köteggel való díszítés, valamint a fül különböző módon való díszítése: körömbenyomás és bekarcolás.

A déli lakóépület 8. terében nagyszámú kályhaszem-töredék került elő a feltárás során, melyek kivétel nélkül a késő középkor legegyszerűbb típusait alkotják. Túlnyomórészt tálalakú kályhaszemeket ismerünk, kivétel nélkül mázatlan kivitelben. Több sarokhoz tartozó, a négyzetes tál alakú és a téglalap alakú vályús elem összeépítésével kialakított kályhaszem is meghatározható volt (17-18. kép). Anyaguk nem egységes, ami arra utal, hogy a legalább az alsó részét tekintve hasáb alakú fűtőberendezést többször is meg kellett újítani. Az anyag nagy részét sárgásbarna, sárgászöld színű szemek alkotják, de előfordultak különösen jól kiégetett vörös valamint barna és barnásszürke darabok is. A töredékek között háromszög alakú szemek is voltak, sőt olyanok is, amelyek kúpos teteje alapján a kályha oromdíszjeinek határozhatók meg.³¹

Összefoglalás

A 13. század közepén épített, majd többször átalakított alsódörcgicsei templom, illetve a falu körülötte húzódó temetője kezdetben még nem rendelkezett szilárd anyagú kerítőfallal.

Valószínűleg már korán felépült a templomtól északnyugatra az a földbe illetve sziklába mélyített egyszatú kis épület, melynek falait nagyrészt szabálytalan alakú kövekből rakták, s melynek terazzo-jellegű öntött padlójához három lépcső vezetett le. A benne talált 13–14. századi leletanyag alapján vagy elpusztult már az 1380-as évek előtt, vagy pedig az alapozásában talált Mária-érme alapján ekkor emelt körítőfal építésekor bontották el – a helyiség délkeleti sarkát átvágja az éppen itt ívelő cinteremfal. Funkcióját nehéz meghatározni, a közepén talált tüzelésnyomok alapján esetleg lakóépületre gondolhatunk. Nem kizárt, hogy épp a falu papja lakott itt eredetileg. Ennek kiderítéséhez feltétlenül szükséges lenne a templomtól északra eső terület feltárására is.

Az azonban szinte bizonyos, hogy a plébános háza lehetett a kerítőfal déli oldalához csatlakozó L-alaprajzú épületegyüttes, mely legalább két periódusban épült ki. Először önálló épületként létezett egy kelet-nyugati hossz tengelyű ház, melynek északi falát a kerítőfal egy szakasza alkotta. A épület két helyiségből állt, egy kisebb, talán kamra céljára szolgáló keleti térből, valamint egy meglehetősen nagy alapterületű lakókonyhából, amelynek északkeleti sarkában volt a kemence. A bejárat a déli oldalon volt, amennyire ezt a kiszedett fal eltérő betöltéséből meg lehetett állapítani. Az nem volt igazolható, hogy a nyugati falcsonkok egy egykori további térre utalnának.

A másik, szintén önálló épületnek felfogható, déli házat építették később. Ezt is, mint az előzőt, szabálytalan alakú kövekből építették fel, ugyancsak két helyiségből állt, de a helyiségek előtt itt egy keskeny folyosó (tornác) is épült, szintén kőből. A domboldalra épült ház hossz tengelye merőleges a másik épületére, falai így egész magasan fennmaradtak. A nagyobbik helyiség lehetett a konyha, de mivel a padlószint fel volt forgatva, tüzelőhely, kemence nyomára nem bukkantak. Ajtaja a tornácra nyílt, s egy másik a

31 A kérdéshez. SZABÓ 1938., PARÁDI 1957., HOLL 1958., HOLL 1971., KOZÁK 1972., SABIÁN 2001.

szomszédos, meglepően kisméretű szobába vezetett, ahol egy kályhaszemekből rakott kályha állt. A kályha helyét nem lehetett pontosan meghatározni, bár ebből következtetni lehetett volna, hol állt a konyhai kemence, ahonnan általában a szobai kályhát fűteni szokták. A szoba nyugati falán elfalazott ablak maradványait találták meg. Ugyancsak meghatározható volt a tornác udvar felőli bejárati nyílása.

A két házat összekapcsoló kisebb helyiségsor gazdasági célokat szolgálhatott. Az egyik helyiségben kemence került elő. Mögötte lehetett az épületegyüttes szemétkerakó helye.

Az L-alapjzú épületegyüttes fénykora az ásatás során előkerült gazdag leletanyag, köztük a pénzletek alapján a 15. század és a 16. század első fele lehetett. Az utóbbi időszakban minden bizonnyal mindkét része használatban volt, mint erről a meglehetősen homogén kerámianyag és a pénzletek is tanúskodnak. Az itt lakó plébános nem lehetett nagyon szegény, ezt a házban talált díszkerámia (bepecsételt tálak, poharak) bizonyítja. Jelentősebb gazdasági tevékenységre nem utalnak különösebb nyomok, hiányzik a sarló, ekevas, a kapa. Egy szőlőmetsző kés viszont előkerült, utalva a már az Árpád-kortól adatolt dörgicsei szőlőművelés jelentőségére. A házakban talált többi eszköz egy átlagos háztartás eszköztáráként értékelhető.

Az épületek pusztulására a 16. század folyamán kerülhetett sor, a padlószinteken talált égett, faszenes rétegek alapján tűzvészre következtethetünk. Bár maga a falu sohasem néptelenedett el teljesen, az épületeket már nem építették újjá, helyükön a 17–18. században már temető működött.

Az itt röviden bemutatott alsődörgicsei lakóházak jelentős helyet foglalhatnak el középkori lakóházaink kutatásában. Az itt feltárt épületek szervesen illeszkednek a Veszprém megyében eddig feltárt hasonló korú és rendeltetésű házak sorába,³² ugyanakkor további elemzésük árnyalhatja az e témában az utóbbi évek során megjelent összefoglalásokban megfogalmazott téziseket.³³

IRODALOM

BALASSA 1985	BALASSA M. IVÁN: A parasztház évszázadai. Békéscsaba, 1985.
BARABÁS 1989	BARABÁS JENŐ: A magyar népi építészet történetének korszakai. A többhelyiséges ház elterjedése. In: Magyar Néprajz. 4. Életmód. Budapest, 1989. 296–300.
BARABÁS–GILYÉN 1987	BARABÁS JENŐ–GILYÉN NÁNDOR: Magyar népi építészet. Budapest, 1987.
BARABÁS–FODOR– KOVALOVSKZI– BALASSA 1988	BARABÁS JENŐ–FODOR ISTVÁN–KOVALOVSKZI JÚLIA–BALASSA M. IVÁN: Vita a magyar lakóház középkori történetéről. <i>Etnographia</i> , 99. (1988) 246–259.
FODOR 1989	FODOR ISTVÁN: Megjegyzések a középkori magyar lakóház fejlődéséhez. In: Népi építészet a Kápat-medence északkeleti térségében. Szerk. Cseri M.–Balassa M. Iván–Viga Gyula. Miskolc–Szentendre, 1989. 21–45.

32 RAINER 1993. 103. Ezekről korábban: CZEGLÉDY–KOPPÁNY 1964., KOVALOVSKZI 1969.

33 A teljesség igénye nélkül: BALASSA 1985., BARABÁS 1989., BARABÁS–GILYÉN 1987., BARABÁS–FODOR–KOVALOVSKZI 1988., FODOR 1989., HOLL 1982., HOLL–PARÁDI 1982., MICHNAI 1981., MESTERHÁZY 1991., PÁLÓCZI 2001.

- CZEGLÉDY–KOPPÁNY 1964
ERDÉLYI 1908
ÉRI–G. KRÁMER–SZENTLÉLEKY 1964
ÉRI 1967–1968
ÉRI 1968
ÉRI 1969
HOLUB 1933
HOLL 1958
HOLL 1963
HOLL 1971
HOLL 1982
HOLL–PARÁDI 1982
KOPPÁNY 1972
KOPPÁNY 1993
KOVALOVSKY 1969
KOZÁK 1972
MESTERHÁZY 1991
MICHNAI 1981
MRT 1969
MOL DL
Monumenta
1896–1908
MÜLLER 1982
- CZEGLÉDY ILONA–KOPPÁNY TIBOR: A középkori Ecsér falu és temploma. *Archaeologiai Értesítő*, 1964. 41–64.
- ERDÉLYI LÁSZLÓ: A tihanyi apátság története. I. A pannonhalmi Szent Benedek rend története. X. Budapest. 1908.
- ÉRI ISTVÁN–GERÓNÉ KRÁMER MÁRTA–SZENTLÉLEKY TIHAMÉR: A dörgicsei középkori templomromok. In: Magyar Műemlékvédelem 1959–1960. Budapest, 1964. 95–116.
- ÉRI ISTVÁN: Dörgicse. Ásatási Napló 1967. 49. és 1968. 12.
- ÉRI ISTVÁN: Dörgicse (Veszprém m. veszprémi járás). In: Régészeti Füzetek. Ser. I. No. 21. Az 1967. év régészeti kutatásai. MNM, Budapest, 1968. 58–59.
- ÉRI ISTVÁN: Dörgicse (Veszprém m. veszprémi járás). In: Régészeti Füzetek Ser. I. No. 22. Az 1968. év régészeti kutatásai. MNM, Budapest, 1969. 77.
- HOLUB JÓZSEF: Zala megye története a középkorban. III. Pécs, 1933.
- HOLL IMRE: Középkori kályhacsempék Magyarországon. I. *Budapest Régiségei*, XVIII. (1958) 211–300.
- HOLL IMRE: Középkori cserépedények a budai várpalotából. *Budapest Régiségei*, XX. (1963) 335–383.
- HOLL IMRE: Középkori kályhacsempék Magyarországon. II. *Budapest Régiségei*, XXII. (1971) 161–208.
- HOLL IMRE: Sarvaly középkori lakóházai. *Archaeologiai Értesítő*, 106. (1982) 33–51.
- HOLL IMRE–PARÁDI NÁNDOR: Das mittelalterliche Dorf Sarvaly. *Fontes Archaeologici Hungariae*. Budapest, 1982.
- KOPPÁNY TIBOR: Középkori templomok és egyházas helyek Veszprém megyében. II. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 11. (1972) 213–241.
- KOPPÁNY TIBOR: A Balaton környékének műemlékei. Művészettörténet-Műemlékvédelem. Budapest, 1993.
- KOVALOVSKY JÚLIA: Ásatások Csepelyen. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 8. (1969) 235–252.
- KOZÁK KÁROLY: A sümegi vár XV–XVI. századi kályhái. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*, 11. (1972) 271–289.
- MESTERHÁZY KÁROLY: A többszattatú falusi ház kialakulása. *Századok*, 125. (1991) 68–78.
- MICHNAI ATTILA: Középkori népi építészetünk régészeti emlékei. *Folia Archaeologica*, 32. (1981) 225–240.
- Magyarország Régészeti Topográfiaja. 2. Veszprémi járás. Budapest, 1969. (Balatonakali: 28–30., Alsó- és Felsődörgicse: 84–87., Kisdörgicse: 197.)
- Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Levéltár
- Monumenta Romana episcopatus Vespreniensis. A veszprémi püspökség római oklevéltára. I–IV. Budapest, 1896–1908.
- MÜLLER RÓBERT: A mezőgazdasági vaseszközök fejlődése Magyarországon a késővaskortól a törökorkor végéig. I–II. *Zalai Gyűjtemény*, 18. Zalaegerszeg, 1982.

- NYÍRÓ 1901 NYÍRÓ KÁROLY: A dörgicsei ágost. hitv. ev. gyülekezet rövid története. Veszprém, 1901.
- PÁLÓCZI 2001 PÁLÓCZI HORVÁTH ANDRÁS: A késő középkori népi építészet régészeti kutatásának újabb eredményei. In: Népi építészet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig. A 2001. okt. 9–10-én Szolnokon megrendezett konferencia anyaga. Szerk. Pálóczy Horváth András–Sabján Tibor. Szentendre–Szolnok, 2001. 221–257.
- PARÁDI 1957 PARÁDI NÁNDOR: Későközépkori kályhacsempe negatívok. *Folia Archaeologia*, 9. (1957) 183–184.
- RAINER 1997 RAINER PÁL: Veszprém megye Árpád-kori és késő-középkori falusi lakóházai. In: Balaton-felvidék népi építésze. Szerk. Cseri Miklós–Lackovits Emőke. Szentendre–Veszprém, 1997. 93–110.
- SABJÁN 2001 SABJÁN TIBOR: Késő középkori népies kályháink nagytáji vonatkozásai. In: Népi építészet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig. A 2001. okt. 9–10-én Szolnokon megrendezett konferencia anyaga. Szerk. Pálóczy Horváth András–Sabján Tibor. Szentendre–Szolnok, 2001. 281–330.
- SZABÓ 1938 SZABÓ KÁLMÁN: Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei. Budapest, 1938.
- TEMESVÁRY 1961 TEMESVÁRY FERENC: Kulcstípusok és zármechanizmusok fejlődése a XV. században. *Folia Archaeologia*, 13. (1961) 151–181.
- TEMESVÁRY 1963 TEMESVÁRY FERENC: Kulcstípusok és zármechanizmusok fejlődése a XVI–XVII. században. *Folia Archaeologia*, 15. (1963)
- WELLISCH 1979 WELLISCH MÁRTA: Az alsődörgicsei templom és lakóház. Egyetemi szakdolgozat. ELTE BTK Régészeti Tanszék, Budapest, 1979. 105.

A SZEKSZÁRDI VÁR AZ ÍROTT FORRÁSOK ÉS AZ EDDIGI ÁSATÁSOK ALAPJÁN

A szekszárdi Béla tér kapcsán a legtöbb embernek a bencés apátság, illetve a Pollack Mihály tervezte klasszicista vármegyeháza jut az eszébe. A szekszárdi várról azonban elfeledkezett nemcsak a múlt iránt érdeklődő átlagember, de egy kicsit a történettudomány is.

A magyar várkutatás közelmúltig nem is foglalkozott a várral, hiszen álló, eredeti részletei nem maradtak fenn. Miklós Zsuzsa a Tolna megye várait feldolgozó legújabb monográfiájában összefoglalta a szekszárdi várra vonatkozó ismereteinket, azonban új eredményeket ő sem hozott, hiszen a Béla téren ilyen irányú kutatásra nem volt lehetősége.¹ A korábbi kutatás is a vármegyeháza területén kereste a bencés apátság maradványait. Kozák Károly 1960, 1968–1972-ben tárta fel az apátsági templomot.² Az írott források és Kozák Károly kutatási alapján ma már teljesen egyértelmű, hogy a vár a középkori apátság erődítésével jött létre.

A szekszárdi *castellum* első említését 1429-ből ismerjük. 1439–1457-ben Almási Csire Zsigmond az apát. 1444-ből ismét említik a castellumot.³ 1457-ben Tamás várnai perjel, Nagyvölgyi László és Nagy László megostromolták az apátságot. Mindezek az adatok egyértelműen bizonyítják, hogy a bencés apátság ekkor valamilyen formában erődített lehetett. Pontosan nem tudni, ez mit jelentett, de minden bizonnyal fallal és árokkal vették körül az apátsági templomot és épületeket.⁴

Az 1459–1460-as években királyi gubernátorok állnak az apátság élén. 1460–1468-ban Debrenthei Tamás nyitrai püspök, a cikádori és pécsváradi, valamint szekszárdi apát. Később, 1470–1472-ben Vitéz János a szekszárdi apát. Vitéz Szekszárdon és Leskón a régi várakat megerősítette és újakat építtetett.⁵ Ezeket azonban a Mátyás ellen szőtt összeesküvés után le kellett bontania.

Az eddig ismertetett adatok alapján egyértelmű, hogy már az 1400-as évek elején erődített volt az apátság. Kérdés, vajon mi módon erősítette meg a várat Vitéz János. Feltehetően további falakat építtetett a régiek mellé vagy elé.

Magáról a várról azonban igen keveset tudunk. Az egyik legjelentősebb forrás erre nézve Evlia Cselebi (1660–1664) leírása. Cselebi a várat négyszögletes alakú kőépületnek írja le, melynek összesen nyolc tornya van, az egész kerülete 600 lépés, és alacsony árok veszi körül. Kapuja a déli oldalon nyílt, és az árok felett láncsal megkötött felvonóhídja volt.⁶

Ottendorf Henrik leírása (1663) lényegében megegyezik Cselebiével, ő azonban a várat sokkal silányabbnak és gyengébbnek ítélte meg. A leírás szerint a várfalnak csak egy része készült kőből, más részei viszont palánkok. A leírás megemlíti a várat körülvevő

1 MIKLÓS ZSUZSA: Tolna megye várjai. *Varia Archaeologia Hungarica*. XXII. Budapest, 2007. 371–374.

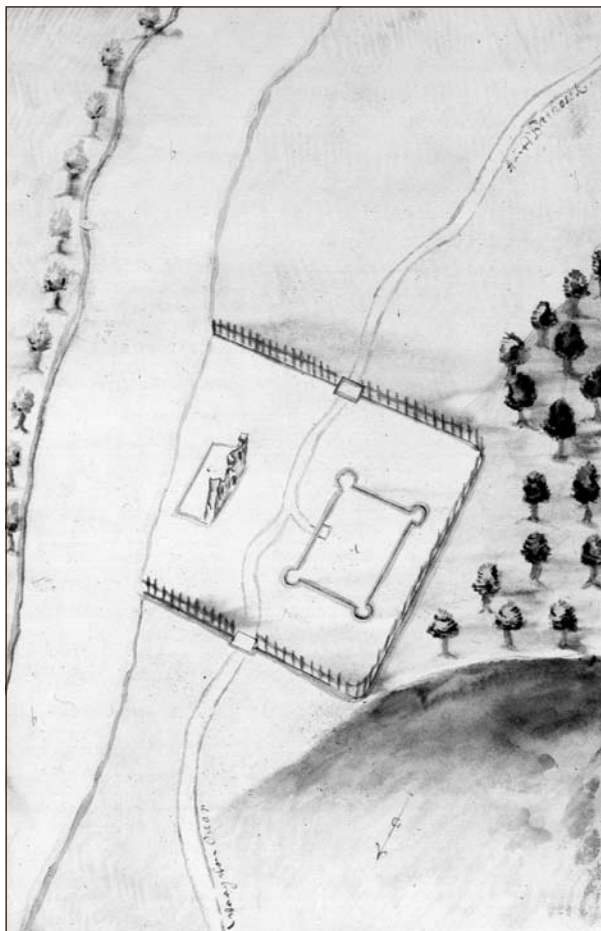
2 Az ásatások eredményeit a Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyvének 1971–1972., 1973–1974., 1975–1976. évi kötetében ismertette. Az apátsági templomról és a vármegyeházáról írt nagyobb tanulmányát a *Tanulmányok Tolna megye történetéből* VI. kötetében publikálta.

3 ENGEL PÁL: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I. Budapest, 1996. 425.

4 Miklós Zsuzsa a vár ilyen módon történt kiépítését Csire Zsigmondnak tulajdonítja. MIKLÓS 2007. 371.

5 KOZÁK KÁROLY: A szekszárdi bencés apátság feltárása. III. *A Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve*, IV-V. (1974–1975) 1975. 351.

6 KARÁCSON IMRE: Evlia Cselebi török világtutató magyarországi utazásai. 1660–1664. Budapest, 1904. 205.

1. Szekszárd ábrázolása
Ottendorf Henrik 1663. évi alaprajzán

cölöpökből készült kerítést, aminek két kapuja volt, és a Dunáig ért le.⁷ A leírásához készült helyszínrajz alapján nem lehet megállapítani, hogy a négy saroktornyos váron belül hol voltak az apátság épületei (1. kép). Feltehetően a várfal a négy toronnyal a középkori épületeket mintegy körbevette. Ez a négy saroktornyos, szabályos alaprajzú várforma igen elterjedt volt a 15. századi várépítészetben. Ilyen a közeli ozorai várkastély, de ilyen a zimonyi és a kölpényi vár is. Ezeknél a váraknál, várkastélyoknál is a belső épületeket veszi körül a külső tornyokkal erősített fal.

Egy 1794-ben készült alaprajzon a templom körül egy kevésbé szabályos várfalat látnunk, ez azonban feltehetően nem azonos a saroktornyos várfallal (2. kép). A keleti fal támpilléreit Kozák Károly feltárta. A téglából épített támpillérek kötésben voltak a megyeháza falával. A megyeháza építésekor ezt a területet jelentős mértékben feltöltötték, így lett az egykori várfalból a mai épület alapozása.⁸ Ez az alaprajz

tehát minden bizonnyal a 15. század elején épült várfalat ábrázolja.

A várról készült 1783. évi helyszínrajzon jól látható az apátság épülettömbjét körülvevő árok, illetve partfal (3. kép). Amennyiben fenti feltevésünk helytálló, akkor a külső várfal a saroktornyokkal az árok és az apátság épületei között állt. A 18. században ez a fal elvesztette jelentőségét, így azt lebontották.

A szekszárdi várhoz illetve apátsághoz igen hasonló építéstörténete van a péterváradai ciszterci kolostornak. Ott is előbb a templomot vették körül egy várfallal, ami kapcsolódott a kolostornégyyszöghez, amit később egy külső falgyűrűvel vettek körül.⁹

7 Budáról Belgrádba 1663-ban. OTTENDORF HENRIK képes útleírása. Tolna vármegye múltjából, 1943.

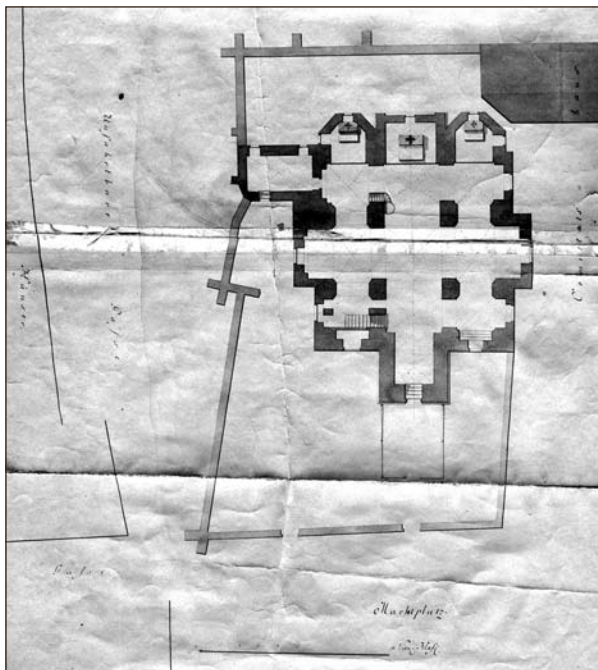
8 KOZÁK KÁROLY: A szekszárdi bencés apátság feltárása. I. A Szekszárdi Balogh Adám Múzeum Évkönyve, 1970. 172.

9 GERE LÁSZLÓ: Várak a Szerémségben. In: A középkori Dél-Alföld és Szer. Szerk. Kollár Tibor. Szeged, 2000. 368–376.

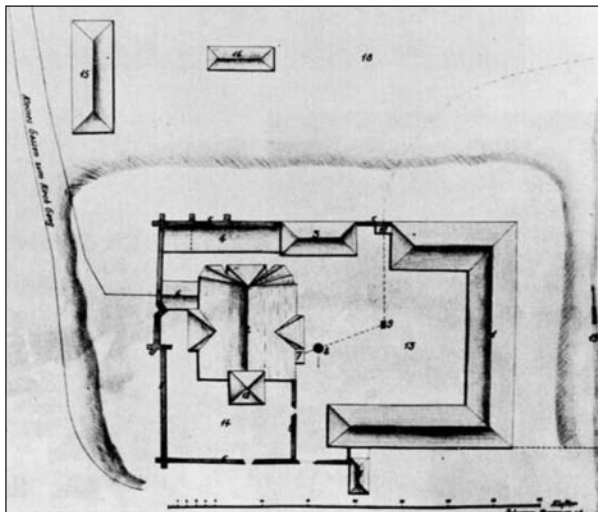
Szekszárd esetében a templomot védő, kolostorhoz kapcsolódó fal a 15. század elején épülhetett, a külső várfalat a tornyokkal pedig véleményünk szerint Vitéz János építhette. A török valójában csak a lakott részt, külvárost vette körbe egy palánkkal.

Következtetésem, bár történeti adatokon alapulnak, mindaddig azonban, míg régészeti bizonyítást nem nyernek, nem többek hipotézisnél. A szekszárdi vár ilyen jellegű kiépítésére Kozák Károly sem gondolt. Az apátsági templom feltárása kapcsán nyitott néhány kutatóárkot a Béla tér északnyugati részén is. Ezek az árkok azonban egyrészt nagyon távol voltak az egykori vártól, másrészt az 1960. évi ásatási napló alapján egyértelmű, hogy azokat csupán az akkori megyei vezetés kíváncsiságának kielégítésére ásta, és nem valamilyen kutatási hipotézis igazolása vagy cáfolása céljából. Kozák Károly ezekben az árkokban nem talált a várral kapcsolatba hozható falakat vagy leleteket.

Miklós Zsuzsa a vár kiterjedését a középkori-koraújkor-i leletanyag alapján próbálta meghatározni.¹⁰ A vár kiterjedését a régészeti leletanyag alapján azonban megbecsülni sem lehet, hiszen mint azt Ottendorf alaprajzán is jól látható, a várat a török korban palánk vette körül, ezen belül lehetett a település. A régészeti leletanyag csak a palánk hatá-

2. Az apátsági templom alaprajza 1793-1794
(Tolna Megyei Levéltár)

3. Az apátság 1783. évi helyszínrajza
(Tolna Megyei Levéltár)

10 MIKLÓS 2007. 373. A 350. ábrán Gaál Attila nyomán próbálja meghatározni a vár kiterjedését.

rát rajzolja ki. Másrészt amennyiben a vár nyugati fala a mai templom és vármegyeháza közötti terület középső részén húzódott volna, akkor az Kozák Károly említett kutatásaiban előkerült volna.

Megítélésem szerint a négy saroktornyos külső várfal nem lehetett 8–12 métertől távolabb a kolostor falaitól. Keleti falát feltehetően felhasználták a vármegyeháza támfalának építésekor. A nyugati fal maradványai a vármegyeháza előtti úttest alatt húzódhatnak, itt azonban ez idáig nem volt régészeti kutatás.

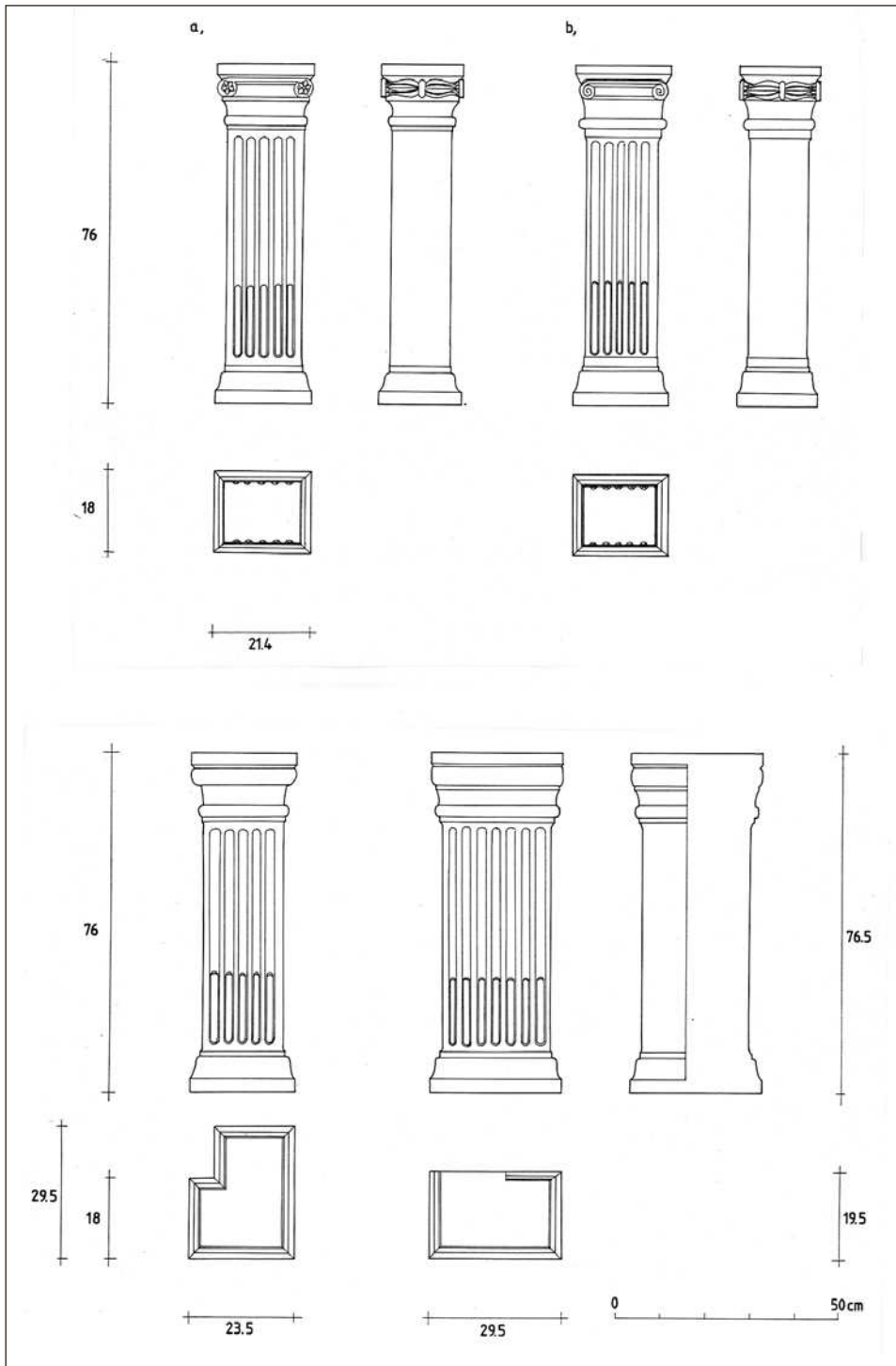
BALUSZTRÁDOS LOGGIÁK A MAGYAR KORA RENESZÁNSZ ÉPÍTÉSZETBEN

A loggia és a balusztrád a reneszánsz építészet két jellegzetes motívuma. Eredetük és sokszor alkalmazási körük is eltérő, néha azonban mégis egymással összekapcsolódva jelentek meg. Az ilyen különleges, balusztrádos loggiák rekonstrukciója nagy hangsúlyt kapott a magyar reneszánsz építészettörténet kutatásában és a műemlékvédelem gyakorlatában,¹ ennek ellenére összefoglaló művészettörténeti és régészeti értékelésükre még nem került sor. E kérdéskör teljes mélységű feldolgozására e rövid tanulmány sem vállalkozhat, de kísérletet tesz e motívum korai emlékeinek számbavételére és a velük kapcsolatban felmerülő fontosabb kérdések feltárására. Az alábbiakban a magyarországi reneszánsz emlékanyag kisebbik részére: az 1480-as években induló s az 1520-as évekkel bezáruló kora reneszánsz periódusnak az emlékeire korlátozzuk vizsgálódásunkat. Ezekből az évtizedekből a középkori Magyarország területén egyetlen reneszánsz loggia sem maradt meg épségben, és a balusztrádok közül is csak néhányról feltételezhetjük a többé-kevésbé eredeti állapotot.² Balusztrádos loggia egy sem áll eredeti állapotában.³ Így a kutatás alapvetően régészeti módszerekre támaszkodhat, azaz a feltárt fal-maradványok és kőfaragvány-töredékek elemzésére.

A loggia szó alatt oldalain részben nyitott, de fedett épületet, vagy épület homlokzatába mélyedő árkados folyosót értünk. A szó középkori eredetű,⁴ de maga az építészeti forma az ókortól ismert,⁵ és különösen a mediterrán térség építészetének volt fontos eleme szelős, a nap melegétől védő tulajdonságai miatt. Épültek középületként – piacokként vagy gyülekező térként –, köztereket, utcákat kísérő folyosókként, templomok előcsarnokaként, kolostorok kerengőjeként, paloták udvarainak, homlokzatainak, kertjeinek díszeként.

Az itáliai reneszánsz építészet loggiái is lehettek önálló épületek, épület külső homlokzatát vagy belső udvarát tagoló, földszinti vagy emeleti, egy- vagy többszintes, folyosó-szerű, több nyílásos vagy erkélyszerű, egy-két nyílásos helyiségek, esetleg teraszok. A loggiák építészeti kiképzése is változatos volt: nyílásaik lehettek íves árkádok vagy egyenes gerendázatúak, támaszaik lehetnek oszlopok vagy pillérek, esetleg több oszlopból vagy oszlopokból és pillérből álló támaszcsoportok. A nyílást alul mellvéd

- 1 Három ilyen szerkezet rekonstrukciója készült el Magyarországon: elsőként 1975-ben a simontornyai várban, 2000-ben a visegrádi palotában, legújabban pedig 2007-ben a nyírbátori kastélyban.
- 2 Ilyen a siklói vár karzatának a kutatók egy része által vitatott eredetiségű balusztrádja, a nyírbátori egykori plébánia, ma református templom oratóriumnyílásának mellvédje, a héthársi és prázsmári karzattöredékek, a gyulafehérvári Várdai-lépcső korlátja.
- 3 A 16. századi Magyarországon egyetlen balusztrádos loggia maradt fenn, de már az általunk tárgyalt korszaknál későbbi évtizedekből: a varasdi vár 1544–1575 közötti reneszánsz átépítése során készült loggia. A magyarországi emlékanyag csak a 17. század közepétől szaporodik meg.
- 4 Az olasz *loggia* szó közvetlenül a kunyhó, szín, kis szoba jelentésű francia *loge*-ből ered, annak forrása azonban a hasonlító jelentésű középkori latin *laubia*, ami viszont a kerengő, pergola jelentésű frank *laubja*-ból származtatható. Ez utóbbival mutat rokonságot a loggia lombard változata, a *lobia* szó is, l.: *Vocabolario Treccani*, <http://62.94.111.137/treccani/print.asp?LEMMMA=194632> (letöltve: 2008. május 25).
- 5 A nyitott pilléres vagy oszlopos csarnokok az ókori Egyiptom, Elő-Ázsia, Mükéné, Görögország vagy Róma építészetében is általánosak templomoknál, palotáknál, középületeknél és magánházaknál egyaránt. Közöttük lényegében szinte az összes olyan építészeti megoldás megtalálható, amit a középkori és újkori építészeti is használt.

1. A visegrádi loggia törpepillérei

rekeszthette el, amelyet a támaszok közé és alá is helyezhettek. A loggiáknak éppen ez a végtelen változatossága biztosított fontos szerepet a reneszánsz építészetben.

A loggiával ellentétben a balusztrád tipikusan reneszánsz építészeti elem: egy áttört, baluszterek sorából álló korlát. A baluszter maga egy szimmetrikus, közepén gyűrűvel tagolt pillértípus, amelynek alsó és felső része egy domború és egy homorú profilból összeálló forgástest. Neve is erre a formára utal: a gránátalma virágjának és termésének görög eredetű latin nevéből, a *balaustum*-ból származtatható.⁶ A balusztereknek léteztek aszimmetrikus változatai is. Ez utóbbiak előzményének a már a klasszikus ókori építészetben is megjelenő, majd a középkorban és a kora reneszánszban is alkalmazott váza formájú pillérek is tekinthetjük, de ezek igazán csak a késő reneszánsz művészetben hasonultak a baluszterekhez. Maga a szimmetrikus baluszter antik római eredetű motívum, ám az ókorban önállóan – például kútpilléreként, kandeláberként –, esetleg párosával vagy négyesével bútorlábként, esetleg épület pilléreként alkalmazták. A baluszter a reneszánsz művészetben is elsőként az antik funkcióhoz hasonló szerepekben jelent meg.⁷ Áttört, oszlopos mellvédek ugyan már a gótika építészetében is ismertek voltak, ám az oszlopocskák helyett baluszterek sorát először az 1460–1470-es években, az itáliai reneszánsz építészetben használtak ilyen szerepben, és igazán csak az 1480-as évektől terjedtek el.⁸ Ezek a balusztrádok már a kezdetektől fogva nagyon sokféle funkciót tölthettek be: lehetnek homlokzati attikák, lépcsőkorlátok, terasz mellvédek, kápolna- és szentélyrekesztő korlátok, erkély-mellvédek épület-homlokzatokon vagy templombelsőben egyaránt.

A legelső építészeti emlékek között azonban loggiák mellvédjeivel is találkozunk. A loggia és a balusztrád összekapcsolásának legkorábbi példái az 1470-es évekből származnak, az urbinói hercegi palotáról és a vatikáni pápai palota áldásosztó loggiájáról.⁹ E korai balusztrádos loggiák mind különböző megoldásait mutatják a balusztrád és a loggia összekapcsolási módjának. A vatikáni loggia szerkezetét a colosseum-motívum határozta meg, itt a balusztrádot egyszerűen a pillérek közé helyezték.¹⁰ Az urbinói palota *torricini* homlokzatának oszlopos felső erkélyén a balusztrádot, amely tagolatlan hasáb alakú, egyik oldalán félbaluszterrel bővített törpepillérrel indul, nekifuttatták az oszlopoknak és vaskapcsokkal rögzítették hozzájuk. A mellvédet közepén két oldalán egy-egy félbaluszterrel bővített, tagolatlan hasáb alakú törpepillér osztja két, 9-9 bábból álló szakaszra.¹¹ Az urbinói palotában ma van még egy balusztrádos loggia, a Cortile del Gallo kétszakasos emeleti loggiája. Itt a két szélső pillér és a középső oszlop tükrös tagolású oszlopszékeken áll. Ezeknek az oszlopszékeknek fut neki a mellvéd, oly módon, hogy párkányai az oszlopszékek párkányaiban folytatódnak. A mellvédeket itt is törpepillérek osztják meg közepén. A törpepillérek az oszlopszékekhez hasonlóan tükrös tagolásúak, és a korlátpárkányok ezeket is golyvázódva ölelik körül. A mellvédben ma baluszterbábok sorakoznak, ezeket azonban csak 1954-ben helyezték el itt, helyük korábban téglával volt befalazva. Mindazonáltal könnyen lehet, hogy az 1954-es rekonstrukció helyes, hiszen a befalazás egyértelműen utólagos volt – 1885–1886-os kibontásáig az egész loggia be volt

6 *Vocabolario Treccani*, <http://62.94.111.137/treccani/print.asp?LEMMMA=238242> (letöltve: 2008. május 25); FARBAKY 1988. 143–171., főképp 156.

7 A reneszánsz balusztrádokról: HEYDENREICH 1977.; DAVIES–HEMSOLL 1983.; FEUERNÉ–FARBAKY 1986. 17–50., főképp 41.; FARBAKY 1988. 143–171., főképp 156–157.

8 DAVIES–HEMSOLL 1983. 1–23., főképp 6.

9 DAVIES–HEMSOLL 1983. 1–23., főképp 6.

10 Az elpusztult loggia és balusztrádjai Martin van Heemskerck rajzán tanulmányozhatóak: DAVIES–HEMSOLL 1983. Pl. 3.i.

11 COMPAGNUCCI 1985. 467–479., főképp XVIII.2.6-7. kép.

falazva –, ugyanis az oszlopszékeknek és a törpepilléreknek a mellvéd felé néző oldalai is tagozottak, tehát a mellvéd eredetileg is áttört szerkezetű volt. Mivel azonban sem a törpepillérek, sem az oszlopszékek nincsenek kifaragva félbaluszterek, nem lehetünk benne biztosak, hogy a korlátot ilyen elemek díszítették.¹² E két vagy három korai emlék ellenére az itáliai reneszánszban a balusztrádos loggia nem tartozik a gyakori motívumok közé, a kora-reneszánsz építészetben pedig kifejezetten ritka: a 16. század előtt nagyobb, teljes udvart övező emlékét nem is ismerjük.

Magyarországon, miként Európának a Mediterráneumon kívüli más régióiban is a középkorban a loggiának megfelelő építészeti motívum ismert volt ugyan, de korántsem töltött be olyan nagy szerepet az építészetben, mint amilyent a Földközi-tenger vidékén játszott. Az itáliai reneszánsz építészet hatására azonban érzékelhetően megnőtt a loggiák jelentősége Magyarországon is. Számos jel mutat arra, hogy e magyarországi kora-reneszánsz loggiák sok esetben balusztrádos mellvéddel kapcsolódtak össze.

Az első épület, ahol igazolhatóan reneszánsz loggia épült Magyarországon, a visegrádi királyi palota volt.¹³ Az északeleti palotaépület belső udvaráról nagy számban kerültek elő reneszánsz oszlopok.¹⁴ Ezek törzsei kemény kvarchomokkőből, fejezeteik és attikai lábazataik vegyesen homokkőből, durva mészkőből és andezittufából voltak kifaragva. Az oszlopok törzse sudarasodik. Fejezetük egy sajátos kompozit forma, ahol az alsó asztragal feletti tagozatot nem akantuszlevelek, hanem sípokkal díszített kannelúrák tagolják. Különleges megoldásúak a volutákról lecsüngő, tagolatlan, nyelv alakú levelek. Az oszlopok magassága mindössze 202,5 cm, ami arra vall, hogy eredetileg mellvéden állhattak. A lábazatokból 15 darab és további 6 töredék, az oszloptörzsekből 10 darab és négy töredék, a fejezetekből 13 darab és 17 töredék került elő, továbbá van még egy bizonytalan származási helyű fejezet is.¹⁵ A díszudvarról előkerült nagy számú töredék és az északeleti palota alaprajzában hiányzó oszlopalapozások miatt az oszlopokat csak az udvar emeleti log-

12 COMPAGNUCCI 1985. 467–479., főképp 477., XVIII.2.12-14. kép.

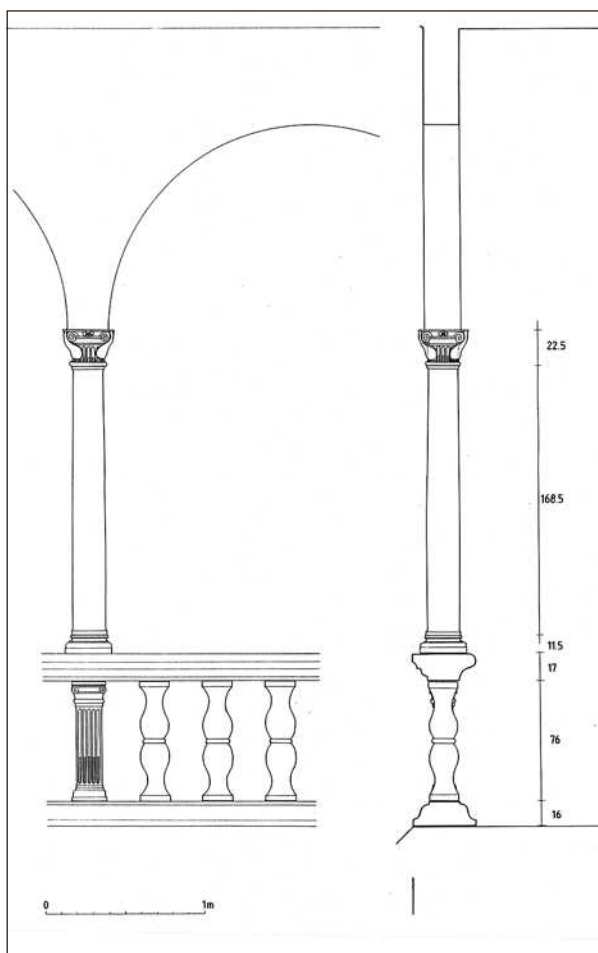
13 A visegrádi reneszánsz loggia rekonstrukcióját már több helyen ismertettem: BUZÁS 1990. 39–40., BUZÁS 1991. 18–20., BUZÁS – RÉTI – SZÖNYI 2001. 28–34. A rekonstrukcióra eddig egyetlen kritika született: MIKÓ 1998. 207–225., főképp 18. jegyzet. Bár Mikónak „pozitív ellenjavaslata” nincs, meglehetősen élesen fogalmazva veti el ezt a rekonstrukciót. Indoklása azonban mindössze néhány kijelentés, miszerint: „a homokkő oszlopok soha nem állhattak ezeken a keskeny – az oszlopátmérőnél keskenyebb – törpepillérek, ” továbbá [a sarkokon], „az oszlop súlypontját és a pillér súlypontját összekötő képzeletbeli vonal nem függőleges”. Mikó állításai azonban nem állják meg a helyüket: a törpepillérek fejezetei valójában azonosak a nagyobbik oszlopátmérővel, mindössze törzseik keskenyebbek, a sarkokon pedig az oszlop és az alatta álló pillér tengelye a rekonstrukció szerint természetesen egy függőlegesen esik, amint ez a visegrádi palota kőtár 1991-ben elkészült kiállításán és a díszudvar 2000-es helyreállítása során is megépített összeállításon is lemérhető. Mikó a rekonstrukciót „ingatag”-nak nevezi. Úgy a korábbi kőtári összeállítás, mint a teljes, eredeti helyére visszahelyezett loggia-rekonstrukció – melyek jelentős részben az eredeti kőfaragványok felhasználásával, csak a középkorban is minden esetben használt csapokkal rögzítve és vonóvasakkal megtámasztva, ám modern segédszerkezetek nélkül készültek – ma is statikai problémák nélkül állnak, bizonyítván, hogy a konstrukció szerkezetileg működőképes. Ami a Mikó által emlegetett analógiák hiányát illeti, úgy vélem, hogy egy olyan korszak esetében, amelyből az egykori épületeknek csak igen kis százaléka maradt ránk, érintetlenül pedig szinte semmi, súlyos módszertani hiba egy emlék rekonstrukciója során a kor ízléséről alkotott szubjektív elképzeléseinknek nagyobb jelentőséget tulajdonítani, mint a fennmaradt töredékeknek és archeológiai adatoknak. Különösen igaz ez akkor, amikor még a fennmaradt lehetséges előképek és analógiák formatanával és kronológiájával sem vagyunk tisztában. Az ilyen félreértések elkerülése végett az alábbiakban újra, még részletesebben ismertetem azokat az adatokat és logikai következtetéseket, amelyeken a visegrádi loggia rekonstrukciója alapul, és az általam helyesnek vélt módszertan szerint majd csak ezen tények fényében, és nem saját prekonceptióim szerint próbálom meg értelmezni mindazt, amit a kora-reneszánsz balusztrádos loggiákról feltételezhetünk.

14 BUZÁS 1990. 110–111., szerk. kat. 173.; BUZÁS 2008. 333–334., kat. 9.5.a-c.

15 Az utóbbi a Budapesti Történeti Múzeumban található 36-os számmal jelölve, egy budai várnegyedbeli házból került elő. Feltehetően az újkorban került a visegrádi palota romjai közül Budára. BALOGH 1966. I. 123., II. 72. kép.

giája részeként értelmezhetjük. Ezt támasztja alá az egyetlen írott forrás is amely az udvarról fennmaradt, Oláh Miklós leírása, miszerint a kis udvart oszlopos folyosó ölelte körül.¹⁶ Mivel a földszinten biztosan nem volt oszlopos folyosó az udvar körül – hanem az előkerült falak és kőfaragványok tanúsága szerint üvegezett ablakokkal áttört falu kerengő – Oláh leírása az oszlopos folyosóról csak az első emeletre érthető, aki az udvart a kápolna leírása után, mint onnan megközelíthető helyet említi meg, azaz arra a szintre, ahová a kápolnateraszról lehet belépni.

A loggia szerkezetét csak díszudvar teljes építészeti szerkezetének ismeretében tisztázhatjuk. Szerencsére erre megvan a lehetőségünk, ugyanis nem csak az udvar alaprajzi elrendezését, de – a nagy magasságban fennmaradt keleti palotaszárnynak köszönhetően – az emeletek szintviszonyait is ismerjük. Ezen szárnyon a földszinti kerengőboltozat már említett *in situ* homlokívei, az első emeleti termek fennmaradt padló

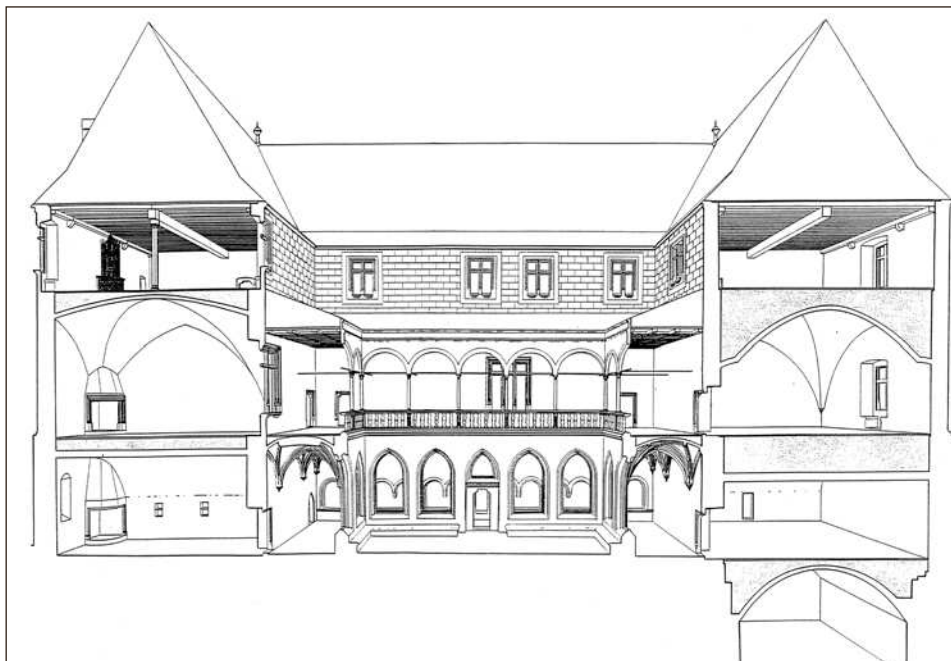

2. A visegrádi loggia rekonstrukciós rajza

radt padló és boltozat-indításai, valamint az innen a második emeletre vezető lépcső fennmaradt alsó karja és pihenője, továbbá a második emelet egyetlen ismert helyisége, a fürdő alapján elég pontosan meghatározható úgy az első, mint a második emelet padlószintje. Ezek szerint az első emelet magassága 7,5 m volt. A kerengő feletti első emelet rekonstrukciós lehetőségei közül elsőként kizárhatjuk, hogy itt egy zárt folyosó húzódott volna, ugyanis a keleti szárny egyik nagyméretű termének¹⁷ magasan álló külső falán nincs ablak, így az csakis a már elpusztult, udvari folyosóra néző falon lehetett. Ezért a folyosó aligha lehetett zárt, mert akkor a terem sötét maradt volna. Ám ha a folyosó oldala nyitott is volt, akkor is fedettnek kellett lennie, hiszen ide vezetett fel a kerengőből induló lépcső, amit le kellett fedni, hogy ne folyjék be az esővíz a kerengőbe. Az udvar le-

16 „Hic quoque in medio areolae fons est ex alabastro exurgens, quem ambit ambulatio columnis marmoreis sustentata, quae a solis aestivi ardore tuta est.” NICOLAUS OLAHUS 1938. 12.

17 Ez a terem egy Mátyás-korban kialakított lakosztály első, fogadószobája volt. BUZÁS 2004a. 100–115., főképp 112–113.

3. A visegrádi díszudvar rekonstrukciós rajza

letanyagában kizárólag a reneszánsz oszlopok voltak olyan elemek, amelyek alátámaszthatták az emeleti folyosó tetejét vagy födémét.

Amennyiben az oszlopok számát és kiosztását kívánjuk rekonstruálni, akkor a földszinti kerengő alaprajzi arányaiból kell kiindulnunk. Az a tény lehet ebben segítségünkre, hogy a kerengő téglalap alaprajzú, oldalainak aránya 4:5. Amennyiben ezek alapján a rövidebb oldalon 4, a hosszabb oldalon 5 egyforma oszlopközzel számolunk, akkor eredetileg összesen 18 oszlopot kell feltételeznünk. Ezek körül legalább 15-nek azonosíthatóak ma a töredékei. E rekonstrukcióból 280 cm-es oszlop-tengely távolságot kapunk, ami a 202,5 cm-es oszlopmagasság mellett elfogadhatónak tűnik. A következő kérdés az lehet, hogy az oszlopok íveket vagy vízszintes gerendázatot hordtak. Ismerjük a folyosó belső oldalán az ablakkeretek magasságát: a nyílás magassága 311 cm.¹⁸ Ez jóval meghaladja az oszlopok 202,5 cm-es magasságát. Mivel az ablak sem állhatott sokkal alacsonyabb parapeten, mint a loggia oszlopai alatt húzódó mellvéd, egyértelmű, hogy a loggia nem záródhatott le az oszlopok fejezetének magasságában egy sík födémrel, hanem az oszlopai íves gádorfalat hordoztak. Az oszlopok ismert tengelytávolságából kiindulva az ívek magassága nem érhetett el a 140 cm-t. Így a loggia teljes magassága is jó megközelítéssel meghatározható, hiszen az oszlopok alatti mellvéd magassága nyilván nem lehet több a szokásos 100-120 cm-nél. A loggia így kapott teljes magassága tehát 380-400 cm körül lehetett. Ugyanakkor ismerjük az első emelet 750 cm-es szintmagasságát is. Mivel ez nagyságrendekkel nagyobb, mint az első emeleti loggia lehetséges szintmagassága, így kizárhatjuk, hogy a loggiának második emelete lett volna.

18 Buzás 1990. 99–101., szerkezeti kat. 125–127., 243–245. kép.

4. A visegrádi loggia megépített rekonstrukciója

Az oszlopok mellett a díszudvarból nagy számban kerültek elő egy balusztrád töredékei is. A durvamészkőből faragott, bukó symával díszített lábazatából és aszimmetrikus profilú fedkövéből több folyóméternyi töredék jött felszínre,¹⁹ köztük derékszögű sarokdarabok is. Több ilyen töredéken megfigyelhető a baluszterbábok rögzítésére szolgáló csaplyuk, illetve egyes lábazati köveken egy-egy báb bemélyített illesztési fészke is. Egy töredéken két szomszédos báb illesztési helye is fennmaradt, így ezek eredeti kiosztási távolsága is meghatározható. A bemélyített báb-helyek alapján biztosan lehet a párkányokhoz kapcsolni a szintén a díszudvarról előkerült baluszterbábokat. Ezekből a díszudvarról 65 teljes, azaz törött, de restaurálható darab, valamint még 223 további töredék ismert. A bábok fehér, forrásvízi, kemény mészkőből készültek, faragásuk elég pontatlan, magassági méreteik között több centiméteres különbségek vannak. Ez indokolhatta, hogy egyes darabokat belemélyítetek a korlát lábazati párkányába. Szintén a díszudvarról került elő több vörösmárványból faragott törpepillér. Ezek 76 cm-es magassága megegyezik a baluszterbábokéval. A pillérek között vannak téglalap és L alaprajzú darabok, továbbá egy olyan L alaprajzú elem, amelynek rövidebb szárát a lábazat, illetve fejezet kiugrásának vonalában síkra faragták és illesztési felületként alakították ki. Az L alaprajzú pilléreket toszkán, a téglalap alaprajzúakat ión fejezet koronázza. A téglala-

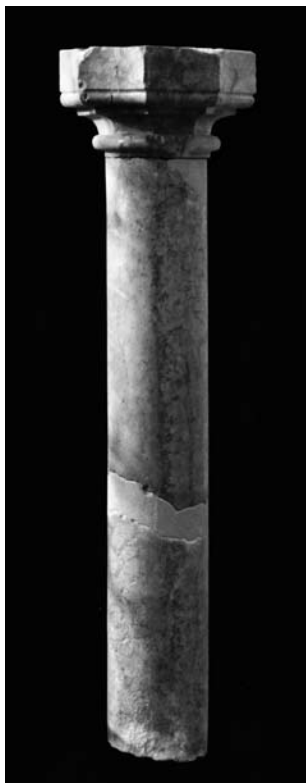
19 A töredékek pontos számát nem ismerjük, ugyanis ezeket még számbavételük előtt, 1951–1952-ben, majd 1966–1970-ben beépítették egy balusztrád rekonstrukcióba. Ezekon kívül a lábazatból még 27, a párkányból 46 töredék van.

5. Vörösmárvány balusztrád-részlet
a budai királyi palotából
(Vég András nyomán)

6. Vörösmárvány törpepillér
a budai királyi palotából
(Gerevich László nyomán)

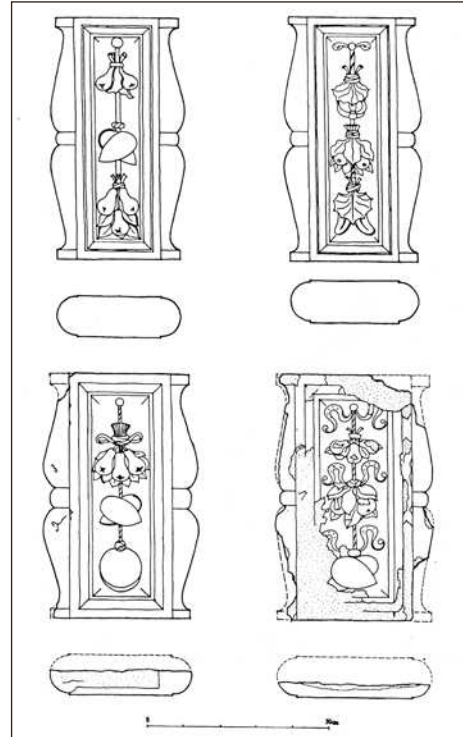

7. Vörösmárvány kerek oszlop
a budai királyi palotából
(Vég András nyomán)

lap alaprajzú pillérekből 11 restaurált példány és további 10 töredék maradt fenn. Az L alakú pillérekből 4 példányt ismerünk és további egy darabot ennek a csonkolt változatából. Az L alaprajzú pillérek egyértelműen sarokpillérek. A fennmaradt korlátfedköveken megfigyelhető, hogy a sarkokat oly módon képezték ki, hogy a derékszögű korlátsarkot egy kövön faragták ki, amelyhez a szomszédos oldal korlátjánál egy egyszerű, a közbülső párkányelemekkel azonos módon kiképzett elemet csatlakoztattak. A sarkot alátámasztó L-alakú törpepillér egyik szára tehát azért hosszabb, hogy a sarkon találkozó mindkét korlátelemet alátámaszthassa. A következő kérdés a balusztrád lokalizálása. Mivel az udvar földszintjén a gótikus kerengő zárt ablakos fala húzódott, a második emeleten pedig nem volt folyosó, így a balusztrád csak az első emeleten helyezkedhetett el. Egyrészt a kerengőből felvezető lépcső első emeleti nyílása körüli korlátként, másrészt mint a loggia mellvédjeként funkcionálhatott. Az első lehetőséget igen valószínűnek tarthatjuk, ugyanis – mint említettük – van egy olyan törpepillér elemünk, amely bár a sarokelemekhez hasonlít, azok csonka változata: egyik szára helyén illesztési felület van. Ez tehát egy korlát lezáró eleme lehetett egy olyan helyen, ahol a korlát egy vele párhuzamos futó építészeti elemhez csatlakozott. Ilyen szituáció a körbefutó loggia esetén elképzelhetetlen, a lépcsőt körülvevő korlátnál viszont ennek léte szükségszerű. A lépcsőnek ugyanis ismerjük a kapaszkodóját, amely az emelet pad-

8. Márga sarok-törpepillér
a budai királyi palotából

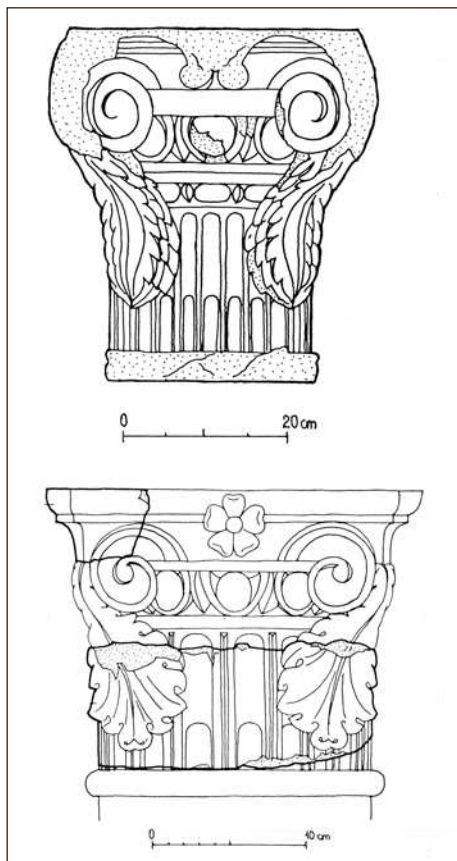

9. Márga balusztrád-törpepillér Vácról
(Koppány Tibor nyomán)

lőszintje fölé is emelkedhetett, így a lépcső felső végénél a kapaszkodónak és a nyílást körülvevő korlátnak pontosan olyan módon kellett találkoznia, mint amilyen megoldást a csonka törpepillér mutat. Csakhogy egy ilyen balusztrádnak, amely a lépcső nyílását övezhette, a lezáró csonka sarokpilléren kívül legfeljebb még csak két sarokpillére lehet, nekünk viszont összesen négy sarokpillérünk maradt fenn. Ezért mindenképpen számolnunk kell azzal, hogy a loggia mellvédjét is a balusztrád alkotta. Márpedig mivel a mellvéd sarokelemei a vörösmárvány törpepillérek voltak, továbbá a loggia sarkain mindenképpen kellett oszlopoknak állniuk, biztosra vehetjük, hogy a sarokoszlopok csakis a vörösmárvány törpepillérek felett helyezkedhettek el. Így logikus a következtetés, hogy a közbülső oszlopok is a vörösmárvány törpepillérek – csak éppen az egyszerűbb, téglalap alaprajzú változat – felett állhattak. Mivel egy már említett balusztrádlábazat-törredék alapján ismerjük a bábok távolságát, és az oszlop-tengelytávolságok alapján a vörösmárvány törpepillérek távolságai is meghatározhatóak, kiszámítható, hogy egy-egy oszlopközben 6 baluszterbáb helyezkedett el. Ez páros szám, így nem lehetett az oszlopközök tengelyében semmiféle elem, ezért biztosak lehetünk benne, hogy a vörösmárvány törpepillérek a loggián csakis az oszlopok alatt kaptak helyet. Ezek szerint a loggián és a lépcsőn összesen eredetileg 6 sarokpillér, 18 vagy 20²⁰ egyszerű pillér és 1 lezáró pillér, továbbá 131 vagy 133²¹ baluszterbáb lehetett. Ehhez képest 4 db sarokpillér, 11 egyszerű pillér és 1 lezáró pillér, valamint 65 báb maradt fenn, a nagyszámú törredékről nem is

20 Attól függően, hogy a lépcsőkorlátban is használtak-e ilyeneket.

21 Amennyiben a lépcsőkorlátban nem használtak a sarkok között szakaszosztó törpepilléreket, akkor ott helyettük báboknak kellett állniuk.

10. Oszlopfejeket Vácról
(Koppány Tibor nyomán)

beszélve. Így bár az egyes elemtípusok fennmaradási aránya nem teljesen azonos, összességében elmondhatjuk, hogy az eredeti loggia és balusztrád elemeinek valamivel több mint a fele ránk maradt.²²

A loggiát a földszinti kerengő egyik boltozati bordájára vésett 1484-es évszám keltezi.²³ E keltezést egyértelművé teszi az, hogy a kerengő falaival egy csatorna révén kötésben lévő Herkules-kút alapozásából a díszudvar földszintjének gótikus bordái mellett előkerült egy törött baluszterbáb is,²⁴ tehát a Herkules-kút, a gótikus kerengő és a reneszánsz loggia egyszerre épült, a kerengőboltzat 1484-es évszáma mindhárom építészeti egységet keltezi.

A Mátyás-kor másik nagy korai reneszánsz királyi építkezésének helyszínén, a budai palotában szintén vannak adataink loggiákra, a régészeti feltárások azonban csak egy helyen találtak ilyen szerkezet nyomára: a palota középső díszudvarán. Az itt feltárt loggia-pilléralapozások Nagy Lajos és Zsigmond korából származnak. A keleti és déli szárny előtt sokszögű pillérek,²⁵ a nyugati szárny előtt négyszögletes alapozások kerültek elő. Az udvar későbbi átépítéseiből régészetileg kevés részlet volt megfogható. Csak a keleti szárny földszintjén volt megfigyelhető, hogy a régi oszlopsort lebontották, helyére zárt fal került. A feltárt alapozástö-

redékek, amelyek kettős falat mutatnak, leginkább egy lépcsőalapozásként értelmezhetőek. Az udvari loggiák Mátyás-kori építkezéseiről Bonfini ad viszonylag részletes leírást a *Decades*-nak az 1490-es években írott IV. részében. Megemlíti az udvart körülölelő régi

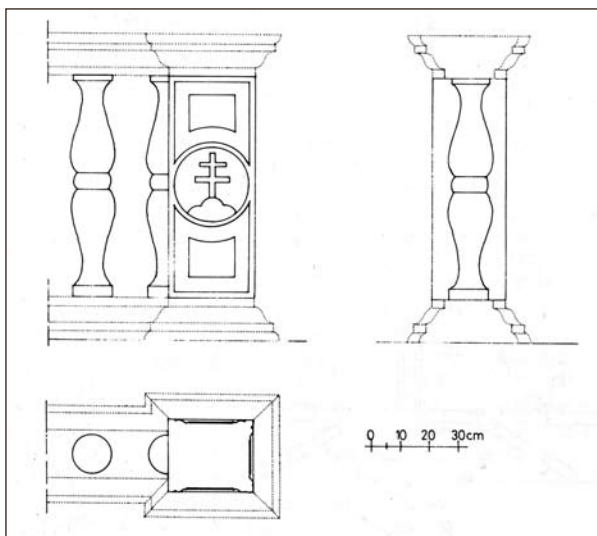
22 A palota 1951–1952-es műemléki helyreállítása során Dercsényi Dezső művészettörténész elképzeléseit követve, Lux Kálmán tervei szerint a díszudvar helyreállított keleti szárnya felett csak a balusztrád rekonstrukcióját építették meg, de a vörösmárvány törpepillérek kihagyásával, bár Szakál Ernő restaurátor már ekkor készített olyan tervvariációkat, ahol a vörösmárvány törpepilléreket behelyezte a balusztrádba. 1966–1970 között Sedlmayr János ezek alapján módosította a díszudvaron álló rekonstrukciót: a sarkokra és minden harmadik báb után behelyeztek egy-egy törpepillért. 1991-ben a palota Mátyás-kori kőtárkiállításán Sedlmayr János és e tanulmány szerzőjének irányításával már rákerültek a balusztrádra a loggia oszlopai, de a vörösmárvány törpepillérek még nem csak az oszlopok alatt, hanem az oszlopközökben, szakaszosztóként is megjelentek. 1998–2000-ben a díszudvar legutolsó műemléki helyreállítása során már a fent leírt, e tanulmány szerzője által kidolgozott rekonstrukció valósult meg Deák Zoltán tervei szerint.

23 BUZÁS 1990. Tipológiai-szerkezeti katalógus, 169. sz., 109–110., 134/b, 401. képek, BUZÁS–RÉTI–SZÖNYI 2001. 25., 36. kép.

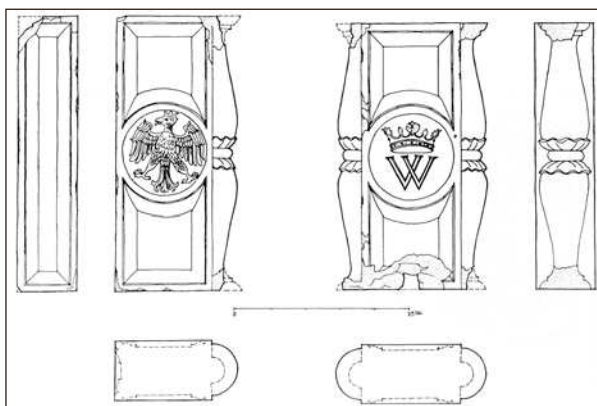
24 BUZÁS–RÉTI–SZÖNYI 2001. 37., 64/A kép.

25 Ezeket Gerevich László eredetileg egy 13. századi templom hosszházpilléreinek gondolta. GEREVICH 1966. 133–137.

portikuszt, és elmondja, hogy Mátyás föléje – az érintetlenül hagyott nyugati szárny kivételével – kettős folyosót emelt, amelynek felső szintjét tizenkét csillagkép ábrázolásával díszítette.²⁶ Ezekről Solomon Schweigger 1577-es útjának leírásából tudunk meg többet, aki a csillagképek ábrázolását fából faragottnak és aranyozottnak nevezi,²⁷ tehát a folyosót fafödém fedte. Bonfini kijelentése a nyugati szárny régiségéről és felújítatlanságáról arra vall, hogy az első és második emeleti új loggiák Mátyás korában nem a nyugati szárny, hanem csak a keleti és a déli előtt húzódhattak. Ez azonban nem zárja ki azt a lehetőséget, hogy a Jagelló-korban esetleg megépülhetett a folyosó folytatása az újonnan átalakított nyugati szárny második emelete előtt is.²⁸ Már a Jagelló-korban módosult állapotokat tükrözi az 1572-ben Budán járt császári követség egyik tagjának, Stephan Gerlachnak a tudósítása, aki az udvart körülölelő épületszárnyak második emeletére lokalizálható kazettás mennyezetű nagytermek előtt vörösmárvány, oszlopos folyosót említ.²⁹ Ezzel van összhangban Auer János Ferdinánd

11. Vörösmárvány oszlopszék a budai királyi palotából
(F. Tóth–Farbaky nyomán)

12. Vörösmárvány törpepillérek Vácról
(Koppány Tibor nyomán)

1664-es szövege, amely a belső udvarban szintén vörösmárvány folyosókat és ablakokat említ.³⁰ Még ha e források a vörösmárvány folyosóról a Mátyás-kori épületrészre is vonatkoznak, akkor sem döntik el annak stílusát. A budai vár leletanyagából nem ismerünk

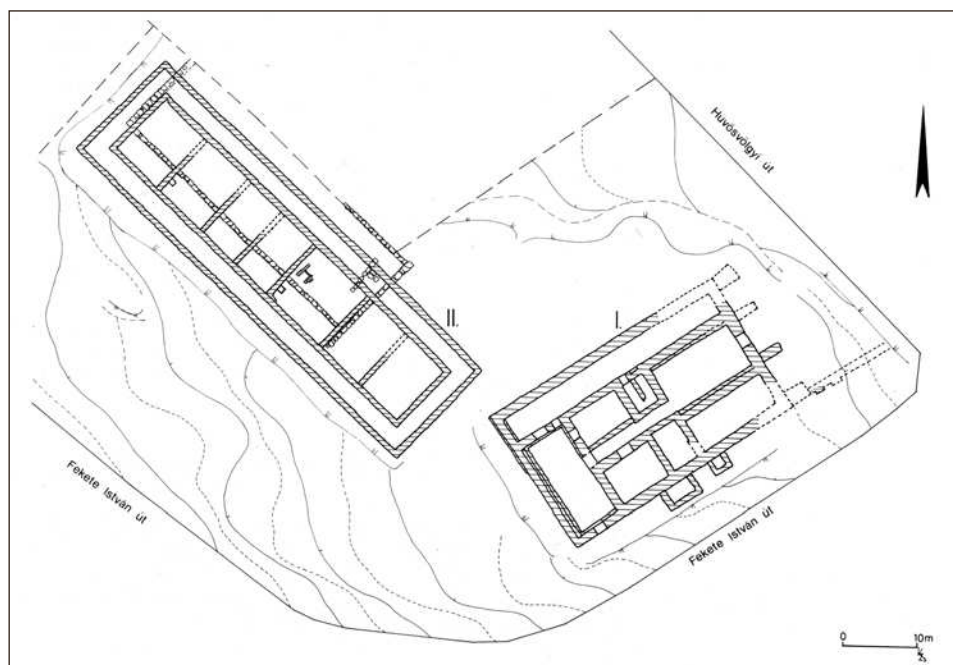
26 „Ad occasum vetustum opus nondum instauratum; in medio area veteri porticu circumventa, quam duplicia coronant ambulacra, quorum supremum, novoque palatio prepositum, qua ad summa triclina conscenditur, duodecim signiferi orbis sideribus insigne non sine admiratione suspicitur” BONFINI 1941. 136.

27 BALOGH 1966. I. 57.

28 Ezt a lehetőséget vetette fel Horler Miklós is Farbaky Péter tanulmányához írt lektori véleményében. FARBAKY 2001. 69. jegyzet.

29 PATAKI 2005. II. 427.

30 BALOGH 1966. I. 42.

13. A nyéki villa alaprajza (Feld István nyomán)

számottevő mennyiségű reneszánsz oszloptörödéket, sem vörösmárványból, sem más anyagból.³¹ Ellenben több későgótikus vörösmárvány oszlop töredéke maradt fenn, amelyek mérete és lelőhelye egyaránt arra vall, hogy jó eséllyel a keleti szárny Mátyás-kori loggiájához tartozhattak. Ezek nagyrészt a keleti szárny omladékaival feltöltött külső keleti udvar feltöltési rétegeiből kerültek elő. A töredékek kétféle méretű oszlophoz tartozhattak: 18,5 cm és 22 cm átmérőjű kerek oszlopok voltak. A nagyobbak 40 cm széles, nyolcszögű, profilált fejezettel rendelkeznek és rajtuk vonóvasak helyei figyelhetők meg.³² Ezek mellett ismert a kisebbekkel azonos méretű, 18,5 cm átmérőjű, de homorú-oldalú nyolcszög keresztmetszetű törzstörödékek is.³³ A kétféle formáról még elképzelhető, de a kétféle oszloptörzs méretről már nem valószínű, hogy egy szerkezetben szerepelt

31 Farbaký Péter tett kísérletet egy reneszánsz loggia oszlopelemeinek összegyűjtésére, de mindössze egyetlen töredéket talált, amiről elképzelhetőnek tartotta egy ilyen loggiához való tartozást. Ez egy vörösmárványból készült, 38 cm-es átmérőjű oszloptörzshöz tartozó kompozit oszlopfő. FARBAKY 1988. 143–171., főképp 153., 28. kép; BIEGEL 1991. 481., kat. 387. Az oszlopfő azonban más funkcióban, például egy kisebb szobor talapzataként is elképzelhető.

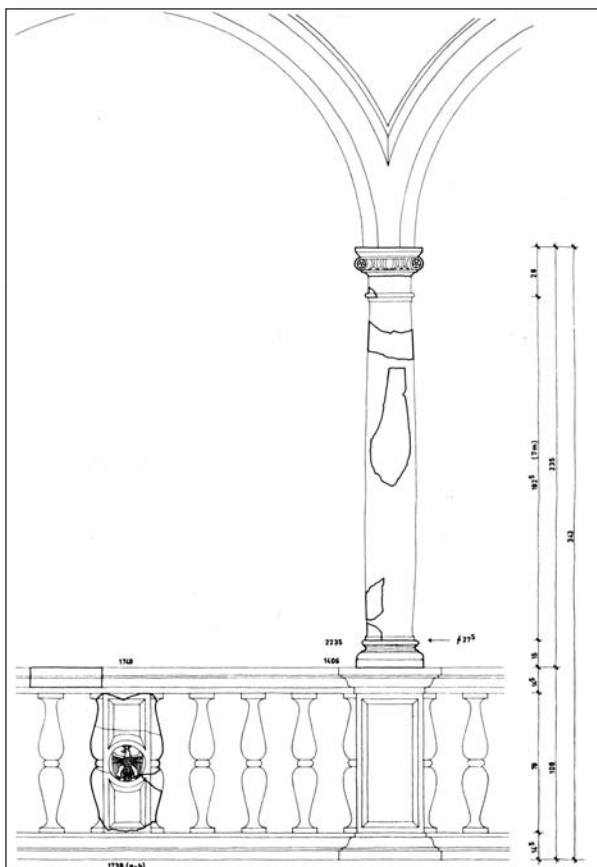
32 VÉGH 2008A. 334–335., kat. 9.6.a-b.

33 PAPP 2005. 19., 153–154. kat., 2, 5, 7/8., 7/9. kép. Papp Szilárd közölt fejezettörödékeket is, de nem világos, hogy ezek a nyolcszögű, vagy a kerek törzsű változathoz tartoztak-e. Az általa közölt méreteik (a 19 cm oldalszélesség) – amennyiben pontosak – a Végh András által közölténél nagyobb, 46 cm-es fejezetméretre vallanak. A törzstörödékek között Papp Szilárd közöl egy, Végh András fejezeteivel vagy lábazaival azonos méretű, 16,5 cm oldalszélességű, azaz 40 cm széles elemet is (kat. 2.), amely ugyan nem lehet fejezet vagy lábazat, hiszen nincs profilálva, de alja és teteje illesztési felület. Lehetséges, hogy ez egy fejezet felett, illetve lábazat alatt elhelyezkedő elem volt. Erre utalhat feltűnően alacsony mérete (19,5 cm) ami egy törzsnél nem indokolt, sőt kifejezetten problematikus lenne. A szerző szövegében megemlíti csavart nyolcszögű törzstörödéket is, de közléséből nem világos, hogy ezek milyen méretűek. Feltehetően arra a 20 cm körüli átmérőjű darabra utal, amelyet Gerevich László fotóban közölt. GEREVICH 1966. 341., XXI/12. kép.

volna. Amennyiben ezek valóban az udvari loggia elemei voltak, akkor lehetséges, hogy a loggia két szintjének oszlopa- it alkották a különböző méretű példányok. Mindaddig azonban, amíg ezekről az oszlopokról nem ismerünk mennyiségi adatokat és részletes felmérési rajzokat, a díszudvari loggiához való kapcsolásuk csak feltehetőes lehet.³⁴ A loggia pontos keltezésére azonban vannak támpontjaink. Stephan Gerlach megemlékezett egy feliratos és 1484-es évszámmal ellátott kapuról, amely a vörösmárvány loggia mögött húzódó egyik kazettás mennyezetű terem- be nyílt.³⁵ E keltezés mellett szól a budai oszlopok egyér- telmű stílári- rokonsága az 1483-as keltezésű visegrádi Oroszlános kúttal.³⁶ E szerint a budai loggia teljesen egykorú a visegrádival.

Arról a lelőhelyről, ahonnan az későgótikus vörösmárvány oszlopok származnak, legalább két vörösmárvány balusztrád töredékei is felszínre kerültek.

A balusztrádok formái és arányai a visegrádiakkal rokonok, de nem azonosak vele: annál valamivel díszesebbek: a bábok középgyűrűjét itt karéjos végű szelvényekből álló gallér övezi, a könyöklőpárkány külső profilját fogro- vat, felette pedig a symatagot levélsor díszí- ti.³⁷ A formailag teljesen azonos balusztereknek van egy kisebb, a visegrádiakkal egyező magasságú, 76 cm-es³⁸ és egy nagyobb, 86 cm magas változata.³⁹ Ugyanerről a lelőhelyről

14. A nyéki loggia rekonstrukciója
(Horler Miklós nyomán)

34 Amennyiben egy-egy típusból csak 3-4 oszlop léte bizonyítható, akkor valóban nem lehet kizárni, hogy a keleti palotaszárny valamiféle erkélyéről, vagy esetleg a kápolna oltárbaldachinjaiból származnak, mint erre publikálóik is utaltak, amennyiben azonban ennél jóval többről van szó, aligha feltételezhetjük ezt. Reméljük, hogy az eddigi előzetes közléseket előbb-utóbb egy részletes feldolgozás is követni fogja.

35 PATAKI 2005. II. 426–427. Egy azonos szövegű, de 1479-es évszámmal ellátott ajtóról emlékezik meg e követség másik tagja, Franciscus Omichius, ám ő nem kapcsolja ezt a termet a loggiához, mindössze egy magyar, cseh és hunyadi címerrel díszített kandallót említ és azt mondja, hogy a törökök ebben a teremben fizetik a zsoldot, majd áttér a királyné szobáinak leírására. Így valószínűbb, hogy két különböző feliratról van szó. PATAKI 2005. II. 434–435.

36 PAPP 2005. 19., VÉGH 2008a. 334–335., kat. 9.6.a-b.

37 GEREVICH 1966. XVIII/8. kép, VÉGH 2008a. 336., kat. 9.8.

38 VÉGH 1994. 343., 344., kat. VII-15/a-b.

39 Ennek van egy gallér nélküli változata is: VÉGH 1994. 343.

ismerünk a visegrádi balusztrádéhoz hasonló, kannelúrozott oldalú vörösmárvány törpepillért is.⁴⁰ Ennek a típusnak egy ép fejezete is előkerült.⁴¹ E pillérek szintén valamivel díszesebbek a visegrádiaknál: fejezetét tojásléc, lemez, levélsorral díszített homorlat és pálcza díszíti. Törzsét a visegrádiakhoz hasonlóan a homlokoldalakon kannelúrák tagolták,⁴² a szélső oldalai azonban simák voltak. A fejezetek karéjos levélsora igen közel áll a vörösmárvány balusztrádhoz kapcsolható könyöklőpárkány levéldíszéhez. Ismert egy másik, hasonló formájú, de valamivel kisebb méretű⁴³ és egyszerűbb díszítésű – a levélsor helyett itt a tojáslécig felnyúló kannelúrák vannak a fejezeten – törpepillér is. A formai kapcsolatok és az egyik töredék lelőhelye miatt e törpepilléreknek a fenti balusztrádokhoz való tartozása igen valószínű. A kétféle törpepillér és a kétféle baluszter egyaránt két hasonló szerkezetű, de eltérő méretű balusztrádra vall. E budai vörösmárvány balusztrádok visegrádi rokonsága önmagában felveti azt a lehetőséget, hogy vajon a budai balusztrádok nem kapcsolódhattak-e a visegrádihoz hasonló módon oszlopos loggiákhoz. Ráadásul a vörösmárvány balusztráddal azonos lelőhelyről származó vörösmárvány oszlopok méretei is megfelelnek a visegrádiaknak, illetve az oszlopokból éppúgy két méretrendet ismerünk, mint a balusztrádokból. Könnyen lehet, hogy ezek a későgótikus oszlopok ugyanúgy a balusztrádok törpepillérei felett álltak, miként Visegrádon a reneszánsz oszlopok. Ha feltevésünk igaz, akkor a Mátyás-kori budai díszudvaron egy kétszintes vörösmárvány balusztrádos loggia emelkedhetett, amely szerkezetében a visegrádihoz hasonló lehetett, részletformáiban viszont eltért tőle. Sajnos ennek a feltételezésnek a bizonyítását a budai anyag teljes körű publikálásának a hiánya egyelőre lehetetlenné teszi.

A budai palota második udvarából egy másik Mátyás-kori balusztrád is ismert, és lelőhelye miatt a kutatás eddig elsősorban ezt hozta kapcsolatba az udvar loggiáival.⁴⁴ Ennek elemei budai márgából készültek. Méreteik a vörösmárvány balusztrádénál jóval kisebbek: a törpepillérek magasság mindössze 68–68,5 cm. E törpepilléreket symatagos keretben ábrázolt, gyümölcsöket és fegyvereket tartó füzérek, illetve az egyik példányon lecsonkolt faág és levélmotívumok díszítik.⁴⁵ Felül a korlát könyöklőpárkányához kőcsappal rögzítették őket. A budai töredékek önmagukban nem tennék lehetővé e csoport keltezését, ám a váci várból jóval nagyobb számban ismerünk ugyanilyen balusztrádelemeket,⁴⁶ és köztük az egyik példány díszítésén megjelenik egy hordó, is, amely Mátyás egyik gyakran használt szimbóluma.⁴⁷ Ez az egyetlen nyom, amely e balusztrádtípus Mátyás-kori keltezését igazolja. Budáról legalább hét darab törpepillér

40 VÉGH 1994. 344., kat.VII-14/b.

41 GEREVICH 1966. 39., XIX/1. kép. Gerevich sajnos sem a lelőhelyet, sem a méreteket nem közölte, de az ő fotójának és a Végh András által közölt töredék méreteinek összevetéséből arra lehet következtetni, hogy a pillér fejezetének szélessége 26 cm körül lehet, azaz a 21,4 cm széles visegrádi pillérfejezetnél szélesebb, ám a törzse a visegrádinál karcsúbb. A pillér vastagságát a fotóról nem lehet megítélni, a Végh András által közölt darabon ugyan meghatározható lenne, de a közlő csak a töredék méreteket adja meg (14,5 cm), ám mivel a fejezet hátsó oldalának a sérülésen nem látható, így nem lehet tudni, hogy ez azonos-e a pillér szélességével, vagy, ami valószínűbb, annál néhány centivel kisebb. Ha ez utóbbi az igaz, akkor a pillérfejezet szélessége igen közel lehetett a vörösmárvány baluszterbábok 17 cm-es átmérőjéhez.

42 A két közölt töredék összevetése alapján négy kannelúrája lehetett, szemben a vastosabb törzsű visegrádi pillér öt vajatával.

43 A fejezet szélessége itt csak 22,4 cm széles, vastagsága a közlésből nem ítéhető meg pontosan: 12 cm vagy annál néhány centivel több. Lelőhelye a palota déli külső udvara (Téli kert) VÉGH 1994. 344., kat. VII-14/a.

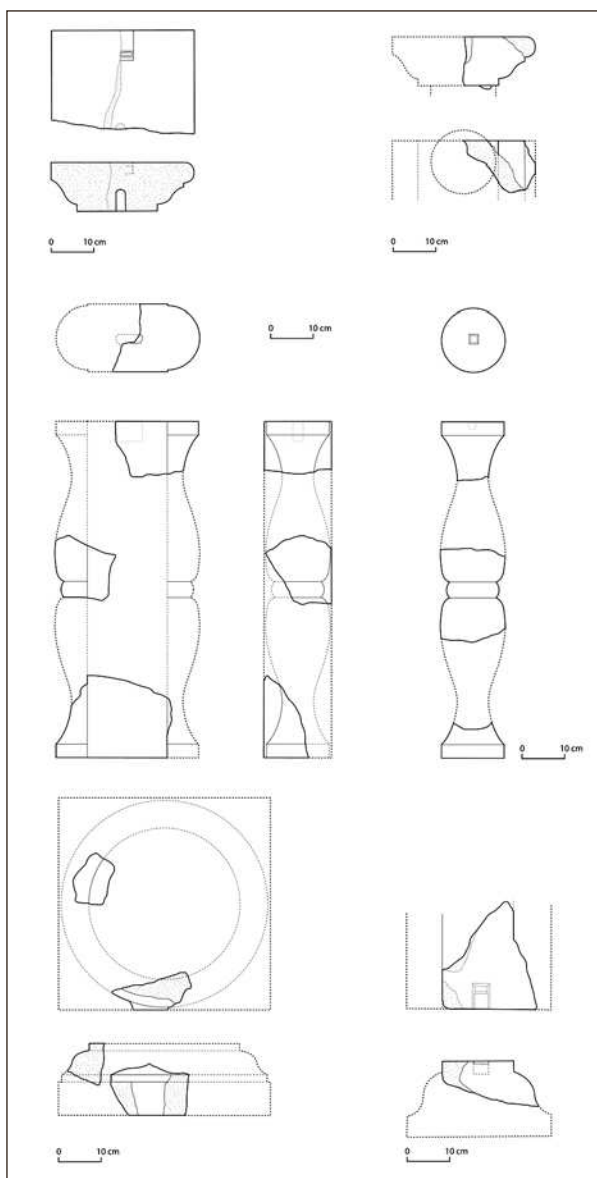
44 FEURNÉ – FARBAKY 1986. 17–50., főképp 26.

45 GEREVICH 1966. 293., XVIII. tábla, BALOGH 1966. I. 119–120., Matthias Corvinus 1982. 289–292.; FEURNÉ – FARBAKY 1986. 17–50., főképp 26., 24., 25. jegyzetek; FARBAKY 1988. 154.

46 KOPPÁNY 1994a. 175–204., főképp 176–177., 182–184., kat. 15–53., 197. 7. kép.

47 MIKÓ 1992. 62–66.

ismert.⁴⁸ A lábazati párkány töredékei alapján meghatározható a bábok 32 cm-es távolsága is.⁴⁹ A balusztrádnak egyetlen olyan eleme van közölve, amely valamilyen információt hordoz az egykori elhelyezkedésére vonatkozóan: az egyik törpepillér egyik szélé meglehetősen durván, 60°-os szögben, ferdén le van faragva, mintegy gérbe vágva.⁵⁰ Bár ez a megmunkálás nyilvánvalóan másodlagos, ám semmi esetre sem keletkezhetett a kőnek az eredetitől eltérő későbbi felhasználása során, valószínűbb, hogy a korlát összeállításakor voltak kénytelenek ezt a sarkot illesztési felületté alakítani. A törpepillér saroklemetszé- se egyértelműen a balusztrád sarokkialakításával függ- hett össze, mivel valószínűleg nem készítettek sarokelemet, a sarkot két törpepillér összefordításával alakították ki. Ez a sarokmegoldás azonban nem igazolja azt a feltevést, hogy a balusztrád loggiához kapcsolódhatott volna: oszlop vagy pillér mellé, illetve alá nem helyezhették ilyen módon a korlát sarkát. Sokkal inkább egy nyitott terasz vagy erkély balusztrádjáról lehet szó.⁵¹ Ilyen sarokképzésre egy loggia esetében legfeljebb akkor van lehetőség, ha egy balusztrádos loggiához csatlakozik a nyitott

15. A tatai loggia kőfaragványai

48 Balogh Jolán különböző lelőhelyekről öt törpepillért sorol fel katalógusában. BALOGH 1966. I. 119–120., kat.: 73–77. A Schallaburgi katalógusban hét darab szerepelt: Török Gyöngyi katalógustételei: Matthias Corvinus 1982. 289–292., kat. 195–201. Teljes körű leltárt vagy mennyiségi adatot azonban soha senki sem közölt ezekről az elemekről.

49 FEUERNÉ–FARBÁKY 1986. 27., 11. ábra, 25. jegyzet.

50 BALOGH 1966. I. 120., kat. 77., II. 152–153. kép, Matthias Corvinus 1982. 289–290., kat. 195.

51 Az attika funkciót a törpepillérek mindkét oldalának díszítettsége miatt zárhatjuk ki.

16. *Reneszánsz oszlopfő a tatai várból*

további 3 töredék ismert. Vannak köztük aszimmetrikus, szélső elemek is,⁵³ ami arra vall, hogy a balusztrádót eredetileg nyílás szakította meg. Ez nehezebben lenne értelmezhető akkor, ha a balusztrádót egy loggia korlátjának tartanánk: földszinti loggiánál nincs sok értelme korlátnak, emeletinél meg a korlátot megszakító nyílás valószínűtlen. Ugyanakkor nem zárható ki ez a lehetőség sem: amennyiben a loggiához külső lépcső csatlakozik, úgy elképzelhető olyan szituáció, ahol egy szélső balusztrádelem is szerepet kaphat.

Vácon előkerültek egy vagy két reneszánsz loggia elemei is. Kétféle, különböző méretű oszlopféjezetet ismerünk a várásatások leletei közül. Az egyik homokkőből készült, egyetlen meglévő példánya 26 cm-es felső átmérőjű oszlophoz tartozott, magassága 44 cm. Esetleg ehhez tartozhatott egy 35 cm-es átmérőjű oszloptörzs-töredék is, bár ez budai márgából készült. A másik, budai márgából faragott oszloptípusból több fejezet- és törzstöredék is fennmaradt. Ez a típus kisebb: a fejezetek magassága, kb. 20 cm, törzsének felső átmérője 18 cm. E méretek csak egy-két centiméterrel térnek el a visegrádi kerengő oszlopaitól. Mindkét oszloptípus fejezetformája emlékeztet a visegrádiakra, de sokkal részletgazdagabban megmunkált kompozit formát képviselnek. Előkerült egy márgából faragott oszlopszék töredéke is, ami nyilván a kisebb oszlopokhoz tartozhatott, továbbá két darab 135-140 cm sugarú archivolt darab, amely szintén a visegrádi loggia-nyílásokkal azonos méretű arkádivre vall.⁵⁴ A loggia keltezése adott okot eddig a legtöbb művészettörténeti vitára.⁵⁵ Ebben a vitában nagy jelentőségű lehet a mogyoródi apát-

erkély vagy terasz balusztrádós korlátja. A korlát elhelyezéséről hordoz információt egy másik törpepillér, amely egy falba bekötött elem.⁵² A korlát kis méretei és finom kiképzése, a külső és a belső oldalon is megjelenő díszítések inkább épületbelsőben való alkalmazása mellett szólnak.

Mint említettük, a budai szerkezet pontos párdarabja a váci várból maradt fenn. A 18. századi székesegyház szentélykorlátjába beépített nagyszámú balusztrád-törpepillérhez kapcsolhatóak méretük és anyaguk alapján a váci vár ásatásaiból előkerült báltöredékek. A balusztrád törpepillérekből 20 ép elem és az ásatásokból még

52 BALOGH 1966. I. 120., kat. III/75., 147. kép. Ez azt elem nem a palotából, hanem a Nagyboldogasszony templom környékéről került elő.

53 KOPPÁNY 1994a. 175–204., főképp 177.

54 KOPPÁNY 1994a. 175–204., főképp 176–177., 182. kat. 1-11., 183., kat. 12-13., 184., kat. 54.

55 A vita ismertetése: KOPPÁNY 1994a. 175–204., 178–181., különösen: 179., 19–20. jegyzet, továbbá: MIKÓ 1992. 62–66., BUZÁS 2001. 223–254., főképp 243–244.

ságból Báthori által kialakított kastély⁵⁶ néhány kőfaragványa. Négy márgából faragott oszlopfő és három oszloptörzs darab került elő a villa ásatásakor. Az oszlopfők közül kettő méretükben és formailag is a kisebb méretű váciakkal egyeznek. Két másik töredék hasonló méretű, de eltérő típusú: klasszikus formájú, alulról induló akantuszlevelekkel díszített kompozit fejezethez tartozhatott.⁵⁷ A mogyoródi apátságot a püspök 1489-ben fegyverrel foglalta el,⁵⁸ az építkezés csak ezután indulhatott. A váci loggia sem készülhetett ennél sokkal korábban.⁵⁹

17. A tatai vár déli szárnya, emeletén a loggia boltozatának nyomaival

Semmi sem igazolja azonban, hogy a váci balusztrád összefüggött volna a loggiákkal. A báboskorlát egy terasz mellvédjét, vagy a székesegyház valamilyen belső korlátját is alkothatta. Az oszlopszék-töredékből sem következik szükségszerűen, hogy az oszlopok és a balusztrád összekapcsolódtak volna: az oszlopszék állhatott szabadon, vagy falazott mellvédbe illesztve is. Mindazonáltal a balusztrád és a loggiák összetartozását kizárni sem lehet, sőt a nagyszámú törpepillér alapján az is elképzelhető, hogy több helyen, különböző funkciókban alkalmazták Vácott ezt a balusztrádtípust, még ha erre bizonyíték nem is maradt fenn.⁶⁰ Amíg a váci reneszánsz épületek maradványai ismeretlenül rejtőznek a föld alatt, a loggiák és a balusztrádok rekonstrukciója, esetleges összetartozásuk kérdése bizonyosan megoldhatatlan marad.

A budai királyi palotában Mátyás halála után, II. Ulászló idején is folytatódtak az építkezések. A második udvar nyugati szárnyának loggiáit már bizonyosan az ő uralkodása alatt építették fel. Bonfini ugyanis az udvar nyugati szárnyáról egyértelműen állítja, hogy Mátyás ezt nem alakította át,⁶¹ e szárny felújítására már Bonfini művének elkészülte után kerülhetett sor. Talán e szárnyban állhatott a II. Ulászló király feliratát és az 1502-es évszámot viselő ajtó, amelyről Gerlach és Omichius is megemlékezett.⁶² A nyugati szárny előtt a régészeti feltárások hasáb alakú pilléralapozásokat hoztak a felszínre. Ezek nem szabályos távolságokra vannak egymástól, hanem – úgy tűnik – nagyjából a földszint helyiségszétosztását követték, és a 14. századi palotaszárny falaival együtt készültek. A feltárt négy pilléralapozás közül a három északi valamivel nagyobb,

56 Az elpusztult apátság és kastély maradványait 1986–1987-ben Kvassay Judit tárta fel. KOPPÁNY 1994a. 175–204., főképp 180. A kutatás eredményei a reneszánsz kőfaragvány-leletek kivételével máig publikálatlanok.

57 KOPPÁNY 1994a. 175–204., főképp 180–181., 188–189., 204., 14. kép.

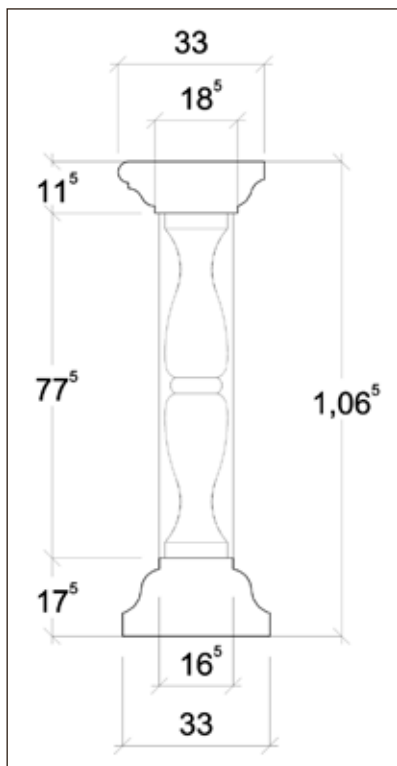
58 KOPPÁNY 1994a. 175–204., főképp 180.

59 BUZÁS 2001. 223–254., főképp 244.

60 KOPPÁNY 1994a. 175–204., főképp 177.

61 „Ad occasum vetustum opus nondum instauratum” BONFINI 1941. 136.

62 Talán ugyanerre az ajtóra vonatkozik Schweigert nagyon hasonló, de hiányos szöveget és számot tartalmazó leírása is. BALOGH 1966. I. 57.

18. A tatai balusztrád rekonstrukciója

helyén egyszerű tükrös keretet alakítottak ki. A két törpepillér alaprajzi méretei azonban nem egyeznek. A Jagelló-sasos, Ulászló monogrammos példány vastagsága megegyezik a baluszterbábéval: 16,8 cm, a magyar címeres azonban jóval vastagabb, csaknem négyzetes alaprajzú: 25,3 cm-es. Ez utóbbit inkább oszlopszéknek kell tartanunk, ami szintén a balusztrád loggiához való kapcsolása mellett szól. Az Ulászló monogrammos, Jagelló-sasos lezáróelemnek ismerjük Vácról a pontos párdarabjait, de ott mindkét oldalukon félbaluszterekkel bővített közbülső pillértípusnak is létezik ugyanilyen díszű példánya.⁶⁹

mint a déli.⁶³ Ez a tagolás eredetileg az emeleten is érvényesülhetett.⁶⁴ Az alapozások rendjében az északi részen szabálytalanság mutatkozik, ami valószínűleg annak a következménye, hogy volt itt egy nyitott lépcső, amely az első emeleti folyosóra vezetett.⁶⁵ Logikusnak tűnik azt feltételezni, hogy az emeleti szinteken II. Ulászló idején egyszerűen folytatták a keleti és a déli szárny Mátyás-kori loggiáit. Van is néhány kőfaragvány, ami e feltételezés mellett szól. Ismerünk a palotából olyan vörösmárvány balusztereket, amelyek lelőhelyei és magassági méretei megegyeznek a fentebb tárgyalt vörösmárvány Mátyás-kori baluszterek két csoportjával, csak formáik karcsúbbak, a talplemezek profiláltak, és a középső gyűrűjüket övező gallér fodros kialakítású.⁶⁶ Ismerünk két az alacsonyabb típushoz illő, 77 cm magas törpepillért is, ezek formálása azonban nem a Mátyás-kori vörösmárvány, hanem a Mátyás-kori márga balusztrádok törpepilléreire emlékeztetnek: hasáb alakúak, homlokoldalaikon tükrös keretezésűek. Díszítésük azonban más jellegű: a tükrökön belül korongokban heraldikus motívumok, az egyik a magyar címer elemei,⁶⁷ a másikon a Jagelló sas és a koronás W betű, II. Ulászló monogrammjára látható.⁶⁸ Mindkét törpepillér végelem: félbaluszter csak az egyik rövid oldalán van, a másikon hiányzik, a

63 A nyugati szárny maradványainak leírása: GEREVICH 1966. 97–111., 94., 111., 131–152. képek.

64 Az emeleti homlokzatáról csak feltételezéseink lehetnek. Talán ezt tagolhatták azok az észak-itáliai stílusú gótikus idomtégla tagozatok, amelyek egyik csoportja egy boltozott, összetett pillérekre támaszkodó, fiálás díszű homlokzattal kiképzett loggiához tartozik. BUZÁS 1997. 77., 79., 5., 12. kép.

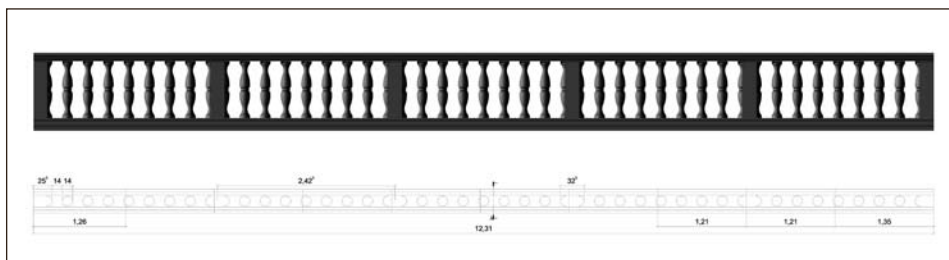
65 E lépcső alépítményének csekély maradványai elő is kerültek a szárny végén: GEREVICH LÁSZLÓ: A budai vár feltárása. Budapest, 1966. 94. kép.

66 VÉGH 1994. 343., kat. VII-15/c, VII-16/d.

67 VÉGH 1994. 345., kat. VII-16/b.

68 VÉGH 1994. 344., kat. VII-16/a. Mindkét törpepillért várfalakba másodlagosan befalazva találták.

69 Pest Megye Műemlékei 1958. II. 299., 401–402. kép, KOPPÁNY 1994a. 175–204., főképp 179., kat. 15-16. A műemléki topográfia két aszimmetrikus végelemről és két szimmetrikus közbülső elemről ír, Koppány Tibor katalógusában már csak 1-1 elem szerepel. E pillérek csak az újkor óta vannak igazolhatóan Vácott, és a váci márga balusztráddal ellentétben e vörösmárvány törpepillérekhez tartozó töredékek és bábok nem kerültek elő a váci ásatásokból, így nem zárhatjuk ki, hogy e faragványok csak az újkorban kerültek Vácra és eredetileg ezek is a budai balusztrádokhoz tartoztak.

19. A tatai balusztrád rekonstruált metszete

A nagyobbik, 86 cm-es vörösmárvány baluszterekhez tartozó törpepillér is előkerült, melynek két oldalához csatlakozik egy-egy félbaluszter, a pillér homlokoldala azonban díszítetlen.⁷⁰ Amennyiben feltételezésünk helyes, és ezek a balusztrádok⁷¹ a díszudvar nyugati szárnyához tartoztak, úgy az alacsonyabb típus a két végelem miatt leginkább az első emeleten képzelhető el. A végelemek ott kaphattak ugyanis szerepet, ahol a külső nyitott lépcső a loggiahoz csatlakozott. A feltételezett Jagelló-kori loggia oszlopaira legfeljebb a magyar címeres oszlopszék alapján következtethetünk. Ennek méreteiből következtethetünk a feltételezhető oszlopok 20 cm körüli – tehát a Mátyás-kori gótikus oszlopokhoz hasonló – átmérőjére is. Mivel megfelelő reneszánsz oszloptörödékeket nem ismerünk, fel kell vetnünk, hogy nem képzelhető-e el a loggia Jagelló-kori szárnyán is a reneszánsz balusztrád és a későgótikus vörösmárvány oszlopok együttes szereplésének lehetősége?⁷²

II. Ulászló egyik legjelentősebb reneszánsz építkezése a Buda melletti Nyék királyi vadászkastélya lehetett.⁷³ A nyéki villa építettőjeként Oláh Miklós *Hungaria* című művében II. Ulászló királyt nevezi meg.⁷⁴ Ezt alátámasztják egyes nyéki faragványokon megjelenő II. Ulászló címerek és emblémák.⁷⁵ Ismerünk azonban Mátyás emblémáival díszített faragványokat is a villa területéről.⁷⁶ Ugyanakkor a villa főépületén több átépítés, vagy építés közbeni tervváltozás is kimutatható.⁷⁷ A jelenlegi ismereteink szerint nem

70 Ez a déli nagy rondellából került elő, valószínűleg a kisebb típus törpepilléreihez hasonlóan ezt is az erődítésfalakba másodlagosan használták fel építőanyagként, így kerülhetett erre a lelőhelyre. FARBÁKY 1988. 154.

71 Farbaký Péter szerint a balusztrád báltávolsága is meghatározható 26 cm-ben egy töredék alapján: FEUERNÉ–FARBÁKY 1986. 17–50., főképp 49., 66. jegyzet, 22. ábra.

72 Budáról ismerünk másféle balusztrád típusokat is, ám ezeknek loggiákhoz való kapcsolódására semmi nyom nincs, így tárgyalásuktól most eltekintünk. Leírásukat l.: FARBÁKY 1988. 154., VÉGH 1994. 343.

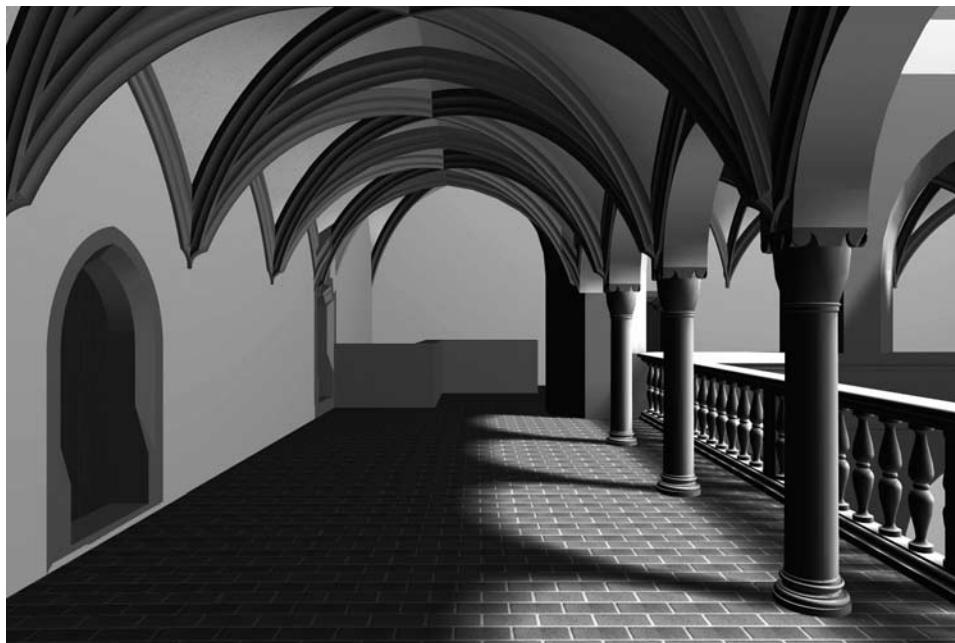
73 Az 1541-es török hódítás után elpusztult villából az alapfalakon kívül csak a főépület pincésztintje és délnyugati részének csekély felmenő falai maradtak fenn. A romokat 1931–1942 között Garády Sándor tárta fel, majd 1956-ban Holl Imre, 1992–1993-ban pedig Feld István vezetésével folytak hitelesítő ásatások. Az ásatások történetének összefoglalása: FELD 1993. 259–268., FELD 2008. Itt szeretnék köszönetet mondani Feld Istvánnak, amiért tanulmányának kéziratát a megjelenés előtt rendelkezésemre bocsátotta.

74 „Ad septentrionem ferarium est regis, cui nomen est Nyek, cingens vallo non tantum sylvosum montem, sed prata etiam latissima in ambitum trium miliarium Hungaricorum feris variis abundans. Lateri huius annectitur aula magnificis extracta aedificiis Wladislaei regis impensis.” NICOLAUS OLAHUS 1938. 9.

75 HORLER 1987–1988. 131–177., főképp 138–139., 9–12. képek, FELD 1994. 348–350., főképp 349–350., kat. VII-1.

76 BALOGH 1966. I. 164–165., II. 140–141., 202–203. képek.

77 Az épület pincejáratainak rendszerét utólag átalakították és az északkeleti homlokzatához szintén utólag építettek hozzá egy támpillérrendszert. FELD 2008.

20. A tatai loggia rekonstrukciója

dönthető el, hogy a villa építése megkezdődött-e már Mátyás király korában,⁷⁸ az azonban bizonyos, hogy végleges formáját II. Ulászló idejében nyerte el. A feltárt alapozások szerint a villa főépülete egy téglalap alaprajzú, több szintes,⁷⁹ három traktusos lakópalota volt, amelynek az udvarra néző, északnyugati homlokzatát egy folyosó foglalta el. Mivel az épület helyiségei a folyosó mögött még két további traktusban rendeződtek el, több mint valószínű, hogy ez a folyosó egy nyitott loggia lehetett, hiszen a mögötte lévő helyiségek csak így kaphattak természetes fényt. A völgyre tekintő keskenyebb, északkeleti oldalhomlokzatot – feltehetően utólag – nagy támpillérek támasztották meg. A két szélső támpillér vastagabb volt mint a belsők, ami arra vall, hogy a pillérek át lehettek boltozva, és felettük valószínűleg szintén loggia, vagy terasz emelkedett. A másik hosszú, téglalap alaprajzú épület a főépület előtti udvar délnyugati oldalán, a főépületre nagyjából merőlegesen helyezkedett el. Faszervezetű válaszfalakkal megosztott belső magját teljesen körbefutó folyosó-alapozás övezte, amiről ezért szinte biztosra vehetjük, hogy loggia-felépítménnyel rendelkezett. Nem tudjuk, hogy volt-e ennek az épületnek emelete.

Az ásatásokból előkerült kőtöredékek teljes feldolgozása és publikálása máig nem történt meg, így csak a leletek egy része ismert. Ennek alapján úgy tűnik, hogy az épületek

78 Bonfini egy említése minden bizonnyal a nyéki villáról szól: „Item in Budensi agro alterum sibi erat suburbanum ad tertium lapidem, ubi sylvestrium ferarum amplissima sane vivaria spectabantur; magna quoque hic cicurum copia.” BONFINI 1941. 137. Ám nem dönthető el, hogy az Anjou-kori eredetű régi épületről vagy már az újról. A főépület átalakításnak nyomai miatt nem zárható ki, hogy a Jagelló-kori faragványok egy átépítés során: például a másodlagos északkeleti támpillérsorra támaszkodó többszintes loggia, és/vagy egy mára nyomtalanul elpusztult második emelet ráépítése során keletkeztek. Ahogy azonban cáfolni, úgy bizonyítani sem lehet ezeket a lehetőségeket. Erre talán csak az ásatásokból előkerült teljes kőfaragvány-anyag részletes feldolgozása adna lehetőséget.

79 Erre vall az épület lépcsőháza, de az emeletek számáról nincsen információnk.

21. A tatai loggia rekonstrukciója

tisztán reneszánsz stílusúak voltak, későgótikus kőfaragványokat innen nem közöltek. A faragványok között fellelhetők rozettás volutájú, ión fejezetű, 27,5 cm alsó átmérőjű oszlopok.⁸⁰ Reneszánsz mellvéd-párkányok és lábazatok is előkerültek: legalább két különböző típusú korlát elemei. Mindkettőnek lábazata lemezzel és bukó symával, könyöklői kívül lemezzel és symával vannak profilálva, ám az egyik belső oldalát syma és pálcá, a másikat csak egy asztragal tag díszíti. A baluszterbábok magassága 78 cm, az átmérőjük 14 cm. A hozzájuk tartozó törpepillérek egy csoportját magyar- és Jagelló-címerek, illetve II. Ulászló monogramok díszítik.⁸¹ Ezek egyértelműen kapcsolatba hozhatóak a hasonló méretű és díszítésű vörösmárványból készült, szintén II. Ulászló-kori budaiakkal. Ismerünk néhány, kandeláberes, vázás, füzéres díszítésű balusztrád-törpepillért is,⁸² amelyeknek szintén megvannak a budai, vörösmárványból faragott analógiái,⁸³ sőt hasonlóak Esztergomból is kerültek elő, szintén vörösmárványból.⁸⁴ A nyéki oszlopok és balusztrádok – a többi Jagelló-kori nyéki faragvánnyal együtt – viszont mind budai márgából készültek. Egyelőre nem ismerünk olyan faragványtöredéket, amely egyértelműen igazolná, hogy az oszlopok és a balusztrádok összetartoztak volna.⁸⁵ Jelenlegi ismereteink szerint nem zárható ki az a lehetőség sem, hogy az oszlopok falazott, tömör

80 HORLER 1987–1988. 131–177., 26., 32., 54. képek.

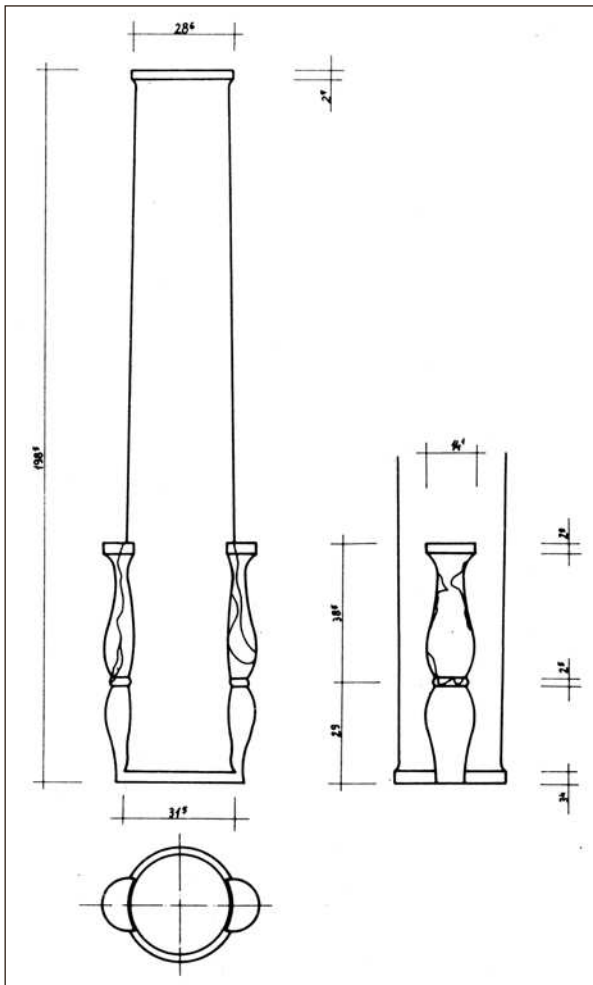
81 HORLER 1987–1988. 131–177., főképp 139–141., 11–15., 19. képek.

82 HORLER 1987–1988. 131–177., főképp 142., 20–21. képek.

83 VÉGH 1994. 346. kat. VII-17.

84 MIKÓ 1988. 133–142., főképp 134–136., 14–18. képek. Mikó Árpád katalógustétele, Pannonia Regia 1994. 357., VII-27., VII-28.

85 A hiányosan ismert adatok ellenére Horler Mikós kétféle balusztrádot rekonstruált: egy terasz mellvédet, oszlopos loggia nélkül, és egy oszlopos loggiához tartozót: HORLER 1987–1988. 131–177., főképp 147., 32. kép, 159., 52. kép, 170., 67. kép.

22. Balusztrádos loggia oszloptörzse a budai Dísz tér 10-ből
(F. Tóth – Farbaky nyomán)

kei. A 77,5 cm magas, 14–15 cm átmérőjű, karcsú bábok mellett legalább három törpepillérből maradtak fenn töredékek. A törpepillérek két rövidebb oldalukon félbaluszterekkel vannak bővítve, homlokoldalaik díszítetlenek.⁸⁶ A lábazatot kívül-belül egyforma bukó

mellvéden álltak, a balusztrádok pedig teraszok mellvédjeit alkották, ám lehetséges balusztrádos loggiák léte is, bár az oszlopok és a balusztrád összekapcsolásának módjáról, valamint ezek lokalizálásáról semmi biztosat nem tudunk.⁸⁶

A nyékiekkel egyező méretű, szintén budai márgából faragott baluszterek kerültek elő a tatai várból is.⁸⁷ Előkerült egy félkész baluszterbáb is, ami egyértelművé teszi, hogy a szerkezetet készítő kőfaragóműhely helyben dolgozott, annak ellenére, hogy munkájukhoz a távolról ideszállított budai márgát használták.

A baluszterbábok mellett törpepillérek, korlátlábazatok és könyöklőpárkányok is előkerültek az ásatások során, amelyek a rajtuk megfigyelhető illesztéseknek és csapolásoknak köszönhetően lehetővé teszik a balusztrád elég részletes rekonstrukcióját. A bábok felső és a könyöklőpárkány alsó felületén megfigyelhetőek a bábokat rögzítő vascsapok fűrt lyukai, valamint a lábazati és könyöklő párkányok felső felületén az egyes kötőböket összefogó vaskapsok vésett fész-

86 Farbaky Péter már felhívta a figyelmet arra, hogy Nyéken semmi sem bizonyítja a Horler Miklós által rekonstruált oszlopszékes megoldást. FARBAKY 1988. 143–171., 155–157. Horler Miklós az egyik újabban előkerült törpepillér töredék. FELD 1994. 348–351., 349–350., kat. VII-21. alapján bizonyítottak látja, hogy az oszlopok oszlopszéken álltak. HORLER 2004. 53–65., 60. Sajnos a kő olyanra töredékes, hogy nem állapítható meg róla, hogy egy oszlopszék, vagy egy L alakú, keskeny sarok-törpepillér volt-e eredetileg, így nem tekinthető perdöntő bizonyítéknak.

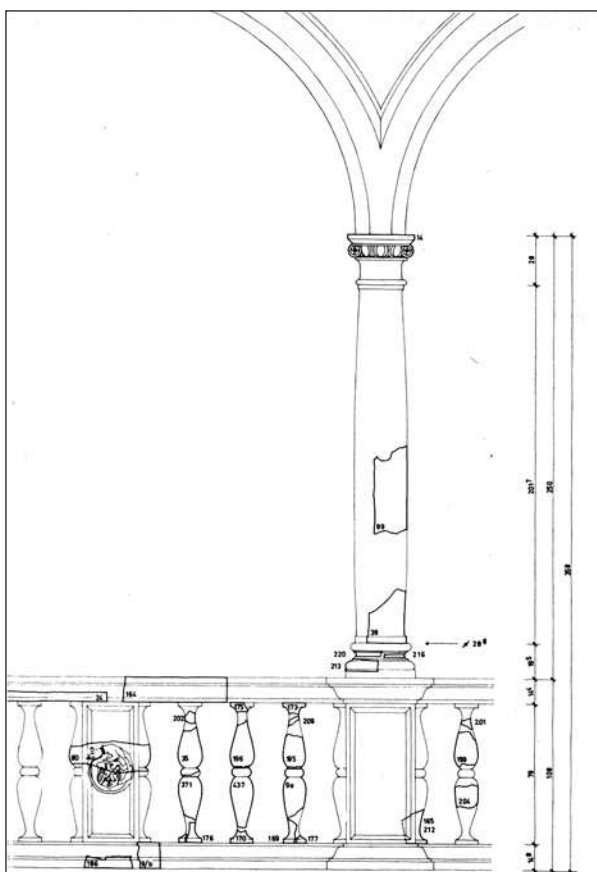
87 SZATMÁRI 1990. 52–59., főképp 54. Itt szeretnék köszönetet mondani az ásatónak és a tatai Kuny Domonkos Múzeumnak, amiért engedélyezték számomra a kőfaragványok áttekintését és felmérését.

88 Szatmári Sarolta említést tesz egy rozettás díszű törpepillérről is, de ezt én már nem találtam meg a tatai múzeum anyagában. SZATMÁRI 1990. 52–59., főképp 54.

syma, a könyöklőt kívül syma, belül pedig syma és pálcátág profilálta. Előkerült olyan könyöklőpárkány-végdarab is, amelyen látható volt, hogy a kő oldalsó illesztési felülete nem törpepillér, hanem egy egyszerű báb fölé esett. Egy másik könyöklő végdarabon, az egykor a bábót rögzítő csaplyuk helyzete alapján a bábok távolsága is jó közelítéssel meghatározható körülbelül 28 cm-ben.

A tatai vár Zsigmond-korban felépült, négyszögű belső udvarát a földszinten négyszögű pillérekre támaszkodó, boltozott, gótikus loggia övezte. Eredetileg csak a déli szárny folyosója felett emelkedett egy nyolcszögletű pillérekre támaszkodó, árkádos, boltozott emeleti loggia. A Mátyás- és a Jagelló-korban azonban a nyugati és az északi szárny előtt húzódó régi földszinti loggiára is emeletet építettek. Mindkét új folyosószakasznak csak a Zsigmond-kori emeleti falakba utólag bevésített későgótikus boltvállai maradtak meg. E

boltvállak arra vallanak, hogy a két új folyosó nem volt egyforma. A nyugatit csillagboltzatok fedték, udvarra néző fala pedig egyszerűen hozzáépült a déli szárny Zsigmond-kori pilléréhez, ezért azt valamilyen ablakokkal áttört falként vagy falazott pillérekre támaszkodó árkádsorként képzelhetjük el. Ezzel szemben a keleti folyosót bordás keresztboltzat fedte. Ezen az oldalon a folyosó indításának helyén egy boltvállat véstek be a déli oldal Zsigmond-kori pillérébe. Meghatározható a boltváll 40 cm-es szélessége is. Ez a méret megfelel a várból származó két reneszánsz oszlopfő méreteinek.⁸⁹ A vár átásásaiból egy harmadik fejezet töredéke⁹⁰ és egy velük megközelítőleg azonos léptékű, bukó symával és lemezzel profilált oszloplábazat sarka is előkerült.⁹¹ Valószínű, hogy ezt

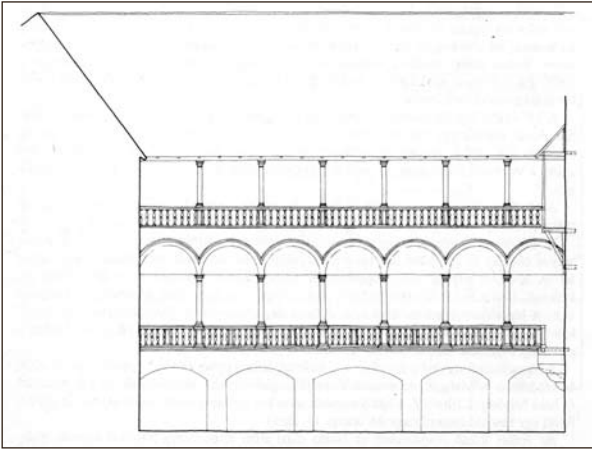

23. A simontornyai loggia rekonstrukciója
(Horler Miklós nyomán)

89 A fejezetek 32 cm felső átmérőjű oszlophoz illeszkedtek, fejlemezük 40 × 40 cm-es, magasságuk 40 cm. BALOGH 1966. I. 191., II. 146–147., 212–214. kép.

90 A fejezet alja pálcátággal indul, felette sípokkal díszített kannelúrákkal tagolt rész következik. A sarkokon akantuszlevelek nőnek ki. Egy feltehetően ugyanilyen méretű és díszű ión fejezet felső részének töredéke a vértesszentkereszti apátságból került elő (ltsz.: 77.10.15.). Ezen a töredéken a rozettás díszű ión voluta és alatta a sarokakantusz csúcsa figyelhető meg. E fejezet egyértelműen a nyéki ión fejezetek egyik változatát képviseli.

91 A hozzá tartozó oszloptörzs átmérője nagyjából 34 cm lehetett.

24. A simontornyai loggia teljes rekonstrukciója
(Horler Miklós nyomán)

a folyosót az udvar felől reneszánsz oszlopokra támaszkodó árkádok határolták. A kiserkeszthető boltozati rendszer öt szakaszos, ami négy oszlopot tételez fel, 250 cm körüli tengelytávval. A folyosó árkádjainak vállvonala mindössze 200 cm körüli. Ez túl kevés ahhoz, hogy az ismert oszlopok egy mellvédről indulhattak volna. Lábazatuk minden bizonnyal a folyosó padlószintjén helyezkedett el. Mivel a loggia homlokzati vonala 80 cm-el beljebb van, mint a földszinti árkádsor homlokzati vonala, nem valószínű, hogy a

loggia korlátja az oszlopok között lett volna, sokkal inkább az oszlopok előtt helyezkedhetett el, a velencei reneszánsz palotahomlokzatok erkélymegoldásaihoz hasonlóan.⁹² Valószínűleg ez a balusztrád alkothatta a belső udvar loggiája előtt húzódo mellvédet.⁹³ A könyöklő kőkiosztása arra vall, hogy a törpepillérek csak az oszlopok előtt állhattak, így 4 lehetett belőlük, közöttük pedig 7-7 báb helyezkedhetett el.

A nyékiekhez és tataiakhoz hasonló balusztrádok más emlékeknél is összekapcsolódtak loggiákkal. Budán a Dísz tér 6. számú házból került elő egy durvamészkből faragott reneszánsz oszloptörzs, amely két oldalán félbaluszterekkel van egybefaragva,⁹⁴ azaz egy korlátba illeszkedett. Ez leginkább egy emeleti loggia esetében képzelhető el. E baluszterek méretei: 77 cm-es magasságuk és 14 cm-es átmérőjük megegyezik a nyékiekkel és a tataiakkal. Az oszloptörzs alsó átmérője 31,5 cm, törzsmagassága 198,5 cm-es, ami kb. 260 cm-es teljes magasságot jelenthetett, így inkább a tatai oszlopok méreteihez áll közel, mint a nyékiekhez. Ez az oszlopméret inkább boltozott loggiát valószínűsít. Sajnos a loggia lokalizálásáról egyelőre nem sokat tudunk, hiszen városi lelőhelye még a palotabeli származását sem zárja ki.

Egy másik budai városi ház loggiájának lokalizálásáról többet, kőfaragványairól viszont egyelőre kevesebbet tudunk. Az egykori Szent Zsigmond – ma Szent György – utca 10. számú házának hátsó udvarán kerültek elő egy loggia pilléreinek alapozásai. A loggia teljesen körülölelte a négyzetes udvart. A ház loggiáról nyíló, háromhelyiséges hátsó szárnyának omladékai közül számos márgafaragvány, terrakotta építészeti elem és festett,

92 Az oszlopos árkáddal megnyitott emeleti homlokzatszakasz elé helyezett erkély középkori eredetű motívuma Mauro Codussi 15. század végi–16. század eleji épületein párosul reneszánsz baluszterekkel: Palazzo Zorzi, Palazzo Lando-Corner-Spinelli. HUSE–WOLTERS 1990. 26–33.

93 A balusztrád töredékeinek nagy száma arra vall, hogy olyan lelőhelyről kerülhettek elő, ahol teljes feltárás folyt. A balusztrádelemeknek a váron belüli lelőhelyét nem ismerjük, de mivel a várnak a belső udvarán kívül egyetlen olyan része van, ahol még számolni lehetne egy ilyen, több szakaszos balusztráddal, ez pedig a tóra néző külső terasz, ott azonban csak kisebb kutatóárkokat nyitottak az ásatások során, így ott nem találhattak ilyen mennyiségű balusztrádelemet, ezért valószínűbbnek tartjuk, hogy a balusztrádok a teljesen feltárt belső udvaron kerültek elő.

94 BALOGH 1966. I. 111., 12. tábla, II. 77. kép., FEUERNÉ–FARBÁKY 1986. 25., 9. kép., 46., 20. jegyzet.

25. A simontornyai loggia megépített rekonstrukciója

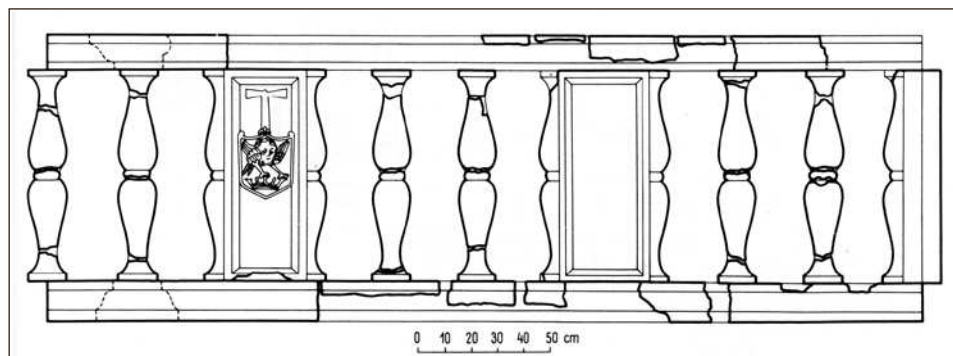
vakolt faldarab került elő, mind reneszánsz stílusú. Volt több márgából faragott, a nyékiekhez hasonló balusztrád-elem is,⁹⁵ amelyek talán az udvari loggia elemeiként értelmezhetőek. A ház reneszánsz átépítése Raguzai István királyi borbélyhoz köthető, aki 1487–1511 között dokumentált Budán, és 1518-ban már biztosan halott volt. Borbélyként úgy Mátyásnak, mint II. Ulászlónak bizalmasa volt, emellett Estei Hippolit egri püspök budai tisztartója, majd 1505-től óbudai királynéi várnagy.⁹⁶ Sajnos az építészeti szempontból érdekes kőfaragványoknak egyelőre még csak említésszintű közlése történt meg és a falaknak is mindössze vázlatos alaprajzát publikálták, így a balusztrádnak és egy esetleges loggiának sem formájáról, sem a keltezéséről nem mondhatunk még pontosabbat.

A nyékiekhez, budaiakhoz és a tataihoz hasonló loggiák és balusztrádok az ország távolabbi pontjain is megjelentek a Jagelló-korban. Körülük az egyik legjobban ismert együttes a simontornyai vár loggiája. II. Ulászló és később II. Lajos király főajtónálló- és főudvarmestere, Buzlai Mózes építtette újjá a 13. századi eredetű, de a 14. és 15. században már többször átalakított várat.⁹⁷ A 16. századi építkezést két, in situ fennmaradt, évszám felirat datálja: a lakótorony földszintjének fennmaradt reneszánsz, keresztosztós ablakkeretén egy 1508-as, a kaputornyon pedig egy 1509-es évszám. A négyszögletes udvar keleti felét határoló régi palotaszárny belső homlokzatát díszítették reneszánsz log-

95 Szeretnék köszönetet mondani Végh Andrásnak, amiért az épület kőfaragványait megmutatta nekem.

96 VÉGH 2008b. 54–59. A ház maradványainak részletesebb leírása és alaprajza: VÉGH 2003. 167–190., főképp 180–181., 186–187., 189.

97 A 18. századi átépítésen átesett, de jó állapotban fennmaradt simontornyai vár építészeti kutatását és építészettörténeti feldolgozását Horler Miklós végezte el. Kutatásait egy mindmáig publikálatlan kandidátusi disszertációban foglalta össze. HORLER 1980. Egy rövid, ismeretterjesztő jellegű összefoglalót és néhány kutatási részletet azonban közzétett a nyéki villáról szóló tanulmányaiban: HORLER–H. TABAJDI 1987., ill. HORLER 1986. 51–80., HORLER 1987–1988. 131–177.

26. A siklói balusztrád rekonstrukciója (G. Sándor Mária nyomán)

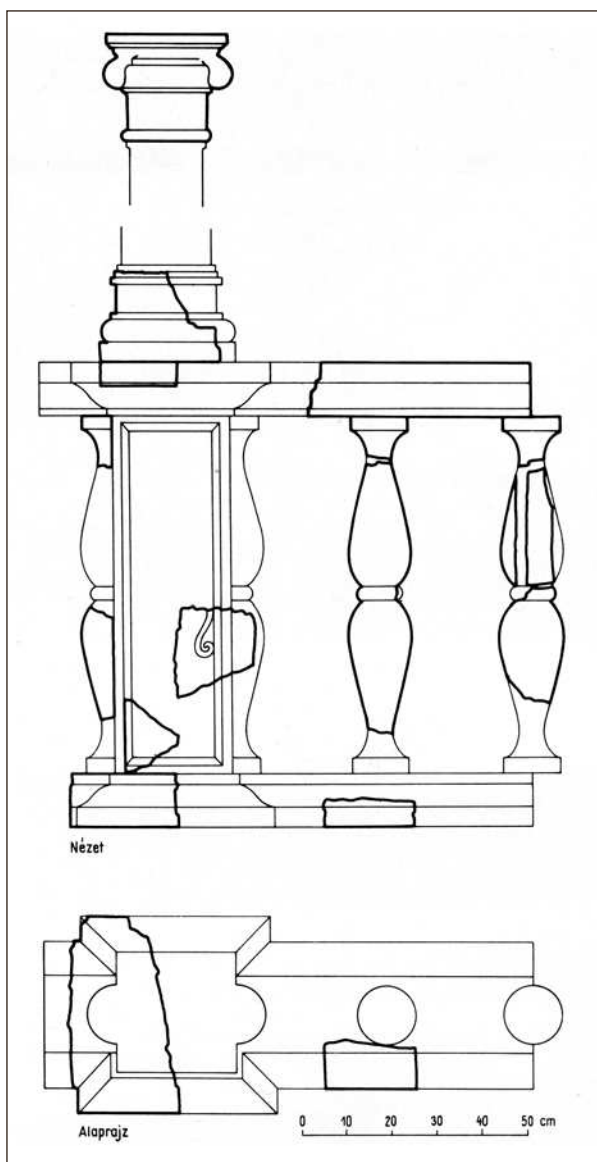
giával. A loggia alsó szintje egy pilléres folyosó volt, amelyből csak a pilléralapozások maradtak ránk. Az oszlopos, árkádós loggia az első emeleten helyezkedhetett el. Ezt bizonyítja déli, szélső ívének fennmaradt, téglából falazott indítása a déli szárny udvari homlokzatán. A keleti szárny második emelete nem maradt fenn, létezésére is mindössze a déli szárny lépcsőházából a második emelet szintjén, a loggia fölé nyíló ajtó utal. Ezért a loggia kétszintes rekonstrukciója is némiképp bizonytalan. A loggia csak a keleti szárny előtt húzódott, de az első emeleten a folyosó nyitott erkélyként befordult a déli szárny elé is, amiről a déli szárny falában fennmaradt konzolcsomók árulkodnak, és nem kizárt, hogy szemben az északi szárny előtt is végigfuthatott egy hasonló konzolos folyosó. Simontornyáról ismerünk a nyékiekkel azonos márga balusztereket, tükrös-címeres díszű, félbaluszteres törpepilléretet, és hozzájuk tartozó lábazati és könyöklő párkány darabokat is. A törpepillérek a vár tulajdonosának, Buzlai Mózesnek a címere szerepel. Sajnos azonban – Nyékhez hasonlóan – itt sem maradt fenn olyan elem, ami a balusztrád és a loggia összetartozását bizonyítaná. A balusztrád persze aligha tartozhatott máshoz, mint a belső udvar architektúrájához, de azt már nem lehet bizonyítani, hogy melyik szárnyon helyezkedett el: a keleti szárny loggiája alatt, vagy a déli és esetleg az északi szárny nyitott erkélyfolyosóján, esetleg mindegyik szárny előtt. E bizonytalanságból következik az is, hogy azt sem nem tudjuk, hogy ha valóban a loggiához kapcsolódott, akkor milyen módon illeszkedett az oszlopokhoz. A vár restaurálása során megépített rekonstrukció tervezője, Horler Miklós félbaluszterekkel bővített oszlopszékeket képzelt el, a budai Jagelló-kori vörösmárvány oszlopszékhez hasonlóan. Ilyenből azonban sem itt, sem Nyéken nem ismert biztosan azonosítható töredéket.⁹⁸

Az egyetlen emlék, ahol a nyéki kör balusztrádjából ilyen oszlopszék darabot ismerünk, a siklói vár egyik balusztrádjá, ahol a lábazati párkánynak fennmaradt egy golyvázódó darabja, ami minden bizonnyal oszlopszék részeként értelmezhető.⁹⁹

98 Horler Miklós oszlopszék maradványának tart két simontornyai töredéket, amelyeket a loggia publikált rekonstrukciós rajzán szerepeltetett is 165, 212 számokkal. HORLER 2004. 53–65., 42. jegyzet. Sajnos sem a kőtöredékek felmérési rajzát, sem fotóját nem közölte le, a jelenleg a megépítet rekonstrukcióba beillesztett egy töredékről pedig már nem látszik, hogy oszlopszékhez, vagy keskeny törpepillérhez tartozott-e.

99 G. SÁNDOR 1984. 187., 118. kép.

A 13. században épült Siklós várát Zsigmond király korában a Garaiak építették ki nagyméretű, szabálytalan alaprajzú, zárt udvaros épületté.¹⁰⁰ A 15. század második felében, 1482 előtt, Garai Jób folytatott építkezéseket a váron, amit egy nevével ellátott feliratos tábla is bizonyít.¹⁰¹ 1507-ben Perényi Imre nádor szerezte meg a várat. Nem sokkal később hozzájárult az átalakításához is.¹⁰² Ezt igazolja az az adat, miszerint valamikor 1507–1515 között szentelték fel az újjáépített várkápolnát.¹⁰³ A vár loggiáinak alaprajzát egy 1688-as felmérésből ismerjük,¹⁰⁴ amelyet a falkutatások eredményei egészítenek ki. Eszerint a déli szárny udvari homlokzata előtt támpillérek tartották az emeleti loggiát, amelyből fennmaradtak a lefaragott boltozat konzolai és a palotaszárnynak a loggiára nyíló emeleti ajtaja.¹⁰⁵ Ehhez L alakban csatlakozott a kápolna nyugati homlokzata elé beforduló, két nyílásos földszinti loggia, melynek emeleti kialakítását nem ismerjük. Az alaprajz a kápolna északi oldalán egy lépcsőindítást jelöl, amely L alakban befordulva a keleti szárny udvari homlokzatán folytatódott egy toronyig,

27. A siklói loggia rekonstrukciója
(G. Sándor Mária nyomán)

100 Az újkorban többször átépített, de számos középkori részletét megőrző vár kutatását 1954–1971 között többen végezték. A kutatásokról az összefoglaló beszámolót Czeglédy Ilona publikálta. CZEGLÉDY 1975. 235–245. Újabb kutatások 2004-ben indultak, Juan Cabello és Bartos György vezetésével. A jelenleg még folyamatban lévő munkákról publikált beszámolók: BARTOS–CABELLO 2007a. 81–114., BARTOS–CABELLO 2007b. 20–23.

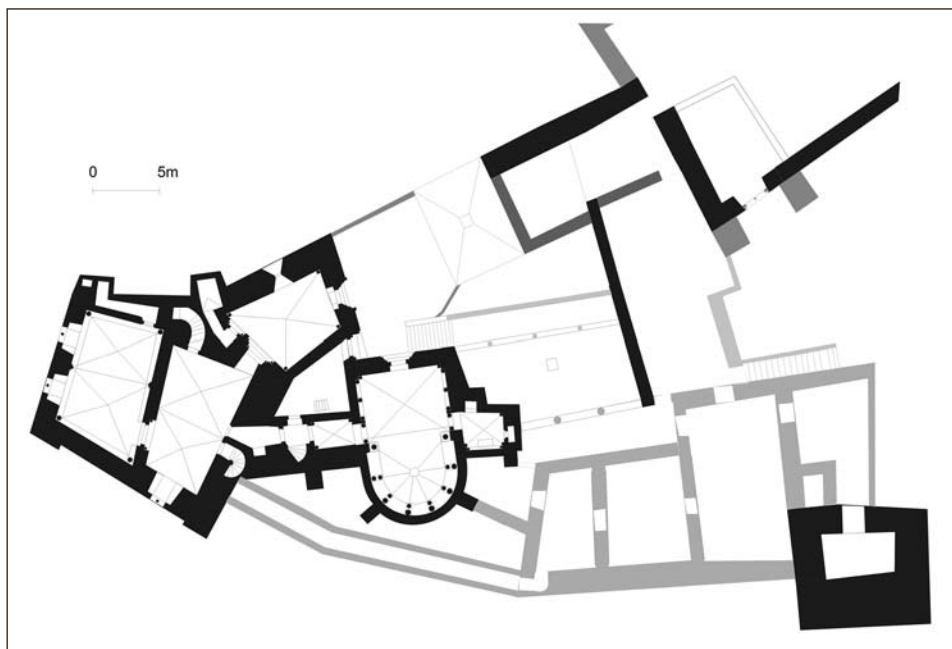
101 BARTOS–CABELLO 2007a., főképp 82–85., 12. kép.

102 BARTOS–CABELLO 2007a. 81–114., főképp 86.

103 Török Imre 1515. május 1-én kelt végrendeletében említést tett a siklói kápolna korábban történt felszenteléséről. KUBINYI 1981. 67–71., főképp 69.

104 Joseph de Haüy hadmérnök felmérése, közli: BARTOS–CABELLO 2007a., főképp 95., 4. kép.

105 BARTOS–CABELLO 2007a., főképp 84., 10. kép.

28. Az esztergomi érseki palota belső udvarának rekonstruált 16. századi alaprajza

melynek maradványait az épület kutatása fel is tárta. Az alaprajz nem ábrázolja a kápolna északi homlokzata előtt loggiát, ám ennek maradványai – a nyugati homlokzat előtti loggiához hasonlóan – az épületen megfigyelhetők. Megvannak ugyanis azok a gerendafészek, amelyek a kápolna nyugati és északi homlokzatába mélyednek, továbbá az északi loggiaszakasz fölé nyílnak a kápolna északi, emeleti oratóriumának és nyugati karzatának az aajtajai. Feltehetően ez alól az északi loggiaszakasz alól indult a keleti palotaszárny lépcsője, és az alaprajzról csak a lépcső ábrázolása miatt maradt le. Elképzelhető, hogy a loggia a lépcsőnek a keleti szárny elé beforduló szakasza fölött is folytatódott, erre utalnak a palotaszárny ezen homlokzatán feltárt gerendafészek.¹⁰⁶ Az emeleti szintről nyíló ajtók egyértelművé teszik, hogy a földszinti loggiák teteje járható volt, de azt ebből csak feltételezhetjük, hogy ez emeleti loggiákat is jelentett. Az 1688-as ábrázolás és a feltárt nyomok ugyanakkor nem teszik egyértelművé a loggiák korát és stílusát sem. Szerencsére fennmaradtak a várból olyan loggiákhoz tartozó kőfaragványok, amelyek e kérdésekről többet elárulnak. A faragványok között megtalálhatóak nagyméretű, nyolcszögű pillértörzsek, kisebb méretű gótikus, hatszögletű oszlopok töredékei,¹⁰⁷ valamint budai márgából faragott, a nyékiekhez hasonló reneszánsz oszlopok elemei: egy lábazat és egy féloszlop fejezet.¹⁰⁸ A vár kutatói a gótikus hatszögű oszlopokat a déli palotaszárny emeleti loggiájához kapcsolják, bár nem zárták ki annak lehetőségét sem, hogy ezt a Perényiek reneszánsz szerkezetre cserélték volna.¹⁰⁹ A kápolna körüli loggiát

106 BARTOS–CABELLO 2007a., főképp 87–90., 8., 9., 15., 18. képek.

107 BARTOS–CABELLO 2007a., főképp 84., 11. kép.

108 G. SÁNDOR 1984. 60, 83., kat. 102/3,4, 186–187., 117–118. képek.

109 BARTOS–CABELLO 2007a., főképp 84.

reneszánsz stílusúnak tartják, de elképzelhetőnek tartják, hogy volt valamilyen gótikus, legalább földszintes előzménye is.¹¹⁰ A nyolcszögletű pillérek esetleg egy ilyen szerkezet részét is alkothatták. E kérdések tisztázása mindenképpen további kutatásokat igényel. A várból több reneszánsz balusztrád is fennmaradt. A kápolna karzatának mellvédje az egyik, amelyen a kettesével csoportosított baluszterbábok sorát törpepillérek tagolják.¹¹¹ A kannelúrozott törzsű, tojásléccel díszített toszkán fejezetű törpepillérek közeli analógiái a budai várból ismertek. A másik balusztrád méreteit és tagozatformáit tekintve a nyékihez és a simontornyaihoz hasonlít, a félbaluszterrel bővített törpepillérek egyikét a Perényiek címere díszíti.¹¹² Ehhez a típushoz tartozott egy falhoz illeszkedő félbaluszter és a fent említett, oszlopszék alá illő golyvázódó párkány. Joggal feltételezhető, hogy ez a baluszter a reneszánsz oszlopos loggiával kapcsolódott össze.

Az esztergomi érseki palota 16. századi reneszánsz átépítésén valószínűleg szintén megjelent a reneszánsz loggia motívum. Ennek az átépítésnek a keltezése kérdéses. Bakócz Tamás 1511 vége és 1514 eleje között Rómában tartózkodott a pápaválasztáson. E cím elnyerésére ő is esélyes volt. Elutazása előtt az érsekséget közeli munkatársára, Szatmári György pécsi püspökre bízta,¹¹³ aki később, Bakócz 1521. június 15-én bekövetkezett halála után meg is örökölte, és haláláig, 1524. április 7-ig viselte az esztergomi érseki méltóságot. Több, budai márgából készített esztergomi reneszánsz faragványon megjelenő Szatmári címer alapján ő végezhetette el az esztergomi palota reneszánsz stílusú bővítését.¹¹⁴ Nem tudni azonban, hogy erre még 1511 és 1514 között, vagy a 10 évvel későbbi érseksége idején került sor. A palota belső részén, a kápolnától északra egy új palotaépületet emelt. Az új, reneszánsz palotaépület központjában egy függőkert állt.¹¹⁵ A vár régi belső udvarának északkeleti sarkát elfoglaló új kertet, a tőle délnyugatra lévő, alacsonyabb szinten elhelyezkedő Vitéz János-kori függőkerttel¹¹⁶ egy lépcső kapcsolta össze. A lépcső az új függőkert nyugati szélén húzódó folyosóba vezetett. E folyosó alépitményét két, támpillérekre támaszkodó nagy árkádív alkotta. A folyosót a kert felől vékony alapfal határolja le. Szemközt, a kert keleti felén, egy másik folyosó alépitményei is fennmaradtak. E mögött sorakoztak a reneszánsz palota lakószobái. A palota kőanyagából ismert egy nagyjából 21 cm alsó átmérőjű, kannelúrozott oszloptörzs és egy 20 cm alsó átmérőjű akantuszleveles oszlopfő töredéke is. Ezek esetleg arra engednek következtetni, hogy a függőkertet határoló folyosókat, vagy azok egyikét oszlopos loggiaként alakították ki. Koppány Tibor még az 1970-es években a függőkert helyén épületszárnyat képzelt el, ezért az azt nyugatról ha-

110 BARTOS–CABELLO 2007a., 89. Az illusztrációk között közölt helyreállítási tervek szintén reneszánsz loggiát ábrázolnak (M. Kaló Judit és Erdélyi Erika munkái), 29-30. képek.

111 G. SÁNDOR 1984. 54–55., 81. kat. 92., 174–175. 97-98. ábra; A karzatról több kutató feltételezi, hogy a 18. században, máshonnan származó faragványokból rakták össze. Ezt egy 1799-ből származó levélváltásra hivatkozva teszik, amelyet a vár akkori birtokosa Batthyány Lajos gróf és uradalmi építési hivatalának vezetője, Vojtka Ferenc között zajlott. KOPPÁNY 1994b. 374–375., főképp 374., PAPP 2005. 80. Ebben a levélváltásban azonban szó sincs a karzat építéséről, mindössze a karzat felmérési rajzát küldi el az inspektor, és a gróf egy pontosabb és részletesebb rajzot rendel. A felmérés lényegében a mai állapotnak megfelelően ábrázolja a karzatot. PAPP 2005. 305. Ezek alapján nincs okunk a karzat 16. század eleji mivoltát megkérdőjelezni.

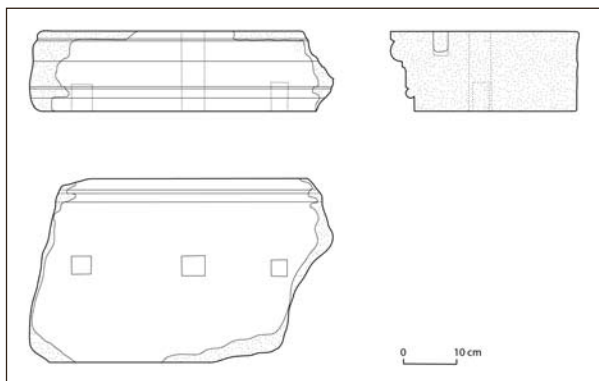
112 G. SÁNDOR 1984. 59–61., 83., kat. 100-102., 185–187., 115-118. kép.

113 FARBAKY 2002. 63.

114 A palota Szatmárihoz köthető kőfaragványairól: FARBAKY 2002. 63–67., KLINGER LÁSZLÓ katalógustétele, in: BUZÁS–TOLNAI 2004. 189–199., kat. 36-39.

115 A függőkert alatti tér dongaboltozatát középen egy akna töri át, amely az alépitmény alatt elhelyezkedő ciszterna fölött található. Valószínűleg a függőkert közepén egy kút volt, amelyből e nyíláson át, az alsó ciszternából lehetett vizet meríteni.

116 BUZÁS 2004b. 51–59.

29. A nyirbátori loggia mellvédköve
(Szekér György felmérése alapján)

letszárny homlokzati falának. A feltételezett esztergomi loggia ilyen elhelyezése ezért elég valószínűtlennek tűnik, a szűk konyhaudvarra itt inkább zárt, vagy ablakos folyosóhátfal nézhetett,¹¹⁹ míg a loggia árkádjai a függőkertre nyílhattak. Magának a folyosónak a kertre néző, vékony alapfalára talán egy árkádsor támaszkodott. Szemközt, a kert keleti felén, egy másik folyosó alépítményei is előkerültek. Talán ezekhez a folyosókhoz tartozhatott a fennmaradt kannelürozott oszloptörzs és akantuszleveles oszlopfő. Ezek kis mérete alapján arra következtethetünk, hogy az oszlop oszlopszéken vagy mellvéden állhatott.

A palotából balusztrádelemeket is ismerünk. A márgából faragott bábok szélességi méretei a nyéki típusal egyeznek, magasságuk viszont nagyobb, 88,8 cm. Kérdéses azonban, hogy ez a nagy magasság nem abból ered-e, hogy az elemek lépcsőkorklát részei voltak.¹²⁰ Ugyanis az alsó függőkertből, illetve a kápolnától a felső függőkertbe vezető lépcső mellett kerültek elő ilyen márga baluszterek és egy Szatmári-címeres lépcsőkorklát indító – egyik oldalán félbaluszterrel bővített – törpepillér töredéke.¹²¹ Egy ugyanilyen közbülső, két félbaluszterrel bővített címeres törpepillér töredékét is ismerjük.¹²² Van egy eltérő méretű és díszű, nem címeres tükörrel, hanem sípokkal tagolt kannelúrákkal díszített, félbaluszterekkel bővített törpepillér töredék is,¹²³ valamint egy további törpepillér egy törökkori kazamatafalba befalazva.¹²⁴ A többféle törpepillér alapján a márga balusztrádok a lépcsőkorkláton kívül nyilván más korklátot vagy korklátokat is alkothattak.¹²⁵

117 E rekonstrukciót Farbak Péter publikálta 2002-ben: FARBAKY 2002. 65., 100-101. képek.

118 HORVÁTH 1990. 36–51., főképp 40.

119 Hasonlóan a 15. századi urbinói, a 16. század első felében épült tridenti és a 16. század második feléből származó mantovai függőkertekhez. Tridentben az ablakos külső falhoz belül oszlopos loggia is csatlakozik, Mantovában pedig a loggia az egész kertet körülöleli.

120 FARBAKY PÉTER: Szatmár György, a mecénás, Egy főpap műpártoló tevékenysége a Jagelló-kori Magyarországon. Művészettörténeti Füzetek, 27. Budapest, 2002. 158., kat. III. A katalógusban megadott különös méretek felmérési rajzok nélkül nehezen értelmezhetőek.

121 FARBAKY 2002. 64., 157., kat. I, 94. kép.

122 FARBAKY 2002. 64., 157., kat. II, 95. kép.

123 FARBAKY 2002. 64., 158., kat. IV, 149. kép.

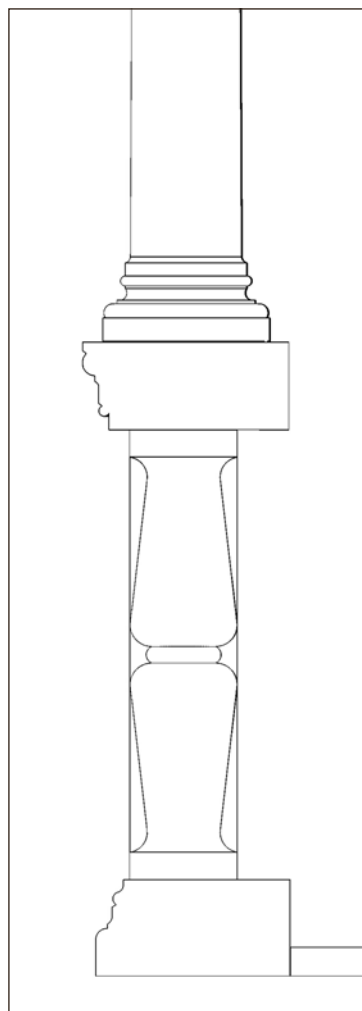
124 FARBAKY 2002. 65.

125 Rajtuk kívül fennmaradt egy vörösmárvány balusztrád egyik füzéres, kandeláberes saroktörpepillére félbaluszterrel és egy hasonló közbülső törpepillér töredéke. (Mikó Árpád, katalógustétel, in: Pannonia Regia, 1994. 357., VII-27., VII-28.) Ez talán összetartozott egy szintén vörösmárványból faragott reneszánsz erkélykonzollal, loggiához viszont biztosan nem kapcsolódhatott.

tároló folyosót egy nyugat felé nyitott loggiaként rekonstruálta, amelyről a Duna felé szép kilátás nyílhatott a palota földszintes nyugati szárnya felett.¹¹⁷ Időközben azonban világossá vált, hogy a nyugati szárny volt a palota nagy konyhája, és annak csak a legdélebbi helyisége volt földszintes, de azt is egy magas és meredek kémény fedte,¹¹⁸ így felette semmiféle kilátás nem nyílhatott a Dunára. Továbbá a folyosót keletről határoló fal is olyan vékony, hogy nem tarthatjuk egy épü-

Nem ismerünk azonban olyan adatot amely lehetővé tenné lokalizálásukat. Éppúgy elképzelhetőek a Szatmári függőkert belső loggiája vagy loggiái alatt, mint a másik, Vitéz-féle függőkert Szatmári korában esetleg felújított korlátjaiként, vagy akár a palota más épületeszeiben.

Az 1510–1520-as évek másik jelentős, loggiákat és balusztrádot is magába foglaló építészeti emléke az ecsedi Báthoriak nyírbátori kastélya volt. A plébániatemplom közelében állt a család kúriája, amelyet Báthori IV. András¹²⁶ építtetett újjá és bővített ki reneszánsz stílusban. A nagykiterjedésű együttesnek három különálló épülete ismert. A legrégebbi még a 15. század második feléből származó, emeletes, alápincézett udvarház, amelynek udvari homlokzatát a 16. század első negyedében támpillérekre támaszkodó emeleti folyosóval látták el.¹²⁷ Vele szemben, feltehetően ugyanebben a periódusban újonnan épült egy hosszú, udvari folyosóval ellátott szárny, amelynek egyik végéhez az udvar felől egy téglalap alakú építmény, talán lépcsőtorony csatlakozott. A két emeletes szárny között egy földszintes épület is készült, udvari homlokzata előtt folyosóval. Az épületek udvari homlokzatai előtt feltárt folyosók – legalábbis részben – loggiák lehettek. Erre vallanak a kastélyból előkerült kőfaragványok között megtalálható reneszánsz oszloptöredékek.¹²⁸ A kastély déli szárnyának keleti végén folytatott feltárások során 1958-ban találtak egy 20,5 cm-es átmérőjű mészkö oszloptöredéket.¹²⁹ Előkerültek egy balusztrád töredékei is. Ugyancsak a déli szárny keleti végének feltárása során, 1958-ban került elő három tufából faragott törpepillér¹³⁰ és a hozzájuk tartozó mészkö korlátpárkány.¹³¹ Egy negyedik törpepillér később került elő a déli szárny helyére épült iskolaépületből.¹³² 1959-ben 13 darab

30. A nyírbátori loggia rekonstruált metszete

126 Báthori András – aki 1521-ben nándorfehérvári bán, 1527-től pedig tárnokmester volt és 1534-ben hunyt el – a város Szt. Györgynek szentelt plébániatemplomát is újjáépíttette, amiről a reneszánsz stílusú déli kapun elhelyezett építési felirat tanúskodik: ENTZ 1987. 141–149. (Nyírbátor, Ref. templom).

127 Az épületnek csak a pincéje és földszintje maradt meg, a 18. században magtárrá alakították, majd a 19. és a 20. században is többször átépítették. A 1980-as évekre romossá vált épületet több évtizedes kutatások után 2007-ben, Székér György tervei szerint restaurálták, elpusztult emeletét a kutatási eredmények alapján rekonstruálták. A kastély falkutatásáról és elméleti rekonstrukciójáról: SZEKÉR–TAMÁSI 1991. 5–24., a régészeti feltárásról: VIRÁGOS 2006. 60–80.

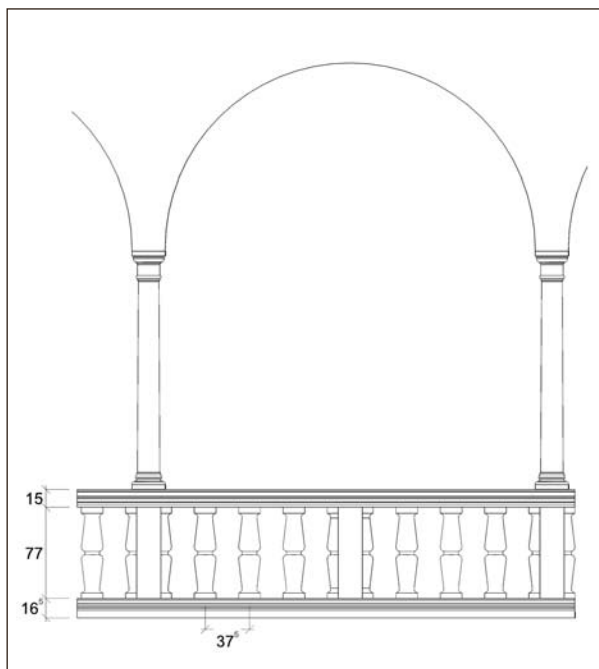
128 BALOGH 1966. I. 111. 12. tételnél.

129 Nyírbátori Báthori István Múzeum, ltsz. 63.35.3.

130 Ltsz.: 63.35.1.

131 Ltsz.: 63.35.4.

132 Ltsz.: 76.1.001.

31. A nyírbátori loggia rekonstrukciós rajza

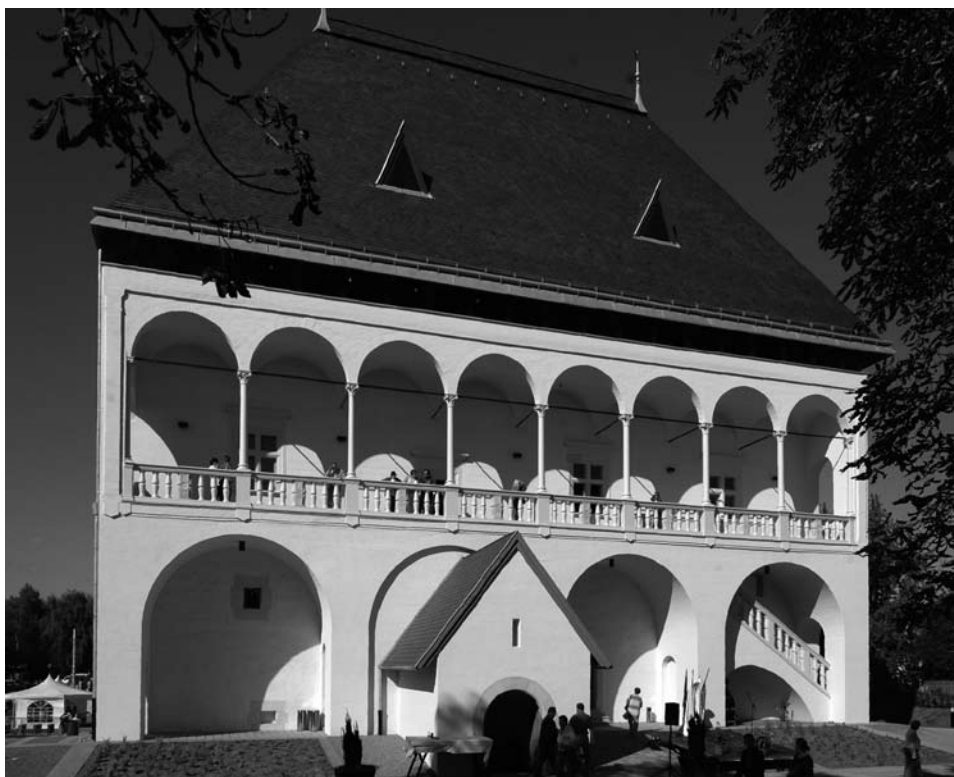
baluszterbáb-töredék¹³³ és három lépcsőkornláthoz való báb-töredék,¹³⁴ 1961-ben pedig további 18 darab báb-töredék¹³⁵ került elő ugyancsak a déli szárny keleti végéről. A kastély északi szárnyának déli homlokzata előtt 1969–1970-ben nyitott V. szelvényben további két baluszter-töredéket találtak. További baluszterek később is kerültek elő a kastély területéről, közelebről ismeretlen lelőhelyről.¹³⁶ A nagyszámban fennmaradt baluszterek magassága a nyéki típusal egyező, 77 cm, ám átmérője annál nagyobb, 18 cm. Tufa anyaguk és formájuk is eltér a nyéki típustól. Van néhány töredék, amely a báb megnyújtott talpából képzett henger része. Ezek arra vallanak, hogy a balusztrád részben lépcsőkornlátként is funkcionált. A bábokhoz tartozó törpepillérek is fennmaradtak. Négy ép darabot, és legalább egy további darabhoz tartozó négy töredéket ismerünk. Ezeknek csak a külső oldalát díszítették tükrös, korongos mezőkkel – kettőnél a középső korongok csak profiláltak, kettőnél viszont rozetták díszítik őket. A bábok és a törpepillérek alsó és felső felületébe egyaránt vésett csaplyukak mélyednek. Négy nagyobb elem maradt fenn a balusztráddal tartozó lábazati párkányból. Ennek csak a külső oldalát díszíti profil: bukó kyma és asztragal. A könyöklőpárkány hasonló kiképzésű, de a tükröképesen megfordított helyzetű külső profilja kissé eltér a lábazattól: a kyma helyett pálca, az asztragal negyed pálcája helyett félpálca jelenik meg rajta. A hátsó oldala ennek is tagolatlan függőleges sík. A könyöklőből öt kisebb profil-töredék mellett egy nagyobb elem maradt fenn. Ez különösen fontos darab a rajta megfigyelhető csapolások miatt. Felső felületében egy kapocs helye látható, ami a szomszédos kornlátelemhez rögzítette. Alsó felületébe, egymástól 38 cm-es tengelytávolságba két kis csaplyuk van bevésve, ami a bábok rögzítésére szolgálhatott. A két csaplyuk között szabálytalanul elhelyezve egy hasonló méretű, de a kövön teljesen átmenő csaplyuk is van. Ennek csak akkor van értelme, ha ez a csapolás oszlopot rögzített a balusztráddal, oly módon, hogy a vascsapot közvetlenül bevezették az oszlop alatti oszlopszékbe is. Mivel azonban a kornlátpárkány itt nem golyvázódik, az oszlopszék nem lehetett szélesebb a

133 Ltsz.: 64.145.1., 64.148.2.

134 Ltsz.: 64.146.1.

135 Ltsz.: 64.157.1

136 81.1.025., 031., 069–071., 073–075., 082.1–2., 083., 088., 090. (törpepillér töredék), 091., 093–096., 107–108., 115., 120. (törpepillér töredék), 141.

32. A nyírbátori loggia megépített rekonstrukciója

normál törpepilléreknél, vagy úgy is fogalmazhatunk, hogy a törpepillérek szolgálták oszlopszékként.¹³⁷ Az oszlopot rögzítő csap és a bábokat rögzítő csapok egymáshoz képest szabálytalan helyzetét csak úgy magyarázhatjuk, ha feltételezzük, hogy e faragványt eredetileg nem oszlop alatti elemnek készítették, de végül mégis ilyen pozícióba helyezték el a balusztrádon. A balusztrád és loggiaelemek lelőhelye alapján bizonyosak lehetünk benne, hogy ilyen oszlopos, balusztrádos loggia húzódott a kastély déli szárnyának emeletén, és valószínűsíthetjük, hogy az északi szárny támpillérek által tartott homlokzati folyosóján is megjelent ez a szerkezet.

A fenti áttekintésben csak azokat a kora-reneszánsz emlékeket vettük számba, ahol a ránk maradt kötődések, régészeti és történeti adatok legalább felvetik annak a lehetőségét, hogy balusztrádos loggiák egykori létevel számoljunk. Biztosan azonban csak öt emlék esetében rekonstruálhatunk ilyen szerkezetet: Visegrádon, Tatán, a budai Dísz tér 6. számú ház oszlopánál, Siklóson és Nyírbátorban. Ezek közül is mindössze a visegrádi és tatai az, ahol a jelenlegi ismereteink szerint teljes körű rekonstrukció lehetséges. Figyelemre méltó, hogy mind az öt emlék eltérő szerkezetet mutat. A Dísz tér 6-ban a balusztrád az oszlopok között helyezkedett el, Tatán az oszlopok előtt. Visegrádon az

137 A nyírbátori törpepillérek magassága és szélessége pontosan egyezik a nyéki típusú balusztrádok törpepilléreinek megfelelő méreteivel, így a bizonyosan oszlopszékes rendszerű siklóssival is, ám vastagsága jóval nagyobb azokénál, ezáltal sokkal erősebb, robosztusabb faragványok, amelyek fizikailag is alkalmasak az oszlopok terhének viselésére.

oszlopok a balusztrád tetején álltak, a kisméretű törpepillérek felett, Nyírbátorban szintén a balusztrád tetején, ám itt a törpepillérek más formájúak voltak. Siklóson a balusztrádba iktatott szélesebb oszlopszékekre helyezték a loggiaoszlopokat. Bár vannak még bizonytalanságok a budai díszudvar vörösmárvány loggiáit illetően, ezek rekonstrukcióira vonatkozóan azért fontos adatokkal rendelkezünk. Ezek szerint a Mátyás-kori loggiák a visegrádihoz hasonlíthatnak, a Jagelló-koriak a siklósihoz. A nyéki és simontornyai loggiák szerkezetére semmi közvetlen támpontunk nincs, feltételes analógiának legfeljebb a siklósiat tekinthetjük. A váci márga balusztrád és loggia esetében még ilyen viszonyítási alapunk sincs a két szerkezet összekapcsolásához, mivel egyetlen analógiájáról, a budai Mátyás-kori márga balusztrádról sem állítható, hogy loggiához tartozott volna. Ha ennek ellenére Vácon mégis létezett egy balusztrádos loggia, az – az ismert oszlopszék alapján – leginkább a siklósihoz hasonlíthatott. Ez utóbbiakhoz hasonlóan teljesen bizonytalan az esztergomi érseki palota balusztrádos loggiájának léte, és ha létezett, szerkezetéről akkor sem tudunk semmit.

Az ismert emlékműanyag áttekintéséből annyi világosan látható, hogy a magyar kora-reneszánsz művészetben nagyon korán, alig egy évtizeddel az első itáliai példák után, már az 1480-as évek közepe előtt megjelent a balusztrádos loggia. Az első emlékek, a visegrádi és budai loggiák szerkezetükben valószínűleg sok hasonlóságot mutathattak egymással, ám részleteikben jelentősen különbözhetnek. A karcsú törpepillérek fölé helyezett vaskosabb oszlopok mindkét helyen, valamint a reneszánsz balusztrád és a gótikus oszlopok valószínű összekapcsolása Budán olyan különös megoldások, amelyek leginkább úgy magyarázhatóak, ha azt feltételezzük, hogy a kivitelezők egy meglehetősen vázlatos, csak a szerkezet főbb formáit és méreteit meghatározó tervrajz szerint dolgoztak, ám a részleteket, az oszlop és balusztrádformákat saját ismereteik alapján faragták ki. Ez annyit jelentene, hogy nem kell a Mátyás-kori Visegrádon és Budán reneszánsz stílusban dolgozó építészt keresnünk, hanem csupán reneszánsz és későgótikus stílusban dolgozó kőfaragókat, akik az olyan újszerű reneszánsz szerkezetek megvalósításánál, mint amilyenek a balusztrádos loggiák voltak, Itáliából készen hozott terveket alkalmaztak és azok részleteit saját formakincsük alapján formálták meg.

Mátyás király mindkét palotájában hangsúlyos szerepet játszó alkalmazása kétségkívül igen kedvelté tette Magyarországon a balusztrádos loggia sajátos motívumát, így a Jagelló-korban megindult e szerkezet további variációinak kidolgozása, illetve újabb itáliai példáinak átvétele. A Jagelló-kori emlékek változatos szerkezeti megoldásai azonban arra figyelmeztetnek, hogy egyik forma sem vált kizárólagossá, még egyetlen műhely tevékenységén belül sem. Hiszen még az úgynevezett nyéki műhely loggiáin és balusztrádjain – ahol az egyes részletformák, bábok, törpepillérek, párkányok, oszlopok formái azonosak – a korlát és oszlopok összekapcsolására a legkülönfélébb megoldásokat alkalmazták. Ez nem is csoda, hiszen nem volt ez másként sem korábban Itáliában, sem később egész Európában: a 15–16. század reneszánsz művészetétől mi sem állt távolabb mint az egységes, kanonikus formák alkalmazása.

IRODALOM

- BALOGH 1966 BALOGH JOLÁN: A művészet Mátyás király udvarában. Budapest, 1966.
- BARTOS–CABELLO 2007a BARTOS GYÖRGY–JUAN CABELLO: A Perényiek és a siklói reneszánsz. In: Emlékkötet Szatmári György tiszteletére. Egyháztörténeti Tanulmányok a Pécsi Egyházmegye Történetéből. III. Szerk. Fedeles Tamás. Budapest–Pécs, 2007. 81–114.
- BARTOS–CABELLO 2007b BARTOS GYÖRGY–JUAN CABELLO: A Siklói vár. Építéstörténeti vázlat a legújabb kutatások tükrében (2004–2006). *Műemlékvédelem*, LI. (2007/1) 20–23.
- BIEGEL 1991 Budapest im Mittelalter. Szerk. GERD BIEGEL. Braunschweig, 1991.
- BONFINI 1941 ANTONIUS DE BONFINIS: Rerum ungaricum decades. Szerk. Fögel I.–Iványi B.–Juhász. L. Tom. IV. pars I. Budapest, 1941.
- BUZÁS 1990 BUZÁS GERGELY: Visegrád, királyi palota. 1. A kápolna és az északkeleti palota (Die Kapelle und das Nordöstliche Palastgebäude des Königsschlosses in Visegrád) (*Lapidarium Hungaricum* 2.) Budapest. 1990. 39–40.
- BUZÁS 1991 BUZÁS GERGELY: A visegrádi királyi palota Mátyás-kori építészeti kőfaragványai. Katalógus. *Altum Castrum* I. Visegrád, 1991.
- BUZÁS 1997 BUZÁS GERGELY: Einige Fragen zur Baugeschichte des Schlosses von Buda (Die Epoche von Ludwig dem Grossen und Sigismund). *Acta Historiae Artium*, 39. (1997)
- BUZÁS 2001 BUZÁS GERGELY: Pest megye középkori művészeti emlékei. In: Pest megye monográfiája. I/2. Szerk. Zsoldos Attila. Budapest, 2001. 223–254.
- BUZÁS 2004a BUZÁS GERGELY: Királyi lakosztályok a visegrádi palotában. In: „Quasi liber et pictura” Tanulmányok Kubinyi András 70. születésnapjára. Szerk. Kovács Gyöngyi. Budapest, 2004. 100–115.
- BUZÁS 2004b BUZÁS GERGELY: Vitéz János érsek esztergomi fürdője és kertje. In: „Es tu scholaris” Ünnepi tanulmányok Kubinyi András 75. születésnapjára. Szerk. F. Romhányi B.–Magyar K.–Grynaeus A.–Végh A. *Monumenta Historica Budapestinensia*. XIII. Budapest, 2004.
- BUZÁS 2008 BUZÁS GERGELY: Reneszánsz oszlop a visegrádi palota díszudvaráról. In: Hunyadi Mátyás, a király. Hagyomány és megújulás a királyi udvarban 1458–1490. Kiállítási katalógus. Szerk. Farbaky P.–Spekner E.–Szende K.–Végh A. Budapest, 2008. 333–334.
- BUZÁS–RÉTI–SZÖNYI 2001 BUZÁS GERGELY–RÉTI MÁRIA–SZÖNYI ENDRE: Giovanni Dalmata Herkules-kútja a visegrádi királyi palotában. (The Hercules Fountain of Giovanni Dalmata in the Royal Palace of Visegrád) Budapest–Visegrád, 2001. 28–34.
- BUZÁS–TOLNAI 2004 Az Esztergomi Vármúzeum kőtárának katalógusa. Szerk. BUZÁS GERGELY–TOLNAI GERGELY. Esztergom, 2004.
- COMPAGNUCCI 1985 MAURO COMPAGNUCCI: Note critiche e storia dei restauri. In: *Il Palazzo di Federico da Montefeltro, restauri e ricerche*. Szerk. Maria Luisa Polichetti. Urbino, 1985. 467–479.
- CZEGLÉDY 1975 CZEGLÉDY ILONA: Siklós. In: *Várpítészettünk*. Szerk. Gerő László. Budapest, 235–245.

- DAVIES–HEMSOLL 1983
 PAUL DAVIES–DAVID HEMSOLL: Renaissance Balusters and the Antique. *Architectural History*, 26. (1983) 1–23.
- ENTZ 1987
 Szabolcs-Szatmár megye műemlékei. II. Magyarország Műemléki Topográfiaja. XI. Szerk. ENTZ GÉZA. Budapest, 1987.
- FARBAKY 1988
 FARBAKY PÉTER: A budai középkori királyi palota díszudvara. *Ars Hungarica*, 1988/2. 143–171.
- FARBAKY 2001
 FARBAKY PÉTER: A budai királyi palota Mátyás és a Jagellók idején. *Tanulmányok Budapest Múltjából*, XXIX. (2001)
- FARBAKY 2002
 FARBAKY PÉTER: Szatmáry György, a mecénás. Egy főpap műpártoló tevékenysége a Jagelló-kori Magyarországon. *Művészettörténeti Füzetek*, 27. Budapest, 2002.
- FELD 1993
 FELD ISTVÁN: Régészeti adatok a nyéki királyi villák történetéhez. In: Horler Miklós hetvenedik születésnapjára. *Tanulmányok*. Szerk. Lővei Pál. *Művészettörténet–Műemlékvédelem*, IV. Budapest, 1993. 259–268.
- FELD 1994
 FELD ISTVÁN, A nyéki királyi villák, In: *Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541*. Szerk. Mikó Á.–Takács I.–Tóth S. Budapest, 1994. 348–350.
- FELD 2008
 FELD ISTVÁN: A nyéki királyi épületek. Késő középkori curia–villa–aula–vadászkastély–nyaraló a Budai hegyekben, 2008. (megjelenés alatt)
- FEUERNÉ–FARBAKY 1986
 FEUERNÉ TÓTH RÓZSA–FARBAKY PÉTER: A budai királyi palota 1478–1500 között épült reneszánsz homlokzatai. *Ars Hungarica*, 1986/1. 17–50.
- G. SÁNDOR 1984
 G. SÁNDOR MÁRIA: *Reneszánsz Baranyában*. Budapest, 1984.
- GEREVICH 1966
 GEREVICH LÁSZLÓ: *A budai vár feltárása*. Budapest, 1966.
- HEYDENREICH 1977
 LUDWIG H. HEYDENREICH: Baluster und Balustrade: eine „invenzione“ der toskanischen Frührenaissancearchitektur. In: *Festschrift Wolfgang Braunfels*. Szerk. Friedrich Piel. Tübingen: Wasmuth, 1977. 123–132.
- HORLER 1980
 HORLER MIKLÓS: *A simontornyai vár*. Kandidátusi disszertáció, kézirat. Budapest, 1980.
- HORLER 1986
 HORLER MIKLÓS: A buda-nyéki királyi villák épületei. *Ars Hungarica*, XIV. (1986/1) 51–80.
- HORLER 1987–1988
 HORLER MIKLÓS: Les édifices de la villa royale de Buda-Nyék. *Acta Historiae Artium*, 33. (1987–1988) 131–177.
- HORLER 2004
 HORLER MIKLÓS: Újabb adalékok a buda-nyéki királyi villa épületeinek történetéhez. In: *Romantikus kastély*. *Tanulmányok Komárik Dénes tiszteletére*. Szerk. Vadas Ferenc. Budapest, 2004. 53–65.
- HORLER–H. TABAJDI
 HORLER MIKLÓS–H. TABAJDI MÁRTA: *A simontornyai vár*. *Múzeumi Füzetek*. Szekszárd, 1987.
- HORVÁTH 1990
 HORVÁTH ISTVÁN: Mátyás kori építkezés az esztergomi várban (Az esztergomi „Vitéz-palota” régészeti feltárása). In: *Mátyás király és a vidéki Magyarország*. *Tudományos Füzetek*, 6. Szerk. Gyenisné Landes Edít–Somorjai József. Tata, 1990. 36–51.

- HUSE–WOLTERS 1990 NORBERT HUSE–WOLFGANG WOLTERS: *The Art of Renaissance Venice, Architecture, Sculpture and Painting 1490–1590*. Chicago–London, 1990.
- KOPPÁNY 1994a KOPPÁNY TIBOR: A váci vár reneszánsz kőfaragványai. *Váci Könyvek*, 7. (1994) 175–204.
- KOPPÁNY 1994b KOPPÁNY TIBOR: A siklósi vár. In: *Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541*. Szerk. Mikó Á.–Takács I.–Tóth S. Budapest, 1994. 374–375.
- KUBINYI 1981 KUBINYI ANDRÁS: Opponensi vélemény *G. Sándor Mária: Reneszánsz Baranyában* című kandidátusi értekezéséről. *Művészettörténeti Értesítő*, 30. (1981) 67–71.
- Matthias Corvinus 1982 Matthias Corvinus und Renaissance. In: *Ungarn 1458–1541*. Szerk. G. STANGLER–M. CSÁKY–R. PERGER–A. JÜNGER. 2. kiad. Schallaburg–Wien, 1982.
- MIKÓ 1988 MIKÓ ÁRPÁD: Ippolito d’Este esztergomi érseki udvar és reneszánsz kőfaragás Magyarországon (1487–1497). *Ars Hungarica*, 1988/2. 133–142.
- MIKÓ 1992 MIKÓ ÁRPÁD: Dolium. A váci kora reneszánsz balusztrád datálása egy Mátyás-embléma alapján. *Művészettörténeti Értesítő*, XLI. (1992) 62–66.
- MIKÓ 1998 MIKÓ ÁRPÁD: Rész és egész. A magyarországi reneszánsz kőfaragóműhelyek és kutatásuk. In: *Koppány Tibor hetvenedik születésnapjára. Tanulmányok*. Szerk. Bardoly István–László Csaba. Budapest, 1998. 207–225.
- Pannonia Regia 1994 *Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541*. Szerk. Mikó Á.–Takács I.–Tóth S. Budapest, 1994.
- NICOLAUS OLAHUS 1938 NICOLAUS OLAHUS: *Hungaria*. In: *Nicolaus Olahus: Hungaria – Athila*. Szerk. Colomanus Eperjessy–Ladislaus Juhász. Bibliotheca Scriptorum Medii Recentisque Aevorum. Budapest, 1938.
- PAPP 2005 PAPP SZILÁRD: A királyi udvar építkezései Magyarországon 1480–1515. Budapest, 2005.
- PATAKI 2005 PATAKI ÁGOTA ZITA: „nympha ad amoenum fontem dormensis” Ekphrasis oder Herrscherallegorie? Stuttgart, 2005.
- Pest Megye Műemlékei 1958 Pest Megye Műemlékei. Szerk. DERCSENYI DEZSŐ. Budapest, 1958.
- SZATMÁRI 1990 SZATMÁRI SAROLTA: Mátyás király és Tata. In: *Mátyás király és a vidéki Magyarország*. Szerk. Gyenisné Landes Edit–Somorjai József. Tudományos Füzetek, 6. Tata, 1990. 52–59.
- SZEKÉR–TAMÁSI 1991 SZEKÉR GYÖRGY–TAMÁSI JUDIT: A nyírbátori Báthori-várkastély (Előzetes jelentés az 1987–1990. évi kutatásokról). *Szabolcs-Szatmári Szemle*, XXVI. (1991/1) 5–24.
- VÉGH 1994 VÉGH ANDRÁS: Balusztrád-elemek a budai várpalotában. In: *Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541*. Szerk. Mikó Á.–Takács I.–Tóth S. Budapest, 1994.
- VÉGH 2003 VÉGH ANDRÁS: A Szent György utca 4–10. számú telkek régészeti ásatása. Előzetes jelentés. *Tanulmányok Budapest Múltjából*, XXXI. (2003) 167–190.

-
- VÉGH 2008a VÉGH ANDRÁS: Későgótikus oszlop a budai királyi palotából. In: Hunyadi Mátyás a király. Hagyomány és Megújulás a királyi udvarban 1458–1490. Kiállítási katalógus. Szerk. Farbaký P.–Spekner E.–Szende K.–Végh A. Budapest, 2008.
- VÉGH 2008b VÉGH ANDRÁS: Reneszánsz kőfaragványok és terrakottaelemek a Jagelló-kori Budán. Egy várbeli lakóház és leletei. In: Mátyás király öröksége. Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század). Kiállítási katalógus. Szerk. Mikó Á.–Verő M. Budapest, 2008. 54–59.
- VIRÁGOS 2006 VIRÁGOS GÁBOR: The Social Archaeology of Residential Sites, Hungarian noble residences and their social context from the thirteenth through to the sixteenth century: an outline for methodology. BAR International. Series 1583. Oxford, 2006. 60–80.

RENEZÁNSZ NYÍLÁSKERETEK A SZERENCSI VÁRBAN

A szerencsi vár a történeti Zemplén megye egyik, tömegében legépebben megmaradt, reneszánsz erőssége. Noha a 17. században a Rákóczi család fő rezidenciája a közeli Sárospatak volt, a család első jelentős birtokszerzése és építkezése Szerencshez köthető. A ma két részre tagolható egykori castellum hosszúra nyúlt helyreállítása 1991-ben, a belső vár rekonstrukciójának befejeztével ért véget.¹ A helyreállítás során a falakból másodlagos helyzetből előkerült közel ezer kőfaragvány egy részének visszaépítésével több tucatnyi ablak- és ajtórekonstrukcióra nyílt módunk. A rekonstrukciókat a feltárt keretfészkek, a kőkeretek anyaga, a profilok egyértelmű elkülönítése, tipizálása, a köveken maradt elhelyező habarcs valamint szerkesztések alapján végeztük.²

Az épület kutatása során egyértelműen meghatározhattunk építési periódusokat, fázisokat, amelyekhez egy-egy nyíláskeret típus, profil is rendelhető volt. A 16–17. századi inventáriumok segítségével módunk van több építési fázishoz rendelni reneszánsz ajtó- és ablakkereteket, azaz egyes profilokhoz évszámot, évtizedet tudunk kötni. Mindennek különös jelentőségét az adja, hogy a kőkeretek profilja önmagában nem korjelző, gyakran ugyanazt a profilt több évtizeden, fél évszázadon át alkalmazták, lehetőséget adva ezáltal a későbbi korok kutatójának a téves datálásra. Különösen nagy a tévedés lehetősége, ha a faragott kő egykori helye, falszöveggel való kapcsolata már ismeretlen, hiszen kőtári, múzeumi „műtárgyként” csupán esetleges műrészletei, stílusa jelenthetnek némi fogódzót a kormeghatározáshoz.

A rekonstrukciók egy részének ismertetése előtt foglaljuk össze röviden a vár történetét. A történeti Zemplén megye déli részén fekvő város elnevezése az Anonymuson alapuló népi etimologizálás szerint a szerelem, szerencse szavakból eredeztethető, valójában egyszerű személynévből származik.³ A település Péter és Pál apostolok tiszteletére szentelt bencés monostorát, noha első írásos említése 1247-ből származik, feltehetően már a tatárjárás előtt alapították a Bogát-Radvány nemzetség tagjai.⁴ A 14. század elejére, a nemzetség családokra – Monaki, Cselei, Izsépi – ágazott, ám a kegyuraságot és az abból származó jövedelmet közösen élvezték.⁵ Az apátság a 16. század elejére a Szapolyai család birtokába jutott, majd Mohács után egy ideig János király híve, Bebek Ferenc és János volt a birtokosa. A Ferdinánd király és Szapolyai János özvegye, Izabella királyné közötti háborúk során, 1557–1558 telén foglalta el Szerencs városát és a monostort Németi Ferenc tokaji várkapitány. Németi a lerombolt monostor köveit felhasználva egy castellumot, Telekessy Imrének a nádorhoz írott levele szerint „erős kastélyt” emeltett.⁶ Bebek György és Pető János 1560-ban megkísérelte visszafoglalni Szerencs várát, ám egy korabeli levél tanúsága szerint kevéssel előbb Németi „egy huzar warath czynaltatta

1 A külső vár kutatásra és helyreállítására I. VALTER 1975. 261–267. A belső vár kutatását szerző végezte, Valter Ilona és Feld István időszakos segítő közreműködésével.

2 A megfigyelésekben és a rekonstrukciókban alapvető szerepe volt Kovács István kőfaragónak és munkatársainak, akiket munkájukért itt is illessen köszönet.

3 BARNA 1931. 12., KISS 1988. 573.

4 SÖRÖS 1912. 391.

5 Az apátság középkori történetének rövid összefoglalása: HERVAY 2001. 517.

6 A kastély építésre l.: DÉTSHY 1988. 230.

1. A szerencsi bencés apátság

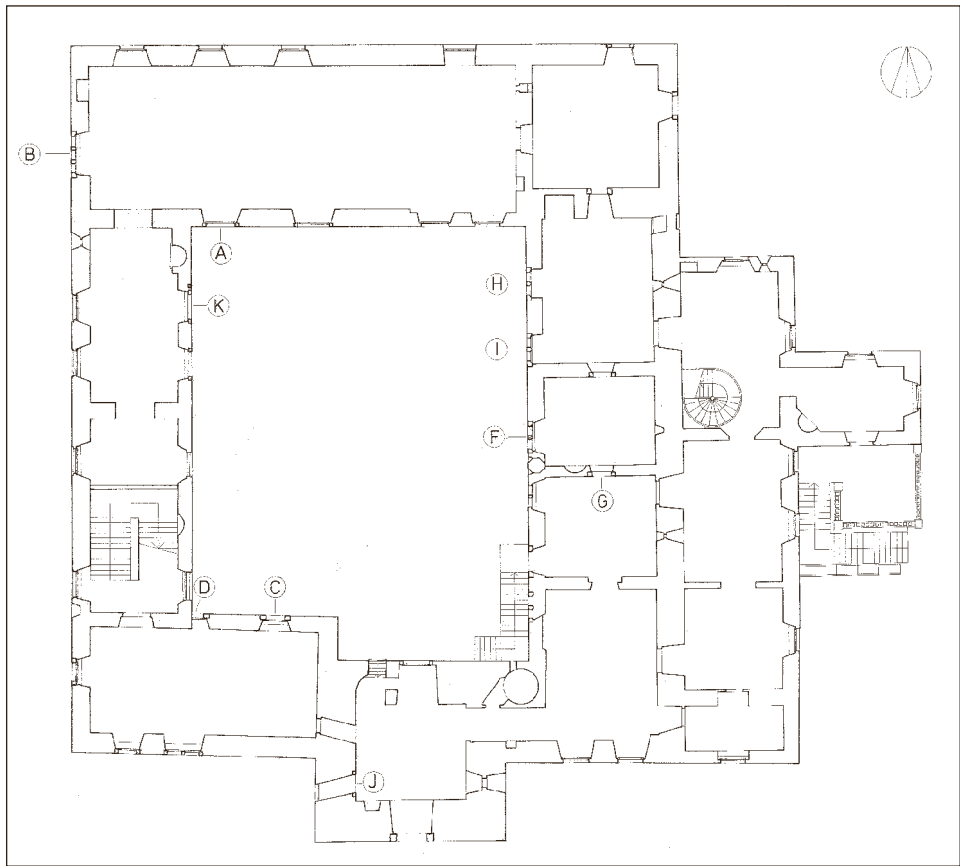
Zerench előt es zaz lowal es zaz gialogal megtömete az helt es ket kis Tarackott is hozott belle, kyt byzon ez wtan nehezben wezunk meg imar ...” Megjegyezzük, hogy az említett palánk erősség nem azonos a ma huszárvárként ismert külső várral. A szerencsi bencés apátság története ezzel lezárult, a történeti forrásokban többet nem említik.⁷ A 17. századtól általában az egri káptalan egy kanonokja viseli a címzetes apáti titulust.⁸

Az erősség még évekig az erdélyi párt kezén volt s csak Németinek a tokaji vár ostroma alatt bekövetkezett halála (1565. február) után tudták a Balassa Menyhért vezette császári seregek – ostrom nélkül – elfoglalni. A várost és a várat a következő évben felégették a tatárok, az erősség még 1571-ben is romos állapotban volt.⁹ A végvári rendszer fenntartását a befolyt jövedelmek nem fedezték, a császári udvarban időről időre felmerült, hogy a szorongató pénztelenség miatt kincstári birtokokat, uradalmakat zálogosítsanak el. Noha a tatárdúlás után újratelepülő, majd fokozatosan megerősödő egykori mezőváros jövedelme akkor már a tokaji vár fenntartására szolgált, felvetődött, hogy a visszaváltás jogát fenntartva Szerencs várát és uradalmát is elzálogosítsák. Az első igénylők között már 1579-ben szerepelt Rákóczi Zsigmond szendrői lovaskapitány, aki 4000 forintot ajánlott a tíz esztendei zálogbirtokosságért és kérte, hogy tervezett építkezéseinek költségeit a visszaváltáskor fizessék ki neki. Kérését akkor elutasították, ám a Szepesi Kamara időközben a kért zálogértéknek megfelelő kölcsönt vett fel tőle, kötelezettséget vállalván arra, hogy amennyiben nem tudja egy hónapon belül visszafizetni a

7 Utolsó apátja 1564-ben Jakabházi Lukács volt.

8 1695-ben a korábitól eltérően Szent Györgyről elnevezettként szerepelt apátság.

9 DÉTSHY 1988. 230.: „...most rom a castellum, de még épen áll három ház boltokkal vagy boltzatokkal fedetten...”. A vár történetének összefoglalására l. még külön hivatkozás nélkül: CSORBA 1980.

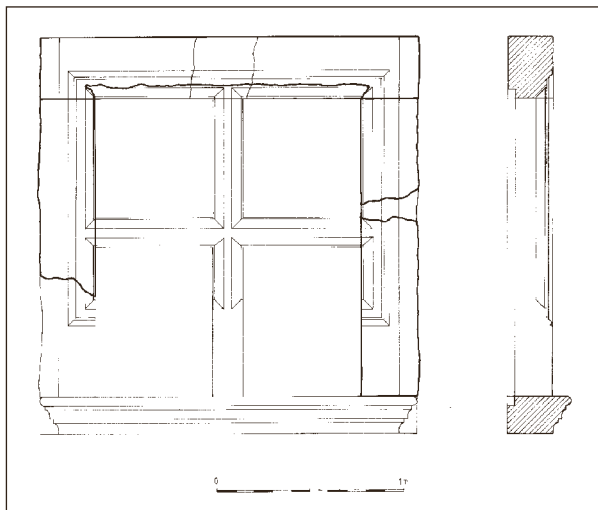
2. A szerencsi belsevár emeleti alaprajza a rekonstruált nyílászkeretek jelzésével

kölcsönt, Szerencset zálogbirtokába adja. A központi kormányzerveknél napjainkban sem ismeretlen pénztelenség miatt a határidő lejárta után, 1580. április 23-án az erősséget át is adták Rákóczi Zsigmondnak. A Magyarország későbbi történetében kiemelkedő szerepet játszó család hatalmának, vagyonának megalapozóját, Rákóczi Zsigmondot újabb kölcsönei és elmaradt zsoldja fejében végül hivatalosan 1583-ban iktatták be az időközben Megyaszóval, Hernádnémetivel kiegészült szerencsi zálogbirtokba.¹⁰ Az ismételt kölcsönök fejében Rákóczi két évtizeddel később, 1603-ban nyert végleges birtokjogot szerencsi uradalmára.

A negyvenes éveinek elején járó Rákóczi Zsigmond 1587 nyarán megnősült. Első felesége, Alaghy Judit, Mágóchy András özvegye volt.¹¹ Házasságával a környék egyik legnagyobb uradalmának, a munkácsinak vált a haszonélvezőjévé, hiszen a Mágóchy árvák gyámjaként, nagykorúságuk eléréséig – 1602-ig – törvényesen használhatta azok

10 Az évekig tartozó alkudozást részletezi DÉTSHY 1988. 231–234. Innen röviden idézünk egy 1592-ben kelt kamarai jelentésből: „Mivel pedig az építkezés nem csupán 3000 forintot, hanem vélhetően jóval többet emésztett föl, alázatosan úgy látjuk, megengedhető, hogy Rákóczi uram számára, ha több nem, de mégis 1500 forint az építkezésre fordított költségek fejében az említett jószágok zálogösszegéhez irassék.”

11 Rákóczi Zsigmond életére I.: TRÓCSÁNYI 1979. és SZABÓ 1986.

3. Az északi szárny nagyterme déli, „A” jelű ablaka

jövedelmeit. Mindez jól kiegészítette a tokaji bor termelésébe és kereskedelmébe történt korábbi bekapcsolódással szerzett vagyonát. A Kamarának szinte folyamatosan nyújtott kölcsönei révén birtokai gyarapodása mellett Rákóczi politikai súlya, szerepe is egyre nőtt, 1588-tól négy esztendeig egri főkapitány, 1595-től királyi tanácsos, több megyében főispán. Első feleségének halála, 1591 után ismét megnősült, második aszszonya Gerendi Anna volt, tőle származott három fia, György, Zsigmond és Pál. Harmadik házasságát 1596-ban kötötte Telegdy Borbálával, Csapy

Kristóf özvegyével, aki túlélte őt. Rákóczi Zsigmond addig sem eseménytelennek tekinthető élete a 17. század elején jelentős fordulatot vett. Az óvatosan politizáló, mindvégig Habsburg-párti főúr már 60 esztendő, mikor 1604 végén Bocskai István szövetségese lett. A szerencsi országgyűlést követően mintegy másfél évig Bocskai kormányzójaként tevékenykedett Erdélyben, majd annak halála után 1607 februárjában erdélyi fejedelemmé választották. Egy esztendő után, amely a Báthory Gáborral folytatott harcban, egyezkedésben telt el, lemondott, majd 1608. december 5-én meghalt. Az általa építtetett szerencsi templom kriptájába temették el, maig meglévő síremlékét fiai emeltették 1618-ban.

A Németi Ferenc építtette szerencsi reneszánsz castellum bővítését, kiépítését Rákóczi kevéssel a zálogbirtokba vétel után kezdhette meg, erre utal, hogy már az első, 1579-es ajánlatában kiköti az itteni építkezésre fordított költségeinek megtérítését. A belső vár kiépítése 1592-re befejeződött, a források szerint 12000 forintot is meghaladó költséggel. A zálogösszeg emelésére tett többszöri ismételt kísérletének eredménye, hogy 1595 tavaszán Mátyás főherceg utasítására a Szepesi Kamara bizottságot küldött ki a várbéli építkezések értékének felbecsülésre. A jelentés, amelyet a Kassáról kiküldött kőművesek, asztalosok, ácsok Christoforo Stella, az egri vár építészének vezetésével állítottak össze, leírja az egyes épületrészek falazatának, boltozatának mennyiségét, értékét, majd összesítve adja meg a kökeretek, ablakok, kemencék, lépcsők, stb. értékét. A bécsi császári levéltárban megmaradt becslés az első leírás a szerencsi erősségről és Rákóczi építkezéseiről.¹²

Rákóczi Zsigmond halála után a szerencsi várat és uradalmat is felosztották fiai között. A belső vár déli szárnya Györgynek, a keleti palota egy része Zsigmondnak, a nyugati és északi palota Pálnak jutott. Közös birtokban maradt a vár kapuja, piaca, több földszinti helyiség és a külsővár. Rákóczi György, miután 1616-ban feleségül vette a 16 esztendő, Lórántffy Zsuzsannát, rezidenciáját Patakra tette át. Öccse, Zsigmond 1620-ban nősült meg, választottja sógornőjének 15 esztendő, hűga, Mária volt. A Szerencsre költözött fiatal pár életét a sors rövidre szabta, Zsigmond még esküvője évében, decem-

12 Közölve: DÉTSZY 1988.

4. Az északi szárny udvari homlokzata a nagyterem rekonstruált kőkeresztes ablakaival

berben meghalt, felesége egy év után követte őt a sírba. A legfiatalabb testvér, Pál, mostohaanyja, Telegdy Borbála hatására visszatért a katolikus hitre, majd elköltözött Felső-Magyarországról.¹³ A szerencsi vár és uradalom nagyobb része így Rákóczi György, a későbbi erdélyi fejedelem birtokába jutott. A vár ettől kezdve megszűnt főúri rezidenciaként működni, gazdasági központtá, birtokközponttá vált, miként arról a 17. századból ránk maradt fél tucat váreltár, inventárium tanúskodik.¹⁴ Hadászati jelentőségét azonban megőrizte, ezért az erdélyi fejedelemség és Bécs közötti hadi események nem kímélték sem a várat, sem a várost. Rákóczi György 1644. évi Habsburg ellenes hadjárata során a tisztartó ellenállás nélkül feladta a nádor vezette császári seregnek a várat, de azt Kemény János erdélyi seregei rövid ostrom után visszafoglalták.¹⁵

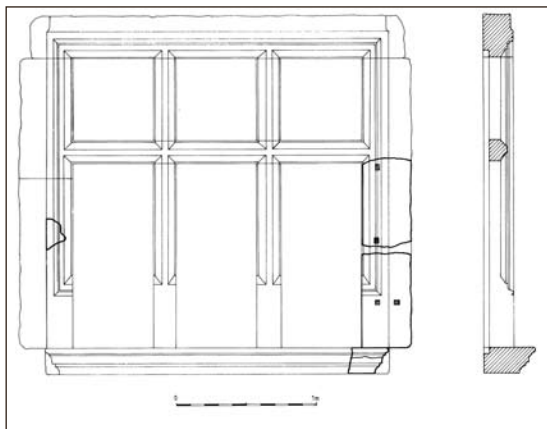
Az 1661-ben a város alatt táborozó császári sereg hadmérnöke, Lucas Georg Ssicha elkészítette a tábor és a vár helyszínrajzát, az első ábrázolást Szerencs váráról.¹⁶ A szabadságharc bukása után a Rákóczi Ferenc tulajdonában volt uradalmak a kincstárra szálltak, míg testvére, Julianna része megmaradt az Aspremont család birtokában. Az elkobzott szerencsi vár háromnegyedét először Illésházy Miklós kapta meg, aki eladta Grassalkovich Antalnak, majd az tovább került Szirmay Tamáshoz. A 18. század közepén ezt a részt az Almássy család vásárolta meg, majd kiegészítve azt az Aspremont-résszel

13 Rákóczi Pál 1636 tavaszán, felesége egy évvel később halt meg. László fiuk Erzsébet lánya révén került később Erdődy birtokba a vár egy része. Rákóczi László életére I.: GYALÓKAY 1913.

14 Az inventáriumok feldolgozása: LÁSZLÓ 2002.

15 A feladásra és a visszafoglalást megelőző ostromra: SZALÁRDY 1980. 224–232.

16 Közölve először átrajzolva: Soós 1917. 10., majd a MNM Történeti Képcsarnokban lévő eredetiről fényképben: VALTER 1975. 264. Utóbbi publikáció a belső vár kutatása előtt készült, ezért a periodizációja ebben a vonatkozásban nem igazolt. A Ssicha-metszettel kapcsolatban megjegyezzük, hogy azt Kemény Lajos 1663-ra datálja. KEMÉNY LAJOS: Adatok művészetünk történetéhez. *Művészet*, IV. (1905) 347.

5. A nagyterem nyugati, „B” jelű ablaka

6. A nagyterem rekonstruált nyugati ablaka

az egész vár a tulajdonukba került. Birtoklásuk alatt bontották le a vár északi tornyát és a hagyomány szerint abból építtette fel Almássy Mihály 1760-ban a plébániatemplomot.¹⁷ A Szirmay család a 19. század elejétől volt a vár utolsó birtokosa, rákot ábrázoló címerük az egykori északi torony helyén nyitott kapu felett ma is látható. A vár északi és nyugati szárnyát még a 18. században magtárrá alakították át, lakószárnyként a tóra néző keleti traktusokat használták, amely elé a 19. század végén, 20. század elején a külső lépcsős teraszt építettek.

A történeti vázlatához a következőkben kapcsoljuk az épületrészeket, szárnyakat. A kutatásaink során egyértelműen bizonyítást nyert, hogy a korábban feltételezettekkel és leírtakkal ellentétben a vár semmilyen középkori épületet nem foglal magába. A legkorábbinak tekinthető castellum falaiban ugyan számos, másodlagosan felhasznált meszelt felületű kádérkövet, trapézprofilú gótikus bordákat, bordaköveget találtunk és részben emeltünk ki. Az elpusztult bencés apátságot azonban nem itt keressük, annak helyét a református templomtól délre fekvő lévő kis térre, a hegy lábához feltételezzük.¹⁸

A Németi Ferenc emeltette erősség a település fölé magasodó Árpád-hegy előtti mocsarak egyik szigetére épült. Az egytraktusú, kétszintes, észak-déli tájolású palotához délnyugati sarkán kapcsolódott egy háromszintes torony, felvonóhidas kapuval. Az udvart északról és nyugatról védőfal övezte.¹⁹ A palota vastag északi, keleti és déli külső kőfalait lőrések törték át, csupán a fallal övezett udvarra néztek kőkeretes ablakok. A részben boltozott négyhelyiséges földszint feletti emeleti tereket és a toronyszobákat fafödém fedte. A palota emeleti középső helyiségéhez – az udvar felé nyolcszögletű pillérre támaszkodó két ívvel megnyitott pitvarhoz –

17 RUPP 1872. 322–325.

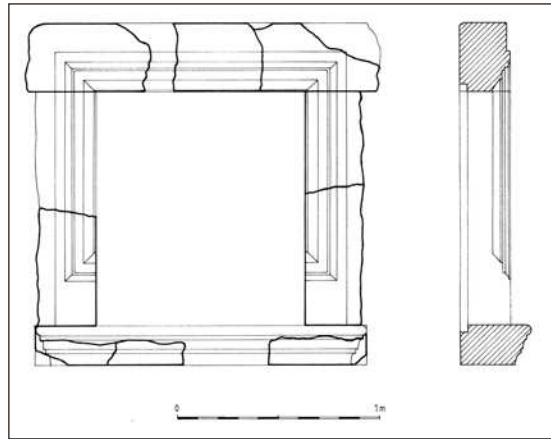
18 Tudomásunk szerint ásátás nem volt a területen, de a helyiek elbeszélése szerint a most ott álló többszintes lakóházak építésekor falakat bontottak el.

19 Noha a fal nyomait régészetiileg nem igazoltuk, egykori léte nyilvánvaló. A csatlakozási pontok a későbbi hozzáépítések miatt már nem vizsgálhatók.

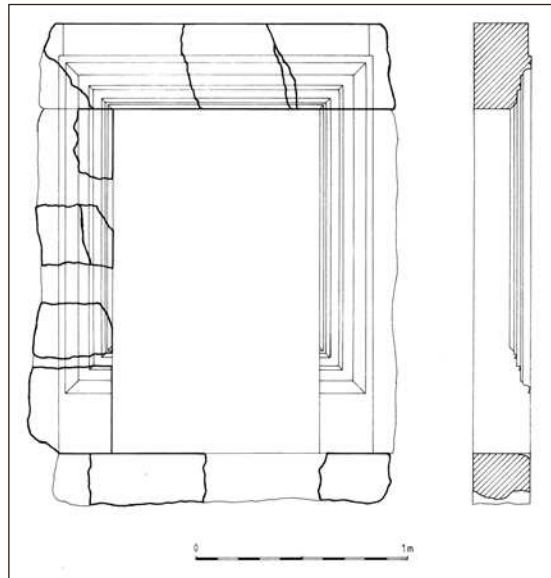
az udvarból érkezett meg a külső kölépcső.²⁰ A pitvarból nyíló két szobában színes mázas, kívülről fűtött cserépkályhák álltak, míg a toronyszoba emeletén a sarokban – ma rekonstruált állapotban látható – kőkonzolos kandalló szolgált a fűtésre. A torony és a palota csatlakozásánál az emeletről induló csigalépcső vezetett a torony felső szintjére.

A belső vár mai formája lényegében a Rákóczi Zsigmond által végeztetett építkezések, bővítések során kialakult tömeget őrzi. Az 1580 és 1592 között a Németi-féle egytraktusos, tornyos erősségből több fázisban kiépült, ma belső várként ismert épületegyüttes szinte minden helyisége azonosítható az 1595. évi értébecslés alapján.²¹ Elsőként az udvart kerítő fal lebontása után, talán annak vonalában emelték a kétszintes déli és északi palotaszárnyakat, az őket összekötő külső falat, illetve a földszintes nyugati szárnyat. Az északi és a nyugati oldalon kisebb, a palotaszárnyakkal egy magasságú toronyszerű építmények nyúltak a homlokzat elé.²² A későbbiekben lebontott építményeket ma már csupán a falazatban látható falcsonkok és a mindegyikük oldalán egykor volt árnyékszék boltozatának maradványa mutatja.

Kevéssel utóbb a korábbi palota keleti, külső oldalához tapasztottak egy, az előbbinél mindkét végén rövidebb, ugyancsak kétszintes traktust, majd ezt követően készült el a tő felőli egyhelyiségnyi bővítmény.²³ A négyszögletes

7. A déli palota „C” jelű ablaka

8. A déli palota „D” jelű udvari kőkeretes ajtaja

20 A torony és palota csatlakozásánál lévő lépcsőalapot az ásátás feltárta. Az alapozás valamint a falakból előkerült, lépcsőszerkezethez tartozó kőanyag vizsgálata alapján egyértelmű, hogy már Németi idejében megépült egy közelebről nem ismert, később átalakított kölépcsős szerkezet.

21 DÉTSHY 1988. Egyértelmű a falelválások okán, hogy a korai castellumhoz kelet felől illesztett két traktus két fázisban épült. Mivel az északi, nyugati és déli, azaz az udvart körbezáró szárnyak a korai palotához kapcsolódnak, közvetlen összeköttetés nem lévén a második keleti traktussal egymáshoz való viszonyuk fizikailag tisztázhatatlan. Csúpan annyi bizonyos, hogy az előbbiek 1595-ben már álltak.

22 A nyugati homlokzat elé lépő építményeket egy 17. század végi átalakítás során tüntették el.

23 A második traktus rövidségének oka, hogy megtartották a korábbi, kelet felé nyíló árnyékszékeket.

9. A déli szárny helyreállítás után

belső udvart továbbra is a felvonóhidas kapun át lehetett megközelíteni. A kapuépítmény eredeti kávéit, a felvonóhid szerkezetét a 18. századi átépítések tüntették el.²⁴ A várudvar mai másik megközelítését biztosító északi bejáró a 18. században készült, az itt állt északi torony elbontása után. Az udvar torony melletti sarkában ma látható bábos korlátos – a legutóbbi helyreállításkor rekonstruált – reneszánsz lépcső szolgált a keleti paloták megközelítésére. A kétkarú lépcső pihenőjéről indult a csigalépcső a torony felső szintjére és a „padra”, a padlásra. A keleti homlokzat előtti emeleti folyosó korlátja fából faragott, festett volt. Az udvar másik déli sarkában is volt egy külső lépcső a 17. század végéig. A belső vár földszinti, jobbra boltozott tereiben voltak a raktárak, a konyha, fürdőház, a számtartó szobája.

Az emeletre vezető lépcső a pitvarnak nevezett előtérbe érkezett. A korábbi nyitott pitvart ekkor falazták be. A család lakótereiként – úr háza, asszonyok háza, leányszonyok háza, ebédlőpalota – az emeleti, kívülről, pitvarból, folyosóról fűtött mázas kályhákkal melegített szobák szolgáltak. Az északi szárnyban volt a vár 50 láb hosszú és 24 láb széles gerendafödemes nagyterme. A várudvarra reneszánsz kökeretes ablakok néztek, a szobák között kökeretes ajtók voltak. A helyiségek berendezéseire, bútortárára közvetlen forrásunk nincs. A vár eddig ismert legkorábbi részletes inventáriuma, leltára 1632-ben készült, akkorra már évtizedek óta Sárospatak volt a Rákóczi család székhelye. Szerencsen az egykori lakóhelyiségekben csupán romladozó bútortárat, gabonát, hordókat, szerszámokat tároltak.

A ma huszárvárnak nevezett kőbástyás, egykori külső vár 1595 után és legkésőbb 1617 előtt épült. A 17. századi leírások szerint konyha, hajdúk háza, tömlőc épületei áll-

24 A kávékat az ásátás során feltártuk. A felvonóhídhöz feltehetően faszervezetű hid vezetett, ezt azonban a magas talajvízszint miatt nem áll módunkban megásni.

10. A keleti szárny udvari homlokzatának részlete, kutatás közben

tak falai mentén.²⁵ A napjainkban szállodaként működő emeletes épületeket, a magtárt a 18. század folyamán emelték. A külső várat a 17. század elejétől felvonóhidas kapu választotta el a tőle délre fekvő sövényfalú, árokkal kerített, palánknak nevezett területtől, amelyen istállók, és a vámház helyezkedtek el. A palánk a későbbi beépítések miatt mára nyomtalanul eltűnt, egykori kiterjedését Ssicha metszete mutatja.

Az 1595. évi jegyzék szerint a nyugati palotaszárny a mainál – miként azt a falkutatás is bizonyította – mintegy harmadával rövidebb volt. Boltozott földszintje felett fabábos, korlátos nyitott terasz, „Nyáry ház” támaszkodott a várfalhoz. Valamivel később, pontosabban meg nem határozható időben – de még 1632 előtt – a nyitott teraszt felszámolták, elfalazták és helyére egy kétaablakos helyiség került.²⁶

Az említett 1644. évi ostrom utáni évtizedekben elvégzett helyreállítások során emelték ki a reneszánsz kőkereteket helyükről és falazták be azokat az udvari falak felmagasításaiba. A kőkeretes ablakok helyére egyrétegű ács tokos, nagyméretű ablakokat helyeztek el.²⁷ A későbbiekben a vár északi, nyugati és déli szárnyában – több fázisban – magtárt alakítottak ki, amelynek során az ács tokos ablakokat is befalazták, csupán a vár

25 A külső vár feltárására : VALTER 1975. 261–267. A külső várat először a testvérek közötti 1617-es birtokosztás során említik. MOL MKA E156 U et C. Fasc. 22. No. 21. Téves Détszy felvetése, amellyel az 1595-ös becslésben szereplő nagy konyhát az 1638-as leltár külső várban lévő épületével azonosítja.

26 Az 1632-es inventárium Rákóczi Pál birtokrészeként tárgyalja a nyugati és északi szárnyat. A helyreállítás során a megtalált reneszánsz fakorlátot, bábót restaurálás után visszahelyezték a falazatba.

27 Az ablakok ács tokjait a megnagyobbított nyílások külső síkjára helyezték, a tokhoronyban egyrétegű ablakszárnyakkal. Az ács tokot egybemeszelték a homlokzati falakkal, miként az korábban a kőkereteknél is szokásos volt. Az egyik ács tok mellől meszelt báboskorlát darabot emeltünk ki, rajta még egykor eredeti helyén bekarcolt évszám, 1621. A felfalazásokból, befalazásokból 916 darab faragott követ emeltünk ki. Felhasználásukkal – csak a homlokzatokon – 32 nyílásrekonstrukcióra nyílott mód. Az ács tokos periódust is két fázisra bonthatjuk, de ennek elemzése most nem térünk ki.

11. A keleti szárny udvari homlokzata helyreállítás közben

keleti traktusait és a kaputornyot használták lakásként.²⁸ A Szirmayak által használt lakószárnyakban még a 20. század elején is végeztek kisebb átalakításokat.²⁹

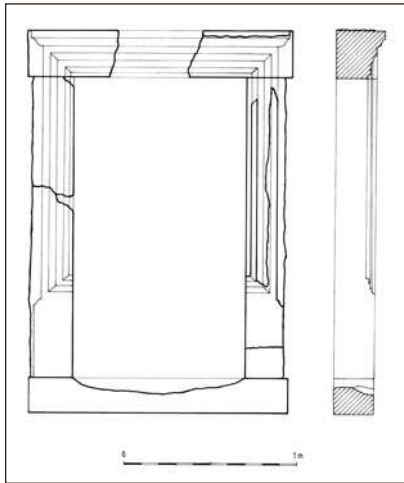
Az építéstörténet vázolata után következnek néhány kökeret rekonstrukció bemutatása. Mivel e rövid tanulmánynak nem lehet tárgya az összes kiemelt köelem illetve a várban elvégzett rekonstrukció ismertetése és elemzése, a továbbiakban csupán néhány jellegzetes profilú és típusú emeleti ablakkeret és ajtó rekonstrukcióról számolunk be.³⁰ A rekonstrukciók hitelességének egyik alapját a faragványok profiljának, anyagának és esetenként előkerülési helyének elemzése adta. A másik alapot a keretfészkek, az elhelyező habarcsok (és azok egyezése a köveken talált habarcsmaradványokkal) megfigyelése és szükséges felmérése biztosította. Több esetben visszailleszthető volt a köelem az eredeti fészkébe, azaz egykori helyére.³¹ A kőanyag elemzése, a habarcsok vizsgálata

28 A magtár faszkerzetét az 1950-es években vasbetonra cserélték.

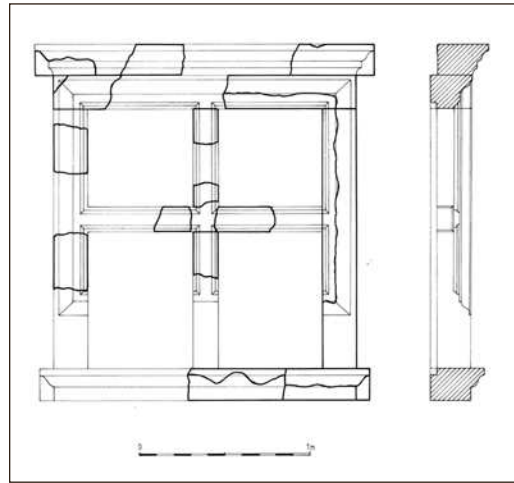
29 A vár északi külső homlokzatán a kapu feletti Szirmay címert és az emeleti neogótikus kökeretes nyílást 1909-ben helyezték el illetve alakították ki, amint azt az ablakkávákban talált tapétázáshoz használt újságok tanúsították.

30 A részletes feldolgozás egy majdani *Lapidarium Hungaricum*-kötet összeállítójának lesz feladata.

31 A szerencsi vár helyreállításának a történetet önmagában egy kisebb tanulmányt igényelne. A belső vár kutatásánál helyezték meg a keleti traktusokban. Az egykori Országos Műemléki Felügyelőség akkoriban még rendelkezett önálló kivitelező részlegekkel, építésvezetőségekkel. Területünkön a Nyíregyházi Építésvezetőség tevékenykedett, szerencsi művezetőséggel. Egyrészt a belső vár méretéből is adódott, hogy előzetes kutatásra nem volt módunk, másrészt az épület nagyobb részében ekkor még működtek az Állami Gazdaság irodái. Mivel a funkció már kutatás előtt eldőlt – könyvtár, múzeum és művelődési központ –, a kivitelezési munkák már 1979 végén megkezdődtek a keleti szárnyakban a csapos gerenda födémek elbontásával. Mindez behatárolta a kutatás idejét és kiterjedését, ám ennek ellenére köszönettel tartozunk Koroly József és Kravjánszki József építésvezetőknek és valamennyi munka-

12. A keleti szárny udvari kőlépcsőjéről a pitvarba nyíló ajtó

13. A keleti homlokzat in situ „F” jelű ablaka

tette lehetővé az 1580 és 1592 közötti építkezések részleges szakaszolását is, amint azt az alábbiakban ismertetjük. Az inventáriumok csupán egy nyíláskeret csoportnál segítettek egy pontosabb – 1595–1632 közötti – időhatárt megszabni.

Elsőként több, az udvart körbezáró Rákóczi-kori szárnyak felépítése során elhelyezett kökeretet ismertetünk. A három szárnyban feltárt kökeret-félszkek vizsgálata, a jobbra innen előkerült, valamint egy, a falkutatás során előkerült „in situ” kökeret alapján meghatározhattunk egy jellegzetes ablakprofil. A pálca, lemez, élszedés profilú, könyöklőpárkányos ablakok sajátossága, hogy nem volt szemöldökpárkányuk.³² Az ablakok magasságát, osztását nyilvánvalóan az adott helyiség mérete is meghatározta. Ezzel magyarázható, hogy keresztosztós ablakok mellett ugyanezen profillal, ugyanekkor kisebb, osztó nélküli

társuknak, hogy a lehetőségekhez képest maximálisan segítették – ma már így is szinte elképzelhetetlen mélységű – kutatásainkat. A kényszer diktálta, hogy kutatási eredmények ismerete nélkül kellett Erdei Ferencnek tervezni, és a kivitelezőknek dolgozni. Mindezen kényszerekből adódott, hogy számtalanszor kellett a terveket menetközben módosítani. Ráadásul előfordult a módosítás módosítása is. Erre csupán egy példát hozunk. Két szezon kutatásai alapján világossá vált, hogy van a várnak egy olyan periódusa, amikor a homlokzatait nagyméretű ún. ácsokos ablakok törték át. Ezen nagyméretű nyílások felszámolására a magtárrá alakításkor, illetve a 19. században került sor. Visszaállításukat mindenki elfogadta, így a kivitelezők a szerkezeti visszaépítést elvégezték. Az időközben folytatódott falkutatás és a falazatból egyre nagyobb számban kiemelt kőfaragványok vizsgálata azonban egyértelművé tette, hogy számos reneszánsz ablak, ajtó rekonstrukciója is elképzelhető. Az építésztervező a rekonstrukciók mellett döntött, így kerülhetett vissza számos kökeret egykori helyére. Mivel az ácsokos ablakok jobbra a kökereteknél magasabbak, ám keskenyebbek voltak, és mostani visszaépítésükkor már nem rongáltak többet mint a 17. századi kialakításukkor, műemléki érték nem sérült. Csupán a későbbi korok kutatója áll majd értetlenül a nyílások nélküli hevederek előtt. A második keleti traktus keleti homlokzatán is kökeretes ablakok voltak eredetileg. A félszkek kibontására, kökeretek rekonstrukciójára, visszaállítására itt azonban a kivitelezés előrehaladása miatt nem volt idő és lehetőség.

32 Erre utal, hogy a kőhevederek és a szemöldökgerenda között nem fért el a párkány, nem is volt nyoma. Nem bizonyíték, csupán megjegyezzük, hogy a falakból kiemelt, bodrogkeresztúri tömör tufából készült keretekhez rendelhető szemöldökpárkány még töredékben sem került elő. Az „in situ” ablak a déli szárny földszintjéről nyílt egykor az udvarba (ma a könyvtár lépcsőházába esik). A szinte teljesen megmaradt ablak sajátossága, hogy szemöldökét eredetileg szélesebb ablakba szánták, ezért elhelyezésekor habarcsból fordították vissza a profilt a szárköre. Az ablak mérete: 9,1 × 10,9 × 1,10 méter.

14. A keleti szárny külső homlokzata a rekonstruált külső lépcsővel és ajtóval

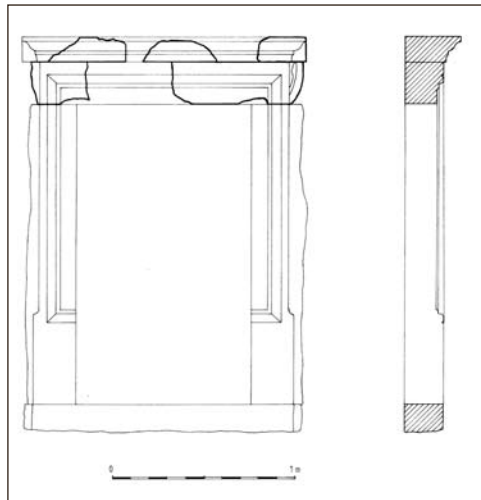
15. Az udvar keleti homlokzata a helyreállítás után

kereteket is faragtak. A vár északi szárnyában lévő nagyterem déli falát egykor két ablak törte át. A rekonstrukció alapját a kibontott kőkeret fészkekbe visszailleszthető darabok, egész szemöldökelemek és az osztást mutató szárdarab képezte. Az ablakok belmérete $1,6 \times 1,38$ méter, a felső négyzet 61 cm-es volt. A nagyterem – 1632-ben „Nagy Palota” – nyugati falában egykor volt ülőpados ablakának rekonstrukcióját a szerkezeti méretek (fülke szélesség, keretfészkek, hevederek vállmagassága) valamint a két, egykori helyére visszailleszthető jobboldali szárkő töredék tette lehetővé. Az egykori szárkő magasságát a keretfészkek $2,08$ méterben adta meg, a belső szélesség $2,07$ méter volt. Noha osztásra utaló darabunk nem volt, hármas keresztosztást feltételeztünk és rekonstruáltunk.³³ A könyöklő rekonstrukciója egy, a típushoz tartozó, lenyomat szerint 19 cm magas darab felhasználásával történt.

A déli szárny emeletén volt a leírások szerint az ebédlopalota. A nagyteremnél kisebb belmagasságú tér ablakai eredetileg az előbbiekkal egyező profilú, de osztás nélküli nyílások voltak. A vár helyreállításakor az egykori ebédlopalota négy ablaka közül háromnál sikerült az 1592 előtti keretet rekonstruálnunk, a negyedik nyílás mai formájában egy későbbi átalakítás rekonstrukciója. Az említett rekonstrukciók közül az északra, az udvarra néző ablak rajzát közöljük. A parapetmeszelés és a káva a szerkezeti méreteket, a kőkeret magasságát a fészkek lenyomatát és egy teljes szárkő határozta meg. Az ablak belmérete a fentiek alapján $1,04 \times 1,11$ méter.³⁴ Előbbi ablaktól nyugatra nyílt az egykor volt fatornácós folyosóra egy reneszánsz ajtó.

16. Ajtókeret fészke a pitvar északi falában

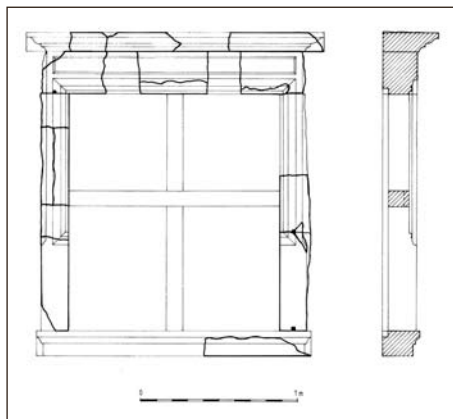
17. A pitvar északi falában volt „G” jelű ajtó

33 Az osztók közötti távolságot 58 cm-ben szabta meg a profilozás. Ugyanezen méret a szárkövek fölött „elférvén” döntöttünk a megvalósult rekonstrukció mellett. Úgy véljük, a keresztosztós megoldás közelebb áll az elterjedt ablaktípusokhoz, de reméljük, hogy ablakunk nem szolgál további analógiák mintapéldájául. A reneszánsz ablakfülke szélessége a nagyterem felől $3,10$ méter, az ülőpadkák $60-60$ cm szélesek voltak. Az ablakfülke vállmagassága 3 méter.

34 Közel azonos méretű, azonos profilú ablakot rekonstruáltunk a vár északkeleti sarokszobájának keleti nyílásaként. Az ablakmagasság a fészkekbe illeszthető keret alapján $1,2$ méter, a szélesség a hevederből kiserkesztve $1,5$ méter volt.

18. Rekonstruált ajtó
a pitvar északi falában

19. A nyugati szárny
„K” jelű udvari ablaka

A kökeretes nyílás magasságát a fészeklenyomat 1,63 méterben, a szélességét pedig az egymáshoz illeszthető darabokból összeállított szemöldökgerenda 98 cm-ben határozta meg. Ma ez a nyílás 17. századi homlokzati fallal részben elfalazott formában látható.

A Németi Ferenc építtette szerencsi vár egykori, nyugatra néző udvari homlokzatát ma az emeleten öt ablak és egy ajtó tagolja, melyek közül három ablak és egy ajtó visszaállítást ismertetjük.³⁵ A külső feljáróról az egykori pitvarba vezető reneszánsz ajtó erősen megkopott, a falszöveggel egykorú³⁶ küszöbkövén a szárkövek illesztési vonala 1 m-es szélességet határozott meg. A szárköveket a vár nyugati szárnyának emeleti helyiségeiben a 17. század második felében épített kandallók áthidalóiban ismertük fel, míg a szemöldökpárkánnyal egybefaragott szemöldököt a helyreállítás során szétbontott belső lépcső pilléréből emeltük ki.³⁷ A rekonstruált kökeretes ajtó mérete: 1,0 × 1,75 méter. A kökeretes ajtó az egyetlen rekonstruált nyílás a vár emeletén, amelyet Németi építkezéséhez köthetünk.³⁸

35 A homlokzat kutatás rajzát és rekonstrukciós elképzelését közli FELD 2000. 166. és 167. képtábla. A rekonstrukciót a nyílások tekintetében hitelesnek tekinthetjük, míg a folyosó árkádjaira nem volt bizonyítékunk.

36 Az első periódusban használt meszes, fehér habarcs egyértelműen eltért a Rákóczi-féle építkezésnél használt habarcsból, vakolattól.

37 A belső lépcső elbontása során derült ki, hogy volt egy korábbi, ugyancsak pillért körbefogó boltzott karú lépcsőszerkezet. A lépcsőpillérből előkerült szemöldök, valamint a második ácsotos periódusban épített kandallóból kiemelt szárkövek bizonyítják, hogy a külső lépcső a 17. század végéig funkcionált. A most – 1980-as évek elején – elbontott lépcső a 19. század végén készülhetett. Az emeleti fabábos korlátot az ugyancsak az 1980-as években felújított páncélos kastélyban használták fel.

38 A csigalépcső emeleti ajtajának elhelyezése Rákóczi-korinak bizonyult. Az ún. „lombard ablak” típusára emlékeztető kis ajtó akár a korai castellumhoz is tartozhatott, erről esetleg kiemelés során lehetne megbizonyosodni. Az ablaktípus magyarországi elterjedésére: Tóth 1989. 91–92. A csigalépcső orsóterében lévő, falazatba tört lépcsőfokok nem tartoztak az első peridushoz. A Németi-féle pitvar északi falában is megtaláltuk a falazattal egyidős keretfészket, de a most nem ismertett kökeret rekonstrukció már a Rákóczi-féle építkezésekhez kapcsolható. Megjegyzendő azonban, hogy a korábbi kőfészkek arra utal, hogy a szemöldök felett egy maximum 40 cm magas építési tábla is lehetett.

20. A nyugati szárny visszaállított reneszánsz ablakai a „Nyáry ház” faoszlopaival

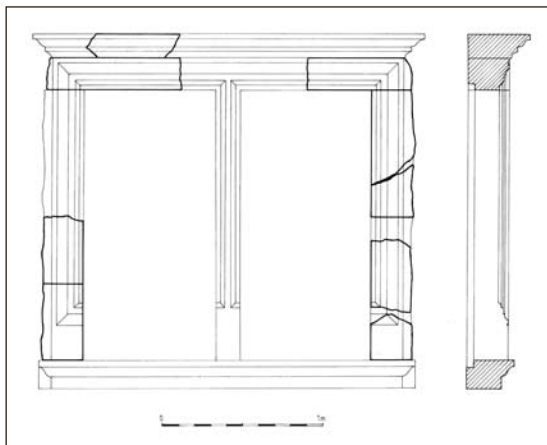
Az első periódusban nyitottként funkcionáló pitvar elfalazására az északi, nyugati és déli szárnyak egyidejű megépítését követően került sor. Utóbbi igazolására – az ablakrekonstrukciók további ismertetése előtt – kis kitérőt teszünk a palotabelsőbe. A Németi Ferenc emeltette castellum falához csatlakozott új északi szárny és régi palota közötti átjárást először egy lőrés átbontásával, ajtóvá alakításával biztosították.³⁹ Az átjárót rövid használat után felszámolták, elfalazták és tőle keletre, közel a szárny tengelyében törtek a kőfalba új kökeretes nyílást. A 17. században ezt az átjárót félig megsemmisítették, ácsstokos ajtószerkezetet alakítottak ki.⁴⁰ Az ácsstokos átalakítás során felszámolt ajtó megmaradt kőhevederének habarcsa, az egyik szárkő és a küszöb elhelyezőhabarcsa megegyezett a korai castellum oszlopos nyitott pitvarának elfalazásakor használt habarccsal és eltért az északi szárny építéskor valamint az említett átjáró építéskor alkalmazottól.

A tömör mellvédes pitvar íveinek befalazásakor két kökereszes ablakot helyeztek el az új falba. Az északi ív alatt, későbbi átalakításoktól roncsoltan ugyan, de megmaradtak „in situ” egy reneszánsz kökeretes ablak jelentős darabjai. A könyöklőpárkány, a teljes szár, a félbetört szemöldökgerenda, a fülkeszélesség, valamint a falban maradt könyöklőhöz illeszkedő darabon lévő függőleges osztó helyét jelző illesztőjel centiméterre pontosan megadta a kökeret és az osztás méretét.⁴¹ Az ablak belső mérete így 1,39 × 1,52 méter.

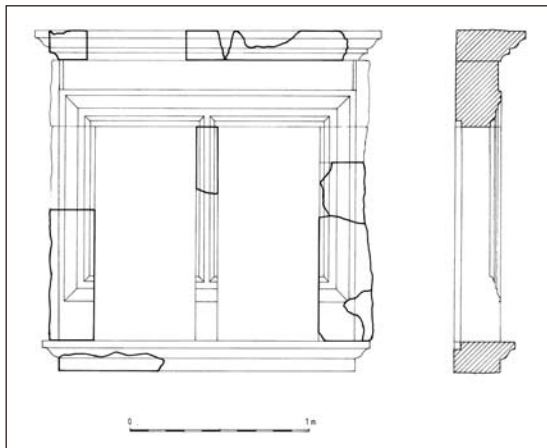
39 A nyílásba nyilvánvalóan valamiféle ajtószerkezetet helyeztek le, ennek nyomát azonban eltüntették egy 17. századi kandalló építéskor. Az egyszerű szerkezetű kandalló falsíkból kissé kilépő falpillérből és vakolatprofilal ellátott gerendából állt. A gerenda másodlagosan felhasznált reneszánsz ajtó bal szárkőve volt, hossza 1,62 méter. A szárkő megegyezett az ácsstokos ajtó előtti kökeretes mellett feltárt ajtó szárkővével.

40 A vár egykor kökeretes ajtóinak szinte mindegyikénél megfigyeltünk egy ácsstokos átalakítást. Az átalakítás során nagyobb, magasabb nyílásokat vágtak, megsemmisítve a kökeretes ajtók egyik káváját, a hevederek felét, kétharmadát. Az ácsstokos ajtók egyidősek a már említett ácsstokos ablakokkal. Korukat a 17. század közepére, második felére helyeztük.

41 A szemöldökpárkány rekonstrukciója a fészekben található lenyomatok és a falmagasításból kiemelt, profiljában azonos jellegű és méretben megfelelő darabok felhasználásával történt. A pitvar déli ívének elfalazásában egykor volt reneszánsz ablakot a másik alapján állították vissza. Itt a falszövet olyan mértékben roncsolt volt, hogy sem keretfészek, sem lenyomatot nem maradt meg.

21. Az udvari keleti traktus északi sarok melletti, „H” jelű ablaka

22. Az udvari keleti traktus északi helyiségének másik, „I” jelű ablaka

A déli ív alatti egykori ablak méretére a későbbi ablak átalakítások miatt keretnyom, lenyomat nem utalt. Több, előbbivel azonos jellegű kőelem felhasználásával történt a rekonstrukció. A szélességet egy teljes szemöldökgerenda határozta meg 1,35 méterben, a magasságot bal szárkő alsó harmada és az osztóméretek adták meg 1,52 méterben. A könyöklő az északi ív alatti mintájára készült, míg a szemöldökpárkány újrafaragásához három egyező anyagú, profilú töredéket használtak. A nyitott pitvart a befalazásával egyidőben válaszfalal két helyiségre osztották. A válaszfal egykori kőkeretes ajtajának a fele maradt meg, a küszöb és a szárkő fészkeivel, és in situ szemöldökpárkány darabbal. A lenyomatba illeszkedett a szemöldök sarokdarabja. A szemöldök másik sarokdarabját volutás konzolból faragták át. A lenyomatok alapján az ajtó mérete: $0,96 \times 1,65$ méter.

A korai palota északi utolsó helyiségébe ma az udvar felől két ablak szolgál. Az északabra lévő nyílás fülkéje, hevedere utólagos a falazathoz képest. Az ablakfülke méretei, parapetmeszelés, vállmagasság etc. alapján az egykor volt nyílás nyers szerkezeti méretei meghatározhatóak voltak. Ezek alapján készült a rekonstrukció az

„in situ” nyílással azonos jellegű, profilú elemek felhasználásával. Az $1,8 \times 1,7$ méteres belméretű ablak arányai nem engedték meg a felső négyzetes osztást, vízszintes osztó beépítését, ezért csak függőleges osztót rekonstruáltunk.⁴² A helyiség másik ablakának helyén a vár első periódusában is volt nyílás. A fülke nélküli ablak a szoba délnyugati sarkában, szinte a válaszfalhoz tapadt. A kőheveder, a megmaradt déli keretfészkek eredeti kialakítású, de a benne lévő kőkeret elhelyező habarcsa a pitvar befalazásakor használt anyaggal egyezik, vagyis Rákóczi Zsigmond építkezéséhez köthető. Az ablak mérete

42 A lenyomatokban a szárkő magassága 1,7 m, a könyöklő 18 cm, a szemöldök 20 cm volt. Szemöldökpárkány magassága maximum 20 cm lehetett a hevederig.

1,25 × 1,20 méter.⁴³ A helyére visszahelyezett szárkő tanúsága szerint nem volt vízszintes osztója, de az arány miatt egy függőleges osztót feltételeztünk és rekonstruáltunk.

A 16. századvégi építkezések során a kaputorony délnyugati sarkát újrafalazták. Amint az 1595. évi becslés során írták: „Az kapw felet walo nagy thoronnak az eggik szeghellety kyt vyonnan rakta, vgyan azon keo fal mellett walo Perwathawal ...”,⁴⁴ azaz az új-jáépített sarokba egy árnyékszékét építettek. A 19. század második felében még használt árnyékszéknek a torony felől eredetileg kőkeretes ajtaja volt. A keretfészkekbe a teljes szemöldökgerenda, szárkőelemek és egy küszöbdarab volt visszailleszthető. Az ajtó felett nem volt szemöldökpárkány. Ezek alapján került sor a 0,66 × 1,4 méteres kisméretű ajtó rekonstrukciójára.

23. Az első emeleti toronyszoba délnyugati sarka kutatás közben

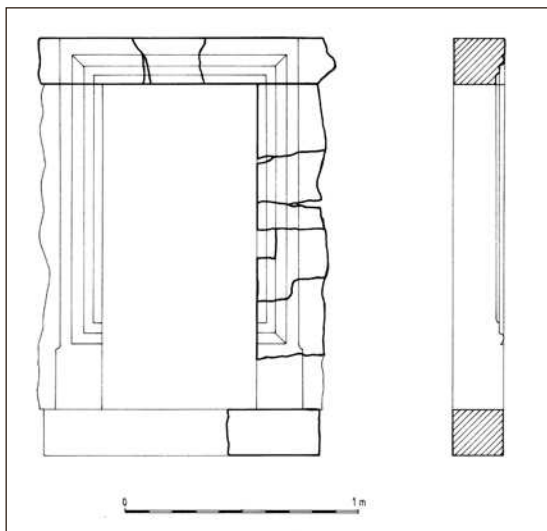
Az eddigiekben ismertetett ajtó és ablakkeretek az 1592-re elkészült, majd 1595-ben jegyzékbe vett építkezésekből származnak. Azonos típusú, profilú kereteket csupán Rákóczi Zsigmond építkezéseinek első fázisánál – az udvari északi és déli palotáknál – lehetett meghatározni. A többi építési fázisnál hasonló jellegű, de tagozataiban kissé eltérő elemeket alkalmazók mellett karakteresen más profilokat alkalmazó kőfaragók is működtek az építkezésen.

Részben a történeti források, részben a kőanyag vizsgálata alapján azonban meghatározható egy későbbi építési fázis is. A belső vár nyugati szárnya a 16. század végén a mainál mintegy harmadával rövidebb volt.⁴⁵ A boltozott földszint feletti fakorlátos nyitott „Nyary haz” és fakonzolos folyosó, lépcső biztosította a szárnyak körbejárhatóságát, amint az 1595. évi jegyzékben olvashatjuk. Közelebről meg nem határozható időben, de

43 Gyakorlatilag az ablak fele maradt meg. A szárkőlenyomat magassága 1,25 méter, amelyben egy méternél illesztőfuga volt. A könyöklő fészke 16 cm, a szemöldökpárkányé 16 cm. A homlokzat déli végében is feltártunk egy első periódusú ablakkeret fészket, amely méretében a most ismertetettel egyezett. A könyöklőmagasság 19 cm, a könyöklő felső síkjától a fülke meszelt válla, sarka 1,3 méterre volt, vagyis a 1,25 magas szárkő tökéletesen elképzelhető a fészkekbe. Az egykori nyílásnak csupán a bal keretfészke maradt meg, ablakszélesség nem mérhető. A rekonstrukció az előbbieken ismertetett nyílás megismétlését jelentette, de a mögötte lévő 19. századi boltzat miatt csupán vaknyílás formájában.

44 DÉTSHY 1988. 236.

45 A délnyugati sarokban mintegy öt méter hosszban részben szabadon állt a nyugati várfal. Előtte ment fel az emeletre, az ebédlopalota előtti folyosóra egy deszkázott oldalú lépcső.

24. Az első emeleti toronyszoba árnyékszékének „J” jelű kőkeretes ajtaja

25. A rekonstruált árnyékszékajtó a toronyszoba délnyugati sarkában

még 1632 előtt a „nyári házat” felszámolják és „rekesztéssel” két részre osztott helyiséget alakítanak ki.⁴⁶ A faragott tornácoszlopokat részben helyükön hagyva, azokat befalazva építik fel a földszintnél rövidebb emeletet.⁴⁷ Az udvarra néző kőkeresztes ablakok anyagában, profilban eltérnek a várban addig alkalmazottaktól. A homokkőből faragott, képszékes ablakok (1,35 × 1,52 méter) a fészkek, az ablakfülke és a helyükre visszailleszthető keretelemek alapján hitelesen rekonstruálhatóak voltak.

A reneszánsz köelemek későbbi sorsát példázza, hogy a homokkő keretdarabok a vár különböző részeiről kerültek elő. Volt olyan elem, amelyet az eredeti nyílás befalazásából emelhattunk ki, voltak olyan, később összeilleszthető darabok, melyeket a keleti illetve nyugati udvari homlokzati fal felmagasításából emeltek ki. A kutatás és a helyreállítás során igyekeztünk a lehető legtöbb darabot visszaépíteni – fenntartva a tévedés lehetőségét is – hiszen a magyarországi építészeti tagozatok kötári megőrzése és feldolgozása még hosszú esztendőkig okoz gondot és ad feladatot az épített örökség, az építészeti emlékek gondozásával foglalkozó szakembereknek.

46 Az 1632-es inventárium az egykori nyári ház helyén a háló házat és az úr házat említi.

47 A 16 méter hosszú földszinti szárnyal szemben az emelet mindössze tíz méter hosszú. Bizonyára megmaradt a maradék hat méteren a nyitott tornác, ezt azonban a 17. század második felében, az ún. ácsstokos 2. periódusban nyomtalanul felszámolják. Az egykori teraszra homokkőből faragott keretű ajtó vezetett, szárkövének lábuzatán – Szerencsen egyedülként, de más reneszánsz emléknél nem ismeretlenként – kanellúrákkal.

IRODALOM

- BARNA 1931 BARNA JÁNOS: Szerencs és vidéke. (Magyar városok monográfiája) Budapest, 1931.
- CSORBA 1980 CSORBA CSABA: Várak a Hegyalján. Tokaj–Ónod–Szerencs. Budapest, 1980.
- DÉTSZY 1988 DÉTSZY MIHÁLY: Rákóczi Zsigmond szerencsi vár- és templom-építkezésének dokumentumai. *Herman Otto Múzeum Évkönyve*, XXV-XXVI. (1988) 229–242.
- FELD 2000 FELD ISTVÁN: 16. századi kastélyok Északkelet-Magyarországon. A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei. Sárospatak, 2000.
- GYALÓKAY 1913 GYALÓKAY JENŐ: Rákóczi László. Hadtörténeti Közlemények, 1913.
- HERVAY 2001 HERVAY F. LEVENTE: A bencés apátságok, az apátos monostorok és a puszta monostorok története. In: *Paradisum Plantavit*. Bencés monostorok a középkori Magyarországon. Szerk. Takács I. Pannonhalma, 2001. 517.
- KISS 1988 KISS LAJOS: Földrajzi nevek etimológia szótára. II. Budapest, 1988.
- LÁSZLÓ 2002 LÁSZLÓ CSABA: A szerencsi vár és inventáriumai. In: Détszy Mihály nyolcvanadik születésnapjára. Tanulmányok. Művészettörténet-Műemlékvédelem. XI. Budapest, 2002. 317–363.
- RUPP 1872 RUPP JAKAB: Magyarország helyrajzi története fő tekintettel az egyházi intézetekre. II. Budapest, 1872.
- SOÓS 1917 SOÓS IMRE: A szerencsi vár története, hadi és műleírása. Budapest, 1917.
- SÖRÖS 1912 SÖRÖS PONGRÁC: A pannonthalmi Szent-Benedek-rend története. XII/2. Budapest, 1912.
- SZABÓ 1986 SZABÓ ANDRÁS: Rákóczi Zsigmond erdélyi fejedelem életrajzához (1544–1608). *Történelmi Szemle*, 1986/2. 341–350.
- SZALÁRDY 1980 SZALÁRDY JÁNOS: Siralmas magyar krónikája. Budapest, 1980.
- TÓTH 1989 TÓTH FERENC: A gyulaféhevári fejedelmi-püspöki palota és előkerült reneszánsz részletei. *Műemlékvédelem*, XXXIII. (1989/2)
- TRÓCSÁNYI 1979 TRÓCSÁNYI ZSOLT: Rákóczi Zsigmond (Egy dinasztia születése). *Debreceni Déri Múzeum Évkönyve*, 1978. 57–109.
- VALTER 1975 VALTER ILONA: Szerencs. In: *Várépítészetünk*. Szerk. Gerő László Budapest, 1975. 261–267.

FORRÁSKÖZLEMÉNYEK

SIMON ZOLTÁN

INVENTÁRIUMOK A FELSŐVADÁSZI RÁKÓCZI-KASTÉLYBÓL

Az átalakított formájában ma is álló felsővadászi Rákóczi-kastélyban végzett – teljességre nem törekvő, de az építéstörténet fő korszakainak meghatározására mégis lehetőséget teremtő – épületrégészeti kutatásunk eredményeit a Koppány Tibor 80. születésnapjára 2008 őszén megjelent „Kastélyok évszázadai – évszázadok kastélyai” című tanulmánykötetben foglaltuk össze. Mivel a kötet terjedelmi kötöttségei nem tették lehetővé, hogy a helyszíni vizsgálatokkal párhuzamosan végzett levéltári kutatásaink egyik fontos eredményét, a kastélyról készült három legjelentősebb 17. századi inventárium – mindeddig közöletlen – szövegét munkánk függelékeként tegyük közzé, erre az alábbiakban kerítünk sort. Mivel az építéstörténetet taglaló írásunkban gyakran hivatkozunk e szövegekre, e két közlemény tulajdonképpen együtt olvasandó.

1. A felsővadászi kastély 1628. március 12. felvett inventáriuma

Inventarium Omnium rerum et bonorum tam Intra quam Extra castellum Felseo Vadaz in Rationem Spectabili ac Magnifici Domini domini Pauli Rakoczy In manibus Egregy Domini Danieli Literato Debreczeni Anno 1628 die 12 Marty

Az Úr eő Nagysága hazaban

Egy feir Asztal	No 1
Az Fal mellet ket darab zöld pad szek	No 2
Egy zöld supillatos Agy	No 1
Az Falban egy Zöld Almarium kolczostol, plehestöl	No 1
Benne ket Christaly pohar de (egy szó olvashatatlan)	
(egy szó olvashatatlan) el töröt	No 2
Egy Falra vereő Oracska	No 1
Harom Christaly Üvegh Ablak	No 3
Egy Zöld kalyhas kemencze	No 1
Az arniek szeken egy Zöld ayto pléh nélkül	No 1
Egy Zöld ayto plehestöl Görbe kulczaval	No 1

Az Ebellő Palotaban

Egy Zöld kerek asztal	No 1
Tíz zöld eggies kar szek kettő rosz karja nélkül	No 12
Az Falban hat réz Giertia Tarto	No 6

Az Falban egy Zöld pohar szek plehetlen	No 1
Egy Zöld kalyhas kemencze	No 1
Ket Üvegh ablak egy Üvegh hia	No 2
Egy Zöld ayto plehestul kolcz nélkül	No 1

Aszoniom eő Nagysága hazaban

Egy Feir Asztall	No 1
Az Fal mellet Negy Feir pad szek	No 4
Az Falon három Darab Fogas	No 3
Egy Zöld agy	
Egy rosz Zöld kemencze	
Ugian azon hazban egy Zöld deszka kamora	
rayta egy Zöld ayto plehestől kolczostul	
Ket darab szekecske	No 2
Egy feir asztalka	No 1
Egy Cristaly ablak	No 1
Ket Uvegh ablak negy Üvegh hia	No 2
Ket Zöld ayto plehestől kolcza nélkül	No 2
Egy Harsfabul kötöt Szeczely szek	No 1

Leáni Aszoniok hazaban

Egy rosz Festet Asztal	No 1
Az Fal mellet három darab pad szek	No 3
Egy Zöld kemencze	No 1
Ket Cristaly Üvegh ablak	No 2
Ket Zöld ayto egik plehes masik pleh nélkül	No 2
Az Arniek szeken egy ayto	No 1

Az Leaniok hazabol nilo Szeneshazban

Egy Feir Asztall	No 1
Az Fal mellet negy darab pad szek	No 4
Ket Fa Giertia Tarto Oltarra valo	No 2
Egy Raman valo Eöregh Kepp	No 1
Három Üvegh ablak negy Üvegh hia	No 3
Egy Zöld plehes ayto kulcza nélkül	

Az Paterek hazaban

Egy Feir Asztall	No 1
Az Fal mellet ket Feir pad szek	No 2
Ket Feir agy szek	No 2
Egy Zöld kemencze földozot.	No 1
Egy regy kemencze helin egy Zöld aytoczka	No 1
Ket Üvegh ablak Tíz Üvegh hian	No 2

Egy Zöld ayto plehestül kolcza nélkül

Az Palota Pitvaraban

Az Fal mellet ket Feir pad szek No 2
Egy Üvegh ablak ket Üvegh hia No 1

Az Garadicz mellet valo Also Botban

Egy Feir Asztall No 1
Az Fal mellet ket darab pad szek No 2
Egy rosZ Zöld kemencze No 1
Egy Feir Agy No 1
Egy Feir Ayto plehes rosZ No 1
Ket Üvegh Ablak No 2

Azon hazbol nilo Botban

Egy rosZ Feir Asztall No 1
Az Falban egy Feir Almariu' pleh nélkül No 1
Ket Tonna Por tely No 2
Harmadik Tonna Feligh No 1
Negiedik Tonna harmad resze hia No 1
Egy o Ures hordo No 1
Ket Üvegh ablak No 2
Egy Feir Ayto plehestöl kolcza nélkül No 1

Az Szabo hazban

Egy Feir Asztall No 1
Az Fal mellet ket darab pad szek No 2
Ket hoszu Asztall No 2
Az Falban egy Feir almariu' plehetlen No 1
Egy Zöld kalyhas kemencze No 1
Egy Feir Ayto plehestöl georbe kulczostol No 1
Az Arniek szekre egy Zöld ayto No 1
Ket Üvegh ablak egy karika hia No 2

Az Süthő hazban

Egy Asztall No 1
Egy sütő kemencze No 1
Tizen Negy Tal No 14
Tizen kilencz Tanier No 19
Egy sütő tekenő jo masodik rosZ. No 2
Egy kis io tekenő No 1
Harom rosZ Sita No 3

Harom desa egy Czeber	No 3
Ket Üvegh ablak ket karika hia	No 2
Negy hordo Eczeth egik Fellieb felignel masiknak czak az (egy szó olvashatatlan) harmadik felignel alab Negiedik öreg (egy szó olvashatatlan) hordo feligh	No 4
Egy Réz Mosar Torostol	No 1
Egy vas Niars	No 1
Egy Fa So Tarto	No 1
Niolcz Fazek	No 8
Egy Feir ayto	No 1
Egy Fa Mosar rosz	No 1
Thömlöcz Botban	
Eöt Lisztes hordo, egikben masfel köböl korpa	Cub 1 ½
Az kapu közben	
Egy szakallos öt muskater	No 6
Egy nagy lakat kapura valo	No 1
Egy Eöreg (egy szó olvashatatlan) korbacz	No 1
Az emelczös kapun ket Lancz	No 2
Egy Giermek labara valo vas	No 1
Egy hoszu szek	No 1
Egy Gialogh Dob	No 1
Az Uram hazaban	
Egy öreg Feir Asztal	No 1
Mas kiseb Feir Asztal	No 1
Egy rosz Feir Agy	No 1
Niolcz rosz oh Czeber	No 8
Egy rosz desa	No 1
Egy (egy szó olvashatatlan) Meczes(?) kadaczka	No 1
Egy Zöld kemence	No 1
Az Falon egy Feir Fogas	No 1
Egy bor vono kötell	No 1
Az Arniek szekre egy Zöld Ayto	No 1
Ket Üvegh ablak	No 2
Egy pleh nélkül valo Zöld Ayto	No 1
Az Safarhazban	
(egy szó olvashatatlan) vas (egy szó olvashatatlan) szaz	No 100
Giertia ket szaz harmincz kilencz	No 239
Abaydocz liszt huszon egy köböl	Cub 21
Uramnak valo liszt harmincz köböl	Cub 30

Tiszta liszt Urnak valo Cub 192	Cub 192
Sindely szögh három szaz	No 300
Mez három Icze	Jus 3
Vay ket Fazekban öt Icze	Jus 5
Egy O Liu Egy Roczka	No 2
Egy Mosdo Saytar	No 1
Egy kis kupaczka	No 1
Harom fa Tall	No 3
Egy sütő Tekeniő	No 1
Egy Icze	No 1
Egy Harsfabol kötöt Szecezely	No 1
Egy borsolo Erszeni	No 1
Huszon egy Lisztes hordo	No 21
Egy kad ket gialu vasaval	No 2
Ket Icze petreseliem magh	Jus 2
Egy ruha szaraztonak az allia	No 1
Egy fel köböll	No 1
Egy Réz kanna kiben öt Icze Mez	Jus 5
Niolcz keő Soo	No 8
Egy uy Czeber harmadigh töröt soval	No 1
Ket szall Uy Istrangh	No 2
Appro szeü Fazek Tizen három	No 13
Ket Falu Fazek kettő	No 2
Egy uy (egy szó olvashatatlan) egy (egy szó olvashatatlan) Atalagh	No 2
Ket rosz vanna	No 2
Egy Czipo tarto Lada fedeletlen	No 1
Egy rosz Üst	No 1
Harom (egy szó olvashatatlan) bochkor bőr	No 3
Egy rosz Liukas Vas serpeniü	No 1

Az keő konihaban

Zab negyven ket köböl	Cub 42
(egy szó olvashatatlan) rosz hetedfel köböl	Cub 6 q 2
Tizta Lencze fel köböl	Cub q 2
Lednekes lencze ket köböl masfel szapu	Cub 2 q 1 ½
Tiszta borso egy köböl három szapu	Cub 1 q 3
Abaydocz borso kilencz szapu	Cub 2 q 1
Cziczzer borso öt szapu	Cub 1 q 1
Kender magh öt szapu	Cub 1 q 1
Szalonna három	No 3
Egy (egy szó olvashatatlan) orja	No 1
Egy merő szapu	No 1
Harom (egy szó olvashatatlan) hay s egy darab	No 1
Egy rosz fedeletlen szuszek	No 1
Kilencz oh hordo	No 9
Egy kad egy szal deszka	No 2

Egy Ayto Retezestől kolczostol lakatostul	No 1
Egy szoro Lapat	No 1
Eöt meh (egy szó olvashatatlan)	No 5
Egy oh hordo	No 1
Az Castély Padgian	
Egy szarvasnak az szarva	No 1
Kopia harmincz het	No 37
Tíz Uy Fazek	No 10
Ket hordo Feligh Toluwall	No 2
Egy rosztutton egy Atalagh	No 2
Harom Gönczy hordo Tely Aszu Sylvaval	No 3
Harom roszt hordo	No 3
Ket Fekete Rosszas korso	No 2
Eöt roszt buitkos korso	No 5
Tizen Negy Szakallos egy Szakallos (egy szó olvashatatlan)	No 14
Egy Fa Cziga	No 1
Aszu Alma negy köböl egy szapu	Cub 4 q 1
Aszu Vad alma negy köböl	Cub 4
Egy köböl veres hagyma	Cub 1
Szakallos goliobis háromfele egy vannaban	No 228
Forma három	No 3
Ket Ürü bőr	No 2
Az kapu mellet valo hazban	
Egy roszt kemencze, ket fogas	No 3
Ket Fal mellet valo Loczacska	No 2
Egy roszt Feir Ayto	No 1
Az also hazban az kapu mellet	
Ket darab Locza egy füstös kemencze	No 3
Az hatulso Bastiaban	
Egy hitvan kar szek	No 1
Egy üres hordo	No 1
Ket Darab Locza	No 2
Egy roszt kemencze	No 1
Az Felseő hazban	
Egy Feir Agy	No 1
Ket darab pad szek	No 2
Egy Darab Feir Fogas	No 1
Egy kis kemenczeecske	No 1

Az koniha Pitvaraban

Egy (egy szó olvashatatlan) víz hordo	No 1
Egy üres hordo	No 1
Egy Asztal három darab locza	No 4

(A továbbiakban majorház, majorudvar, egy régi majorház, a disznópásztor háza – állatok, termények összeírása következik)

Az Castely alat valo Pinczeben

Szentpétery Majorsagh szőlő bora	No 14
Az Tizen ötödiket atta az Udvar bíró az (egy szó olvashatatlan) korczomara	
Az Pincze Torkaban egy hoszu korczolia	No 1
Harom üres hordo, Negy Lőres	No 4
Egy (egy szó olvashatatlan) Atalagh	No 1
Egy hordo oh bor ket köből hia	No 1

(A továbbiakban istálló, csűrös kert – állatok, termények összeírása következik)

Az Szöglet bastiaban ket kad egik rosz	No 2
Egy vas rud	No 2

(A továbbiakban vetemények összeírása következik)

Ongay Mihaly Mpp
Daniel Debreczeni Mpp

2. A felsővadászi kastély 1634. május 3.-án felvett inventárium

Inventarium super universa bona tam mobilia quam immobilia ad Castellum Vadászien-
si pertinentii pro parte Illustrissime Comitis Domini Domini Pauli Rakoczi de Felseo
Vadász Judicis Curiae Regiae, Comitis Comitatum Saaros et Thornae Sacrae Caesariae
Regiae ... Maiestatis Consiliary et Cubiculary, Per Egregium Martinum Eghry Inventa-
torum ... Anno 1634 ad manus Egregii Pauli Pathai, die 3 Marty

Az Úr Hazaban

Egy feir Asztal ket fiók rayta	No 1
Egy zöld Supellatos agy	No 1
Egy zöld Almariom az falban kulcz nélkül	No 1
Harom Ablak ep	No 3
Egy zöld kemencze	No 1
Egy zöld ajtó az Arnyek szeken	No 1

fordito kulczaval	
Egy zöld aito Pleheivel kulczaval	No 1
Az fal mellet egy darab zöld szek	No 1
Az ebédlő Palotaban	
Egy kerekded zöld asztal	No 1
Tíz egyes zöld szek	No 10
Az falon előtt rez Gyertya tartó	No 5
Egy zöld pohar szek	No 1
Az tablaian ket vas Lab	No 2
Allatta ket fiokia	No 2
Plehe kulcza nélkül	No 1
Egy zöld Aito Plehestül kulcz nélkül	No 1
Görbe kulczaval fogatoival	
Egy zöld kemencze ep	No 1
Ket ablak ep	No 2
Aszonyom eo Nagysága hazaban	
Egy feier asztal	No 1
Ket zöld aito pleheivel kulcz nélkül fogatoival	No 2
Harom darab zöld fogas	No 3
Egy dezka bul czinalt zöld komora	No 1
Egy zöld aito rayta Pleh nélkül	No 1
Egy feier asztalka benne	No 1
Az faal körül négy darab pad szék	No 4
Harom Ablak ep	No 3
Egy zöld kemencze	No 1
Az Leany Aszonyok hazaban	
Egy rosz feir asztal	No 1
Ket darab feir pad szek	No 2
Egy zöld aito Plehestül kulcz nélkül	No 1
Egy zöld kemencze	No 1
Az Arnyek szekes egy zöld aito vas forditoival	No 1
Ket ablak ep	No 2
Az Bastyan valo felseo hazban	
Egy feier Asztal	No 1
Ket Ramaban Chinalt Eöreg h kép	No 2
Az faal mellet ket darab pad szek	No 2
Harom Üvegh Ablak egy Tanyr hiaval	No 3
Egy zöld aaito Pleh nélkül forditoival	No 1

Az Arnyek szeken egy zöld aito fordito vasaval	No 1
Harsbul czinalt egy zeczel (?) szek	No 1
Egy zöld aito Plehestül kulcza nelkul	No 1
Az Paterek Hazaban	
Egy feir asztal	No 1
Egy zöld Nyoszolya mas feir roszt	No 2
Két darab feir pad szek az fal mellett	No 2
Egy roszt zöld kemencze	No 1
Ket vas Gyertya tartó	No 2
Ket ablak három karika hiaval	No 2
Egy folyó (!) Ora az falon	No 1
Negy Muskatér	No 4
Egy zöld ajtó Plehestul kulcz nelkul gorbe kulczaval fogatöivaival	No 1
Az Pitvarban	
Egy roszt feir asztal	No 1
Egy feir Agy	No 1
Egy darab pad szek	No 1
Az Garadicz körül fa Rostely	No 1
Az Padon	
Huszon kilencz szal kopia	No 29
Eot köpü Meh	No 5
Egy tino es egy Boriu búr	No 2
Egy Tehen Búr boczkornak valo	No 1
Ket roszt hordo	No 2
Tíz Szakallos	No 10
Egy Gombra valo Vitorla	No 1
Egy zöld fa Rostély	No 1
Az Uraim Hazaban	
Egy roszt feir Asztal	No 1
Egy roszt zöld kemencze	No 1
Az fal mellett egy darab pad szek	No 1
Ket Üvegh Ablak három karika hia	No 2
Egy roszt feir Aito Plehestül kulczaval	No 1
Az Uraim hazabul nylo boltban	
Egy Tonnaban Puska Por feligh	No ½

Egy feir Asztal fiaval	No 1
Egy zeczel szek harsbul kötöt	No 1
Egy feir Almarium az falban	No 1
Egy feir Agy	No 1
Egy rosz Putton	No 1
Ket Ablak ep	No 2
Szakallos töltés es Muskatérhoz	No 58
Búza Huszon három köből	Cub 23
Egy rosz feir ajto Plehivel kulczaval	No 1
Feir Gyertya Negyven	No 40
Festet Torok Gyertya hetven eot	No 75
Egy déza vay	Just 1
Az iffiak Hazaban	
Ket Egész Szalodna (!)	No 2
Ket Oria	No 2
Harom Hay	No 3
Egy rosz Cheber	No 1
Ket agu kapa kettő	No 2
Lapis kapa kettő	No 2
Egy rosz hoszu asztal	No 1
Egy Bor vono kötel	No 1
Egy rosz Tarka kemencze	No 1
Ket Ablak egy karika hiaval	No 2
Üres hordo Tizen három	No 13
Disznoknak valo Rosta alya Liszt	Cub 2 ½
Az Safaar Hazban	
Ket hitvan Lemes ket Chorosla	No 4
Uy Santo vas Lemes vas	No 3
Chorosla kettő	No 2
Tizen eot Syn vasak	No 15
Tengelyen valo marok vasak	No 31
Uy Lapis kapak eot	No 5
Két fa Gyertya tarto Oltarra valo	No 2
Harom Pöröly	No 3
Egy vas Rud	No 1
Egy vas Chakan	No 1
Egy vasas Chiga	No 1
Egy vas Gyertya tarto	No 1
Tíz kita kender	No 10
Tizen négy kú Soo	No 14
Egy Ablak üvegh ép	No 1
Nyolcz fazek	No 8
Egy Ladaczkaban holmi ros apro vas	No

Egy nihany Szakallos Golyobis	No
Egy rosz Asztal	No 1
Egy Mezes kadaczka	No 1
Egy rosz melegítő	No 1
Egy rosz Gyalu	No 1
Harom Szakallos es Muskatér forma	No 3
Fel köből kasa	Cub ½
Egy Chipó Tarto rosz Lada	No 1
Egy (javítva: Ket) Liszt tarto Susik	No 2
Egy rosz Sütő Tekenő	No 1
Egy kis feir asztal	No 1
Egy rosz borsolo Ladaczka	No 1
Ket O (egy szó olvashatatlan) egy Uy	No 3
Egy porozo	No 1
Negy köből s egy szapu liszt	Cub 4 ¼
Egy vas Gereblye	No 1
Az Saafar haz ajtaian egy Lakat	No 1
Az kapu között	
Harom ember Labara valo vas	No 3
Egy biklyo	No 1
Egy Gyalogh Dob	No 1
Egy Eoregh korbacz	No 1
Az fel vono kapun ket Lancz	No 2
két Retez	No 2
Egy eoregh lakat kulczaval	No 1
Harom szakallos Agyban	No 3
Negyedik agya nélkül	No 1
Egy feir Tilo (?) zariaval	No 1
Az kapu között ket pad szek	No 2
Az Sütő Hazban	
Egy rosz feir Asztal	No 1
Ket kar szek	No 2
Ket Üvegh Ablak 8 karika hia	No 2
Husz faa Tanyír	No 20
Tizen ket faa taal	No 12
Ket Cheber	No 2
Ket Saytar	No 2
Ket Sita	No 2
Hat fázek	No 6
Egy Nyas (!) s egy Rostély	No 2
Egy vasas Saapu	No 1
Egy fa Mosar	No 1
Egy Sütő kemencze	No 1

Egy feir Ajto Pleh nelkul kulcz nelkul	No 1
Egy Rez mosar Töröstül	No 1
Harom hordo Eczet, Egy Eoregh masok	
Gonczi faban feligh feligh	No 3
Ket fa kupaczka	No 2
Az Tömlöczben	
Egy kaloda	No 1
Az Doctor Hazban	
Egy rosz feir Asztal	No 1
Egy kaar szek	No 1
Egy hoszu rosz Asztal	No 1
Egy kar nélkül valo egyes szek	No 1
Egy feir Almariom az falban	No 1
Ajto rajta retezevel	No 1
Az faal mellet egy pad szek	No 1
Egy rosz zöld kemencze	No 1
Ket Ablak 12 karika hia	No 2
Az Arnik szeken egy feir Ajto	No 1
Egy Eoregh Ajto forditoiaval	No 1
Az Pincze aitaian	
Egy vas Rostély Retezivel (?)	No 1
Az Pinczeben	
Egy Rosz kupa	No 1
Harom (egy szó olvashatatlan)	No 3
Negy korczolya harom eoregh egy kiczin	No 4
Egy Liu	No 1
Eot hordo kaposzta	No 5
Harom Hordo Lőre	No 3
Egy Tölczer baldogh	No 1
Egy (egy szó olvashatatlan)	No 1
Harom Üres hordo	No 3
Az kuton	
Egy Lanczon egy veder rosz	No 2 (!)
Az kű konhaban	
Het üres hordo	No 7

Egy Eoregh szuszék Deszkabul	No 1
Egy hitvan kis szuszek	No 1
Hatvan negy köből zab	Cub 64
Eötöt fel föbökö borso	Cub 4 ½
Rosz fekete Lencze	Cub 2 ½
Kender magh három szapu	Cub ¾
Egy vas Rosta	No 1
Egy Soro Lapat	No 1
Egy fel köből	
Egy rosz Sisagh Abrak merő	No 1
Egy aito Retezestül Lakatostul	No 1
Egy Tabla	No 1

Az konha Padgyan

Egy Üres hordo mas egy ros	No 2
Egy aito Retezestül Lakatostul	No 1

Az konha végiben valo hazban

Egy rosz Asztal	No 1
Ket pad szek	No 2
Egy Sütő kemencze	No 1
Egy Darab fogas	No 1

Az konha hazban

Egy rosz Asztal	No 1
Harom darab pad szek	No 3

Az konhan

Harom darab pad szek	No 3
Egy Tabla	No 1
Egy rosz aito	No 1

(A továbbiakban istállók, major, majorház, csürös kert leírása következik)

Az Palankon

Egy Eoregh kapu Reteszivel Lakatyával	No 1
Azon egy kis kapu Reteszivel Lakatyával	No 1

(A továbbiakban az irotai, vadászi, szakácsi, selyebi majorsági földek, a sajszentpéteri malom, szárazvám leírása következik.)

3. A felsővadászi kastély 1651. január 10.-én felvett inventáriuma

Inventarium Rerum mobilium et immobilium in Curia Felső Vadasensi in rationy Illustrissimi Comitis ac Domini, Domini Ladislai Rakoczy de Felső Vadasz factum die 10 January Anno 1651.

Az Kastelban az fel jaro gradics tornaczaval Karfaiával oszlopra(?) allatot az az kettestekben (?) foglaltatot Uy.

Be bocsato Kapuja, azon kapun ket darab lancz, azon lanczokon egy-egy vas karika: Azon kapuknak sarok vasa kettős tengelyeken (?) fordul.

Azon falban két réz csiga, mellyeken a kaput felvontszak, azon belül egy fel ajto sark vasas hevederes uy.

Azon belül az pinczében jaro uy ketfelé nilo aito, ketket sark vasay, hevederes: egy retesz feő, es egy retesz raita egy lakat kulcsaval.

Azon Pinczében jaro gradics melet egy hoszu korcsola és egy kicsiny, az Pincze feli bott haitasos három szakaszban , mellyen vagyon ket aito hely: Egyikben vagyon ket aito sarak: Bor vagyon benne tizen negy hordoival. I.E. Vasa

No 14

Apritot Kaposzta negy hordoival. I.E. Vasa

No 4

Brondza három hordoival Id est

No 3

Az Pitvarbul nilo Sütő haz bolt haitasos, aitan sark vasas hevederes, Uy Sütő kemencze benne, kett ablakja, vas rostélyosok Eöregh ablakhoz valo fa ramak.

Azon Sütő hazbol nilo Szabo haz bolt haitasos, aitaja sark vasas hevederes. Ket ablakja, vas rostellya fa ramakkal, negy fiok rama nélkül. Hoszu asztal benne, egy Pad szék, kemencze csak rosz benne belül fűtő.

Szabo hazbul arnyek szek, aitaja sark vasas hevederes.

Sütő hazbul nilo tömlöcz bolt haitasos, aitaja sark vasas hevederes reteszfejestül.

Az haz Pitvaraban egy szenelő konyha, fa oszlopokon építetet,

Ezen Pitvarbol nilo egy Eöregh Saphár ház: Azon aito uy sark vasas hevederes retez feiestül egy lakat kulcsaval, gerenday padlasos kemencze lab benne kőbül építetet, ket ablak uy, vas rostellya fa ramakkal fiok nélkül Eövegek nélkül

Abbul nilo egy árnyék szék, aitaja jo sark vasas hevederes.

Saffar hazbul nilo mas kisseb Saffár haz, azon aito sark vasas hevederes retez fejestül, egy ablakia vas rostélyos fiok nélkül.

Azon hazban vagyon egy Eöregh szuszék: abban vagyon most zab

Cub 40

aitaja sark vasas hevederes retesz fejestül. Vagyon egy kis (az eredetiben sem írták le, hogy mi!!!) fedél nélkül, Borso vagyon benne Cub 4 Lencse Cub 5. Kőso vagyon ugyan ott No 23. Deszka No 49. Kender tizenhet kita. No 17..

Azon első haznak Pitvaraban nilo egy Eczetes haz bolt, ket ablakia vas rostellyos, az egyiken eövegh faban foglalt ablak egy fiokjával, sark vasas hevederes, az egyike fa rramas fiok nélkül es Eövegek nélkül, aitaja sark vasas hevederes.

Az Eczetes hazbul nilo Szenes bolt szenekkel, benne ket ablakia vas rostellyosok fiok nélkül, aitaja fel szer sark vasas hevederes retesz fejestül, lakat kulcsával. Sin vas benne No 27.

Azon első hazaknak Pitvarabul az fel hazakra jaro gradics Uy fa lépcseivel ujak: Az gradics mentében egy ablak, azon vas rostel, azon gardicson felül vadnak harsak uj deszkas.

Azon fel haz pitvaraban egy ablak vas rostélyos uy fa ramakra fiokiával együt, uy sark vasas, hevederek nito karikaival, sark vasával es olomba foglalt uy Eüvegekkel.

Felső haz Pitvarábul nilo Palota Ebédlő haz, ablakia vas rostellyos fa ramay negy negy fiokjaival, sark vasas karikaival, nito karikajával és sark vasacsakajával uyak. Azokon negy negy Olomban foglaltatot Uy Eöregh ablakok.

Azon Pitvarban egy Uyadon csinalt kalhas kemencze, es az Palotaban egy uy asztal harom egyes eöregh kar szek.

Azon Palotaban egy uy fejeres csinalt Pohar szek, harom (az eredetiben is kihagyott hely) benne, lebocsato Tablaja, plehes, kucsos, ket hoszu vas labon allo: Azon alul egy ki nilo ajtaja sark vasas hevederes, plehes kulcsos.

Abban vagyon ket (az eredetiben is kihagyott hely) Palota ajtaja hevederes, Plehes kulcsos, sark vasas Uy.

Az Ebedlő Palotabul az Úr ő Na'ga haza aitaja uy sark vasas hevederes Plehes kulcsos: Abban zöld kalhas kemencze, ket darab pad szék, egy negy szegő asztal, harom ablak vas rostellyos, Uy fa ramakkal, fiokival együt, Azokon sark vasacsak hevederes, ket nito karikak (az eredetiben is kihagyott hely) vasak, az ablaki olomban foglaltak negy negy fiokokal.

Azon ő Nagyságha nilo hazbul egy arnyék szek, aitaja sark vasas hevederes, göröbös. Az eő Na'gha hazaban az kő falban egy Uy almarium harom (az eredetiben is kihagyott hely) aitaja sark vasas hevederes Pléhes kulcsos, egy uy feier Agy szek benne, fogas az falon negy darab.

Azon Palotabul nilo az Aszony eő Na'gha haza, azon aito sark vasas hevederes, három ablakja vas rostellyos uy fa ramakkal negy negy fiokiával, sark vasasok hevederesek nito karikakkal, üvegh nélkül, egy keő kemencze lab benne.

Az fel haz Pitvarabul nap keletre mas Palota leany Aszonyok szenyas haza, aitaja sark vasas, hevederes, rekesztes feiestül lakat kulcsával, aszu szilva egy hordoban. Cub No 5.

Abbul nilo az Aszony hazban egy aito sark vasas hevederes, szenelő helyly benne, ket ablakia vas rostellyos. Azon szenyas hazbul nilo egy arnyék szek aitaja uy, sark vasas hevederes.

Azon szenyas hazbul nilo mas szenyas haz, aitaia sark vasas, hevederes retezes feiestül, tüzelő helyly benne három ablakja vas rostellyos, uy fa ramakkal fiokokkal, négyel négyel sark vasasok hevederesek nito karikaival, sark vasaival üvegeivel. Abbul nilo egy árnyék szék, zöld aitaja, sark vasas hevederes.

Azon szenyas hazbul egy Eczetes bott felet valo haz aitaja uy sark vasas hevederes retezes. Zöld kalyhas kemenczéje kő labon allo, ket darab pad szék, egy negy szegő asztal labastul, negy kis egyes kar szék, negy darab fogas az falon foglalo vasakkal, ket ablakia vas rostellyos, uy fa ramakkal negy negy fiokival, sark vasas hevederes vasaival nito karikaival olmban foghlalt üvegivel, ket nagy szek benne.

Azon hazbul ki nilo egy aito sark vasas hevederes, plehes kulcsos az hazaknak gerendaj meczet fenyő fak uyak, azokon felül deszka padlas tapasztos öntes.

Padra iaro garadicz uy, azon hazaknak heia torniaival együt mind uy sindelessek, uy szaru fakra koszoru fakra építetek.

Az kastell udvaran egy kűbül rakatos kut koszoru fakon allo azon kuton egy vasas vedör, nyolcz eölnyi lancz raita és egy görbe

A kerítésen belő(!) egy bor haz tornaczos gerendas padlas nélkül uy sindelezése, uy aitaja hevederes sark vasas retezes fejestül

A kastel kerüly palank fakkal be allatot kerítés megh fonjatot tapasztas nélkül, azon kerítesen az kastelba egy be jaro eörögh kapu, (egy szó olvashatatlan) ket fele nilo kapuk hevederesek, sark vasasok retezesek fejestül, azon kapun egy kis aito sark vasas hevederes szár vassal es vas göröbel uy sindelezés alatt vasakon sörpenyőkbe fordulnak

Az kapu melet az Drabantok szenes haza, sindelezise nem szinten jo.

Azon kapu melet mas Drabantoknak valo haz, also haz aitaja sark vasas, hevederes retezes fejestül. Kemenczeje belül fütő, azon felül valo fel haz fel jaro fa gradicsa deszkas folyosora sindelezise nem szinten jo

Az kastelly udvaraban vagyon egy bot haitasos konyha, aitaja sark vasas hevederes retezes fejestül, azon levő le eresztő Tabla sark vasas hevederes egy fel szuszek benne.

Azon botos konyhan felül egy fel haz padlassa, sindelezése nem szinten jo, egy aito raita sark vasas hevederes retezes fejestül biklos lakat raita kucsával (!)

Azon kastelban egy ujonand épetetet konyha haz, elso pitvara aitaja uy sark vasas hevederes, azon le eresztő egy aito sark vasas hevederes. Azon Pitvarban egy fel rott uy Konyha, azon pitvarbul nilo Szakacs haz, aitaja sark vasas hevederes, azon Pitvarbol nilo mas haz Sütők(ne)k valo, aitaja sark vasas hevederes tapasztatlanok padlasok nélkül sindel-ezése uy csak most építetet.

Azon kastely kerítésén vagyon az gyümölcses kertben jaro egy kis aito sark vasas hevederes retez fejes egy lakattal, az gyümölcses kert hasogatot fakal újonnan be allatot. Azon kertben vagyon egy lyuk pincze, az aitaja sark vasas hevederes retezes, vagon egy tavalj oh Bor benne lőre Vasa No 2. Egy szilva aszalo, aitaja sark vasas, hevederes azon kertben.

Azon kastely kerítésén vagyon mas kis aito is az belső Udvarra jaro sark vasas hevederes retez fejes.

A Konyha melet az belső Udvarra jaro eörögh kapu fa ramaival két felé nilok fen allo oszlopokon sarampos kapui ujak, felül alul vas karikaj retezes retez fejevel ujak

(Következik a disznópásztor háza)

Az külső Udvarrul az belső Udvarban jaro egy Uy eörögh két felemelő kapu deszkas ramakal balvanyokon allo, azon kapuk vas sörpenyőkben forognak vasakon, az kapu ramanak allyara egy egy vas karikak es felemelős egy egy vas karikak az kapu oszlopok által foghlaltatatik

(Béresek házai, ökörszin, juhászház, juhakol, marhaállás, majorház, csürös kert, csür, termények, veteményes kert, szőlők, rétek, majorsági földek, káposztás ház, erdők, állatok, stb.)

KÖNYVISMERTETÉSEK

CHARLES L. H. COULSON

Castles in medieval society¹

Fortresses in England, France and Ireland in the Central Middle Ages
Oxford University Press, 2003. 441 p.

Alighanem bátran kimondhatjuk: a várakért nem csupán a középkorban küzdöttek több-kevesebb rendszerességgel, hanem korunkra is maradt jócskán ebből a foglalatosságból. Persze manapság már nem katonák ostromgépekkel, hanem történészek tollal folytatják e képzeletbéli harcot. Miért idézhető ide egy efféle párhuzam? Nos, a középkori Magyarország történetének kutatásában a váraknak hosszú évtizedekig meglehetősen mostoha sors jutott. Mivel a várakra sokáig kizárólag mint katonai, később mint műemlékvédelmi „célobjektumok”-ra tekintettek, jó ideig e harcias szerepükön kívül lényegében nem is vizsgálták társadalmi, gazdasági jelentőségüket. Az 1970-es években azután Fügedi Erik, Engel Pál, majd Kubinyi András munkássága – alkalmasint érvekkel való „ostroma” – mára minden kétséget kizáróan bebizonyította, hogy a középkor embere és a középkori hatalom számára a vár kiemelkedően fontos volt, és korántsem csak hadi szempontból.

Az alább ismertető kötet szerzője, a Magyarországon lényegében ismeretlen Charles Coulson az imént néven nevezett magyar történészekhez hasonló utat járt be, míg az angolszász kutatás számára igazolni tudta a várak katonain túlmutató és azt meghaladó társadalmi jelentőségét. Mert lett légyen bármennyire is meglepő, Angliában a várak kutatása kis híján a főntebb érintett hazai „forgatókönyv” szerint zajlott le, ráadásul a magyarországi folyamatokkal közel azonos időben. A honi kutatás számára ugyanis Könyöki József és kortársai, majd fél évszázad múltán Gerő László, szinte kizárólagosan építészeti szempontú monográfiái voltak irányadóak. Ugyanekkor a szigetországban Ella S. Armitage-nak a normann kor várairól írott alapvető összefoglalása (*The Early Norman Castles of the British Isles*. London, 1912.) jelentette a kiindulási alapot minden egyes kutatás esetében. E munka módszertani, tipológiai, történeti-szemléleti hatása egészen a 20. század közepéig, második harmadáig folyamatosan kimutatható az angol nyelven keletkezett vártörténeti irodalomban. S ahogyan Fügedi, majd Engel munkái váratlan fordulatot jelentettek a történészek várakról való gondolkodásmódjában – s egyáltalán: a várak iránti tudományos érdeklődés megnövekedését eredményezték –, akként Coulson első idevágó dolgozatai is merőben új módszertani és koncepcionális változást hoztak. Legelső, az „izolált” angliai kutatásban nagy visszhangot kiváltó témabéli írása (*Structural Symbolism in Medieval Castle Architecture*. *Journal of the British Archaeological Association*, 132. (1979) 73–90.) szakított az eladdig domináns katonai nézetrendszerrel. Ettől fogva sorra láttak napvilágot azon írásai, melyek a várak középkori társadalomban betöltött szerepének egyes részkérdéseivel foglalkoztak.

1 E recenzió a *Századok*, 142. (2008) 520–524. oldalain megjelent szöveggel azonos. Másodközlése a *Századok Szerkesztőségének hozzájárulásával* történik.

Munkássága kisebb vihart kavart történészberkekben, mely a Kelet-Essexben található Bodiam várának építészeti és funkcionális értelmezése okán kirobbant, s az 1990-es évek elején-közepén lezajlott vitában érte el csúcspontját. Vitapartnerei minden erejükkel bizonyítani próbálták a vár elsődleges katonai, erődített jellegét. Ezzel szemben Coulson részben történeti, részben építészeti érvekkel igazolta az épület katonai elemeinek igen csekély horderejét, voltaképpen a falak szimbólikus jelentőségét. Sőt, egyik írásában egyenesen egy öreg katona álmainak házaként („*an old soldier's dream house*”) jellemezte a mások által „klasszikus” középkori vár mintájának tartott erősséget. A távoli szemlélő számára a jelek szerint ekkorra érett be több évtizedes kutatómunkájának gyümölcse: a „Bodiamért folytatott harc”-ot – az angol kutatás máig *battle for Bodiam* néven nevezi e vitát – Coulson megnyerte. Álláspontja teret nyert a modern angol irodalomban, tegyük gyorsan hozzá, részben az eddigre már megerősödött francia és német vártörténeti kutatások közvetett hatásaként is.

Coulson láthatólag a 2000-es évek elejére látta elérkezettnek az időt munkássága első összegzéséhez: korábbi dolgozatainak, illetőleg eddig nem publikált kutatásainak egy-egy kötetű formálásával készítette el a jelen ismertetés tárgyául szolgáló tekintélyes monográfiát. Szerkezetét illetően a kötet négy nagyobb, markánsan elkülönülő egységre tagozódik. Előre kell azonban bocsátani, hogy a nagy terjedelem és a szerteágazó tematika miatt helyütt csupán néhány, talán a magyar olvasónak is érdekesnek avagy értékesnek tekinthető részlet, vállaltan szubjektív, kiragadására szorítkozhatunk.

Az első szakasz lényegében az erődítések európai – és, érthető módon, különösen angliai – eredetével, megjelenésével és elterjedésével foglalkozik. Részletesen bemutatja az erősségek római gyökerét, összeveti a Karoling-kor társadalmi viszonyait és erősség-építési jellegzetességeit. Teret szentel a várépítés feletti fejedelmi-királyi jog kialakulásának, amelynek egyik legkorábbi ismert forrása a Kopasz Károly (840–877) által 864-ben kiadott úgynevezett Pistres-i Edictum. A magyar olvasó számára azonban még ennél is értékesebb e fejezet azon szakasza, ahol Coulson az erősségek megnevezésbeli változásait, a korabeli (10–13. századi) terminológia olykor rémisztő ellentmondásosságát vázolja föl. Eredményei szerint a *castrum*, *castellum*, *domus fortis*, *fortericia* kifejezések mögött nagyon sokszor nem vagy csak alig-alig lehet fölfedezni meghatározott épülettípust. A terminusok írott megjelenése mögött ugyanis mindig látnunk kell a birtokos személyét, s a kérdéses kifejezést korunkra örökített forrás keletkezési okait. Sőt e fejezet egyik – egyébiránt az igen beszédes „Építészeti dicsőhimnusz és a nemesi ambíció” címet viselő – részében 13–14. századi példákkal igazolva azt sem tartja elképzelhetetlennek, hogy egynémely várépítési engedély kieszközlése vagy kisebb-nagyobb építkezés háttérben nem állt más, mint a szomszéd birtokos irigységének akaratlan vagy akár tudatos gerjesztése (83–84.). Azt hiszem, ennél érzékletesebben nehezen mutathatók be Coulson szemléletét és módszereit!

Akad további módszertani fogás, amit némi módosítással akár magyar kutatás is haszonnal adaptálhat. Coulson az első a nyugat-európai történetírásban, aki – legalábbis a recensens tudomása szerint – egy ország, esetünkben Anglia, középkori várépítési engedélyeinek teljes adatbázisát elkészítette. Az 1200–1500 közötti három évszázadból közel hatszáz engedélyszöveg szisztematikus feltárása és statisztikai feldolgozása kapcsolódik a nevéhez, ami a decentralizált angol levéltári forrásviszonyok közepette tekintélyt parancsoló eredmény. Legfőbb módszertani újításként az engedélyek időbeli és térbeli szóródásának egyidejű vizsgálatát tekinthetjük, amely eljárással meglehetősen jól kiszűrhetőek a várépítésben fontos, jogi és hatalmi eszközökkel egyaránt eredményesen operáló

korszakok az angol történelem e századaiból. Az adattár másik értékes hozadéka a várak építése körüli terminológia jellegzetességeinek megismerési lehetősége. Ahogy erről már szoltunk, Coulson érvelésében kiemelt szerepet kapott a várak forrásokbéli megnevezése és a terepen való megjelenés közti összefüggés mértékének vizsgálata. A várépítési engedélyek feltárásakor is a korábban kifejtett álláspontját erősíti: számos engedéllyel bíró, bizonyosan felépült, ráadásul írott forrásban „vár”-nak és/vagy „erősség”-nek nevezett épület katonai-építészeti elemei igencsak szerények, néhol már-már komikusan gyengék (emlékezzünk a Bodiam-vitára). Megint máskor az engedélyek nem is épülettel, hanem elért politikai, gazdasági tisztséggel jártak együtt mintegy automatikusan. Ilyenkor persze a megvalósult épület sokkalta inkább az építető rangját, mintsem valós vagyoni helyzetét reprezentálta. Egyébiránt a közeli jövőben Coulson a téma monografikus ismeretetésére készül, amelyre jelen művének irodalomjegyzékében szereplő kézírata (*Castles and Crenellating by Licence: The 'Salvation of the Realm' and 'the Saving of Privilege' in Medieval England*), s az erre történő számos jegyzetbéli hivatkozás utal.

A következő nagyobb fejezet a várak és a társadalmi környezet témáját érinti. Szellemes címadással ehelyütt sem marad adósunk: a „Vár: ártatlan vagy bűnös?” fejezetkezés alighanem ismét figyelemreméltó megoldás. Ehelyütt az 1066 utáni angol társadalomnak a várakról alkotott véleményét, a kortárs krónikák és oklevelek idevágó részleteit elemzi. Az Angolszász Krónika 1087-re vonatkoztatottan például megjegyzi, miszerint Hódító Vilmos „várakat épített és a szegény népet elnyomásban tartotta” (120.). Tehát az elnyomás eszközei lettek volna a felépült erősségek? Azonban Coulson ennek ellenkezőjére is számos példát idéz, ráadásul ékesen bizonyítja, hogy a „várelenesség” (*castle-phobia*) eredete voltaképpen az áldozat-szemszögre, illetőleg a későbbi korok, a mindenkori győztesek oly régóta ismert propagandájára vezethető vissza. Afelől igyekszik bizonyosságot szerezni, hogy a várak sorozatos felépülte és a társadalomszervezet változásai között miféle időrendi összefüggés ragadható meg. Magyarul: mi volt előbb, a tyúk vagy a tojás? A társadalom 11–12. századi átalakulása és a normann hódítás hozta-e magával a várak szélesebb elterjedését vagy pedig mindez fordítva zajlott le? Eredményei nyomán világosan kirajzolódik, hogy esetenként más és más volt a helyzet. Az angol megszállás alatt lévő franciaországi területeken – különösen a tengerparti sávban – a várak minden kétséget kizáróan az expanzió bázisaiként szolgáltak, ennek megfelelően környékük társadalmi militarizálódását segítették elő. Ugyanez igazolható az angol hódítások belső, a mai Franciaország területén lévő határvidékére, amint azt (a Loire-tól nem messze, Anjouban található) Montreuil-Bellay példája mutatja. Úgyszintén számos példával igazolható annak a régi állításnak a cáfolata is, hogy a középkori királyok, de főként a bárók rendre visszaéltek hatalmukkal az alávetett társadalmi csoportok rovására. Nos, Coulson határozott véleménye szerint a várak sokkalta inkább voltak rezidenciák, „mintsem kínzókamrák” (125.). Amikor olyan esetekről találunk híradásokat, amelyekben az egyes bárók erőszakos fellépései fordulnak elő, nem kell feltétlenül a kor barbár voltára gondolnunk. Ezek a fellépések a középkori élet mindennapos, sokszor pedig jogos elemei voltak. A magyar olvasó számára utalhatunk ehelyütt a német vidékeken teljesen természetes, úgynevezett elégtételvételi-jogra, a *Fehdere*, vagy a hazai okleveles anyagban is számtalanul előforduló hatalmaskodásokra. Coulson figyelmeztet továbbá, hogy az erőszakos fellépést olykor gazdasági-társadalmi körülmények indokolták, s ezen akciók – amelyek valóban gyakran várakból indultak vagy épp ott végződtek – írásos megörökítésében is számolni kell újabb torzító elemekkel. A várbirtokos urak katonai megmozdulásairól ugyanis zömében olyan elbeszélő források tudósítanak, amelyek írói

egyházi személyek voltak. A keresztény gondolkodásmód s erkölcs pedig messzemenően elítéli az efféle akciókat, így a fennmaradt forrásokban e szemlélet negatív hatásával is érdemes számolni.

Az angliai magánvárok közösségi hasznát és használatát ugyancsak külön fejezet tárgyalja. Ennek egyik legfőbb momentuma a kontinentális területről eredeztethető, jobb szó híján „foglalási jog”-nak (*rendability, reddibilitas, privatization, usurpation*) nevezhető jelenség. E jog lényege abban állt, hogy háborús veszély esetén az uralkodó magánbirtokosok váraiba is saját parancsnokát ültethette, lényegében átvehette a hatalmat egy vagy több magánvár fölött. Ez a gyakorlat – Coulson megfogalmazásában: a magánvárok közösségi használatba vétele – a jelek szerint az 1066-os normann hódítás előtt ismeretlen volt Anglia területén, s ez után is csak lassan „szivárgott át” a szigetországba. De nem csak ebben merült ki a várak közösségi, ez esetben jobbára védelmi, szerepe. 1263-ban például, amikor Lywelyn, az utolsó független Wales-i herceg támadása fenyegetett, III. Henrik (1216–1272) tizenkét levelet küldött szét a királyság e határvidékén várirtokos arisztokratáikhoz. Ezekben meghagyta nekik, hogy készüljenek a támadásra, de ne csupán váraikat, hanem azok környezetét és az ott lakókat is őrizték meg, mert az természetes kötelességük is egyben (171.). Összesítve tehát e fejezet végkövetkeztetését: a várak egyáltalán nem voltak antiszociálisak, nem léteztek a szélesebb társadalmi csoportok érdekei ellenében. Végezetül ide kívánkozik annak megjegyzése, hogy az általa igazi „közösségi várak”-ként (*castles of communities*) meghatározott – egyházi és főleg városi – erősségekről a közeli jövőben külön monográfiát szándékozik publikálni.

A kötet harmadik nagyobb egysége a várak és a falusi társadalom összefüggésrendszerét veszi górcső alá. Első lépcsőként a várak erődítetttsége és a várirtokos bíraskodási jogai közti összefüggésre keres választ. Feltevése szerint, amelynek igaz voltát számos egyedi példával támasztja alá, a jelentősebb bíraskodási jogkörrel, ennél fogva sokszor nagyobb birtokegyüttessel rendelkező urak várai jelentősebb kiépítettséget, erődítetttséget (*crenellation*) mutatnak, mint a szerényebb jogaikkal bíró társaiké. Ezt követi a vár-várirtokos-várnagy, illetőleg a régiójában fekvő települések kapcsolatának elemzése. Coulson világosan bizonyítja, hogy efféle kettős, szimbiózisszerű együttlét során a közeli települések, városok mindennapi életét, gazdaságát a vár működése és az országos politikában játszott szerepe nagyban befolyásolta, s itt korántsem csupán a több-kevesebb gyakorisággal bekövetkező birtokos-váltásokra kell gondolnunk. Ez utóbbi jelentősége, bár korántsem lebecsülendő, de mégsem a legfontosabb eleme a település és a vár mindennapos viszonyának. A magyar olvasó szemében persze ennek jelentőségét az növeli, hogy a hazai forrásanyag zömmel ezek nyomán követését engedik. Angliában nagyobb hangsúly helyeződik az erősségek igazgatási, „officiális” szerepének ismertetésére, hisz ezt a rendelkezésre álló dokumentumok lehetővé teszik.

Vár és település összefüggésrendszerében az előbbieknél az utóbbiak terjedésében játszott szerepe sem maradt ki a vizsgálatból. Coulson erre két remek terepet talált: Írországot és Franciaország egykoron angol fennhatóság alatt lévő vidékét. Írország területén az angol hódítás – legalábbis ami az erődítések szempontjait érinti – két fokozatban zajlott le. Először, természetesen, a meglévő ír várakat szállták meg, majd ezek mellé építettek új, a megszálló hadak támaszpontjául és az angol adminisztráció székhelyeiül szolgáló várakat. Ez viszont rendkívüli költségekkel és szervezési igényekkel járt. Így némileg később az angol udvar a kontinensen is bevált úgynevezett „faladó” (*murage grant*) írországi bevezetésével növelte a fallal körülvett települések, így a potenciálisan védhető objektumok számát. Ilyen privilégium birtokában az egyes kiválasztott telepü-

lések a területükön befolyt, eredetileg a királyt illető kereskedelmi vámokból és adókból városfalak és tornyok építését végezhatték el. Efféle királyi kegyben részesült például 1291-ben Kilkenny városa, részben saját, részben pedig, ahogyan a királyi oklevél fogalmaz „a körülötte elterülő vidék lakossága védelme miatt” (232.). De 1358-ban a zöld sziget keleti partján fekvő Drogheda lakói is védelemért és az előző példához hasonló lehetőségért folyamodtak a királyhoz (232.). Coulson következtetése tehát: „az erősségek a vidék betelepítésének és fejlesztésének fontos eszközei voltak” (291.). A harmadik fejezetet Anglia, az úgynevezett Csatorna Szigetek és az egykori angol kézen lévő francia vidékek védelmi rendszerének áttekintése teszi teljessé.

A kötetet lezáró negyedik fejezet a magyar olvasó számára kétségtelenül egzotikus témát tárgyal, ugyanakkor mind szemléletében, mind módszereiben az angol és a magyar középkori forrásviszonyok közti markáns különbségek hű tükrö. A „Várak és özvegyek; gyámok és örökösök” alcímet viselő részben bőséges elemzést olvashatunk az angol várak és a nők, a női birtoklás jogi és szervezeti vonatkozásairól. Külön szakasz tárgyalja a várban élő gyermekek (*castle children*) életét és neveltetésük elemeit. S bár mindennek értékét és társadalomtörténeti fontosságát a recenzens legkevésbé sem szeretné kisebbiteni, azt látnunk kell, hogy efféle vizsgálatokra a magyarországi középkori okleveles forrásanyag teljességgel alkalmatlan. E sorok írójának ismeretei szerint itthon az elmúlt évtizedekben csupán egyetlen dolgozat született e témában Kubinyi András tollából, aki Gúti Ország Mihály nádor (1458–1484) leányának, Zsófiának hollóközi tartózkodása okait mutatta be (Egy késő középkori főrangú hölgy végrendelezésének tanulságai. *Történelmi Szemle*, 39. (1997) 401–410.). Voltaképpen e fejezet hozadékát a várak társadalmi vonatkozásairól alkotott képünk szélesítésének lehetősége jelenti. A várbeli élet sokrétű elemzése, a nők és gyermekek szerepének bemutatása mind-mind része a szerző katonai elemeket túlhangsúlyozó elmélettel szembeni „harcá”-nak.

Ha végül meg kellene fogalmaznunk a kötet központi gondolatát, aligha tévedünk, ha úgy véljük: Coulson számára a középkori vár nem statikus építmény, hanem időről időre, társadalmi helyzetből adódóan avagy a hatalom szándékainak megfelelően meghatározott fogalom, legfőképpen pedig szimbólum. Minden egyes forrását ezen a szemüvegen keresztül olvassa. Láthattuk, nála nem mindegy, hogy ki és milyen hivatalt viselő személy az épület birtokosa, a királyság gazdasági-társadalmi szempontból változatos régiói közül melyikben fekszik az erősség, mikor és miért engedélyezik bővítését, erődítésekkel való ellátását. Ha a magyar olvasó számára van Coulson könyvének közvetlenül is értékesíthető eredménye, akkor az mindennek előtt a szemléletbeli és forrásértelmezési lehetőségek széleskörű megismerési lehetősége. Ezen túl azonban e könyv bepillantás az angliai hatalmi szervezet és hatalomgyakorlás működésének részleteibe is. S bár szenvedélyes, néhol pedig igencsak szigorú érvelés jellemzi a kötetet, mindvégig jól követhető a külföldi olvasó számára is, remekül tagolt, s természetesen az angolszász hagyományoknak megfelelően minden igényt kielégítő név- és tárgymutató zárja. Ha hiányossága lehet, akkor az legföljebb a kizárólagosan angol szempontokat követő vizsgálódásában fedezhető fel. Ez persze a szigetszág historikusaira általánosságban jellemző, de várakról lévén szó, aligha elégséges ez a magyarázat. Amikor „külföldre” merészkedik, az is csupán az angolok által megszállt Írországot és Franciaországot jelenti. Ennek dacára Coulson monográfiája szemléletével, módszertanával, s a középkori angliai királyi hatalomnak az egykorú magyarországgal való részleges párhuzamai (pl.: időről-időre erős királyi központ) folytán a hazai olvasó számára is érdekes, megtermékenyítő olvasmány lehet. Mondható mindez annak ellenére, hogy az általa fölvetett kérdések egy részét a

francia és a német irodalom korábban már érintette: gondolhatunk például a német nyelvterületen oly szerteágazó rezidenciakutatásra. Még ha véleményével nem is ért mindig egyet a magyar forrásanyag ismerője, abban biztosak lehetünk, hogy a várakról kialakult eddigi képünket feltétlenül átgondolásra serkentheti. S ha ez megtörténik, célját messze-menően elérte.

Horváth Richárd

IOAN MARIAN ȚIPLIC

Organizarea defensivă a Transilvaniei în evul mediu (secolele X–XIV.)

(Erdély védelmi szervezete a 10–14. században)

Editura Militară, București, 2006. 331 p.

Szerény előzmények után a román középkori régészet az elmúlt évtizedben jelentős eredményeket mutatott fel. Mi sem szemlélteti ezt jobban, mint a közelmúltban napvilágot látott három román nyelvű monografikus munka az erdélyi várakról. Adrian Andrei Rusu: *Castelarea Carpatică. Fortificații și cetăți din Transilvania și teritoriile învecinate (sec. 13–14)*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2005, („A Kárpátok megerősítése”. 13–14. századi erődítmények és várak Erdélyben és a környező területeken) c. munkája a legátfőbb szintézis, amely eddig Erdély várairól született. Petru Iambor: *Așezări fortificate din Transilvania (secolele 9–13)*, Argonaut, Cluj-Napoca, 2005, (Erődített települések Erdélyben a 9–13. században) c. posztumusz kötete hiánypótló munka az erdélyi földvárak ásátásainak eredményeiről, bár munkamódszereiben és a téma megközelítésében ugyanazon a vágányon halad, mint az évtizedekkel ezelőtti román középkor-kutatás.

A nagyszabeni Egyetem Történelem Karának (Facultatea de Istorie și Patrimoniu) oktatója, tanszékvezető fiatal kutatója, I. M. Țiplic könyve mindenekelőtt szemlélete miatt emelendő ki. Bár eredményeinek egy részét a szerző németül is publikálta,¹ fontosnak találom, hogy munkájáról részletes ismertetést tegyek közzé a magyar szakemberek számára – ezt az is indokolja, hogy a kötethez sajnos nem készült semmilyen idegen nyelvű összefoglaló (míg A. A. Rusu könyvében közel negyven oldalas angol nyelvű kivonatot találunk). Céloom elsősorban a munka bemutatása és ismertetése, amit helyenként saját észrevételeim tarkítanak.

A kötet szerkezetében több részre tagolódik. A bevezető fejezetben kap helyet a kutatástörténeti összefoglalás és a terminológiai kérdések taglalása. A szerző önálló fejezetben mutatja be Erdély 10–13. századi hatalmi és geopolitikai viszonyait (I.). Erdély 12–13. századi védelmi szervezete, a keleti és déli határ védelme és a különféle népelemek határvédelmi szerepe (II.) után a korai, 10–13. századi „erősségek” (III.), majd a tatárjárást követő határvédelem és ennek objektumai (IV.) kerülnek egy-egy fejezetbe. Az elemzés felső időhatára a török megjelenése Erdély határain. A két utolsó fejezet az erdélyi „erősségek” tipológiai jellegzetességeit (V.) elemzi, és rövid szócikkeket találunk

1 Ioan Marian Țiplic: Die Grenzverteidigung Siebenbürgens im Mittelalter (10–14. Jahrhundert). Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde. Heidelberg, 2007.

az adattárban a témára vonatkozó várakról (VI). A kötet meglehetősen szűkre szabott illusztratív anyagát térképek, alaprajzok, rekonstrukciós rajzok és fényképek alkotják.

A kutatástörténeti áttekintés röviden érinti a 19. századi romantikus szemléletű történelemírás várakra vonatkozó munkáit (Fr. Müller, M. A. Ackner, Fr. Teutsch, Kővári László, Orbán Balázs stb. művei). Erdély váraiban a régészeti kutatások a 19. század végén – 20. század elején kezdődtek el (Feketealom, Szibiel, Bükszád stb.). Egy-egy megye vagy régió várainak szisztematikus kutatása Ferenczi Sándor nevéhez fűződik, a két világháború között Ferenczi bejárta Csík és Háromszék megye várait és leírást, felmérést készített róluk. Az erdélyi várak kutatásában mérföldkő Kurt Horedt 1941-ben megjelent *Zur siebenbürgischen Burgenforschung* munkája. Az '50-es évektől a román várkutatásra is erőteljesen rányomta bélyegét a szovjet politikai befolyás és a minden téren szláv hatásokat kereső tudománypolitika. A '70-es évektől a román középkor-kutatásban R. Popa nevével fémjelezve elindul a kistrégiók régészeti kutatása (Hátszeg vidéke, Fogaras vidéke, Máramaros). Ezzel párhuzamosan Kolozsvár központtal kialakul egy olyan kutatói kör, amelynek fő tevékenysége az Erdélyi-medence várainak kutatása (fő képviselői M. Rusu, Șt. Matei, P. Iambor). A Német Lovagrend barcasági jelenléte és várainak problematikája főleg a szász kutatókat (H. Glassl, K. Horedt) foglalkoztatta, míg a határvárak és a határvédelem kérdése elsősorban a magyar történetírásban kapott nagyobb teret (Tagányi Károly, Fodor Ferenc, Györffy György, Borossy András), ugyanakkor H. Göckenjan munkája (*Hilfsvölker und Grenzwachter in mittelalterlichen Ungarn*) a téma alapos elemzését jelentette. Ferenczi István és Ferenczi Géza kelet-erdélyi várkutatásai a középkori Udvarhelyszék (a mai Hargita megye része) várainak régészeti ásatásaira terjedtek ki. (A székelyföldi várak kutatói között a kutatástörténeti részben nem találkozunk Székely Zoltán nevével, holott ő a középkori Háromszék és Csíkszék számos várában végzett régészeti feltárásokat.) A '70-80-as években az erdélyi várakban folyó intenzív régészeti feltárások nagy hányada publikálatlan maradt – emeli ki a szerző. Șt. Pascu *Az erdélyi vajdaság* ('Voievodatul Transilvaniei') c. művében különálló fejezet szentelt a váraknak, ennek hatása a román történetírásra máig meghatározó. A szintézisek sorában Gh. Anghel és A. A. Rusu összefoglalásai az erdélyi várkutatás alpmunkáit képezik. *Erdély rövid történetében* a korai földvárak kiemelt szerepet kaptak, mint a Magyar Királyság fő igazgatási-katonai-politikai szervei. A rendszerváltást követő 15 évben az erdélyi várak kutatása eléggé stagnált, főleg elméleti jellegű tanulmányok születtek a témában (T. A. Sălăgean, P. M. Beșliu). A. A. Rusu várszintézise az erdélyi várak problematikájának a legátfogóbb összefoglalása és taglalása.

A következő alfejezetben Tjiplic a határvédelem szervezetét és ennek elemeit taglalja, csatlakozva A. A. Rusu véleményéhez, mely szerint az Árpád-korban a Magyar Királyság határvédelmének együttes elemzésére van szükség, ugyanis ennek rendszerre egységesen, központilag volt megszervezve. Az erdélyi határvédelem kutatásában és elemzésében a jobban dokumentált és ismert nyugati, a Német-Római Birodalom ellenében kiépített határvédelmi rendszer nyújthat analógiákat. A középkorban, amint erre az írott források is utalnak, a határ általában a természetes határok mentén húzódott. A kora Árpád-korban viszont a politikai határ (ezt a román *granița* fogalommal definiálja, mint a korabeli források *confiniumát*) és a katonailag ellenőrzött határvidék (rom. *frontieră*, lat. *comitatus et castrum confiniumum*) nem esett egybe. A Magyar Királyság és a Német-Római Birodalom határán a 11–13. századi forrásokban többször találkozunk a *Predelalpaß*, *Predilpaß* ('átjáró', 'kapu') elnevezésekkel, melyek megfelelőit Erdély déli és keleti határain is megtaláljuk. A határvédelem és ennek intézményei az oklevelekben

comitatus confiniorum, illetve *marchia*, a határt őrző vagy ezzel kapcsolatba hozható társadalmi elemek pedig *custodes confiniorum*, *sagitarii*, *speculatores* néven tűnnek fel. Mindezek a magyar kutatás előtt régóta ismert fogalmak (anélkül, hogy ezek bővebb jelentéstartalmát és más vonatkozásait most taglalnám) azért fontosak, mert Ţiplic, szakítva a román történelemtudomány évszázados irányvonalával, elfogadja, sőt kijelenti, hogy a Magyar Királyság és az ennek szerves részét képező Erdély határvédelme az Árpád-kor kezdete óta egységesen, központilag szervezett volt.

A terminológiai kérdéseket illetően Ţiplic utal arra a közismert tényre, hogy a középkori források nem következetesek a várak és más erősségek elnevezéseinek használatában, ami főként régészeti vonatkozásban alaposan megnehezíti a fogalmak helyes alkalmazását és értelmezését. A román történelemtudomány eleve későn kezdett foglalkozni a várak és más erősségek középkori terminológiájával, és a szerző joggal emeli ki, hogy nem lehet a nyugat-európai nevezéktan vonatkozó elemeit a helyi viszonyokra átvéteni. A román vár (*cetate*) a latin *civitas* szóból ered, viszont a népnyelvben a fogalomnak jóval tágabb jelentéstartalma van, és gyakran használják a nehezen átjárható földrajzi képződményekre is. A szláv eredetű *gorodište*, *horodište* ('grad', 'hrad') gyakran vált helynévvé a román nyelvben is. A fentiekben kívül fontos kiemelni, hogy a román szaknyelvben a *fortificație* és *fortăreață* (ang. 'fortification', illetve 'fortress') fogalmak értelme nagyon tág, és alkalmazható bármilyen védelmi jellegű objektumra (földvár, védelmi jellegű sáncvonulat, kővár, erődített templom, erőd, erődítmény), és a szöveggörnyezet pontos olvasata és ismerete nélkül adott esetben nehéz a szó pontos magyar jelentéstartalmát megadni. Így a fogalom általános vagy kérdéses használata esetén kénytelenek vagyunk a magyar szaknyelvben elavultnak számító 'erősség' névformát használni.

A 11–14. századi források alapján Ţiplic a védelem szempontjából az alábbi településformákat különíti el:

- *castrum* = kis méretű erősség, általában földből és fából vagy kőből és fából építve (11–14. század);
- *arx/castellum* = kis méretű erősség, általában kőből épült (13–14. század);
- *civitas*, *munitiones civitatem*, *urbs* = erődített település; az *urbs* általában a királyi, hercegi vagy püspöki székhelyekre vonatkozik (10–14. század);
- *villa* = erődítetlen település, amely a legtöbb esetben egy erősség közelében áll (10–14. század).

Ţiplic rendszere számos ponton bírálható, itt mindössze két tévedését, illetve helytelen, félrevezető fogalom-használatát emelném ki. Először is, a *civitas* és a *castrum* fogalmak nem az erődítés fokozatában, annak méreteiben megnyilvánuló terminusok, különbségük pusztán időrendi. (Elég legyen itt néhány példával arra utalni, hogy a legnagyobb ispáni váraink, mint például Sopron *castrum*ának sáncai 8,7 ha-os területet öveznek, Szabolcs, Abaújvár és Biharvár *castrum*ai pedig 3,5–4,5 ha közé tehetőek, míg Veszprém *civitas* viszont alig 1,25 ha-os területen feküdt.) A 12. század második harmadáig terjedő időszakból való források (a későbbi átiratokból fennmaradó okleveleket vagy interpolációkat félretéve) egyértelműen *civitassal* jelölnek minden várat, a *castrum* fogalom a század második felétől kezd elterjedni.

A román kutatásban széleskörűen elterjedt és használt az erődített település ('aşezare fortificată') fogalma, P. Iambor egész könyvet szentelt a témának (l. fentebb). Elég nyilvánvaló, hogy ez esetben egy helytelenül használt fogalomról van szó. Az ötlet minden bizonnyal nyugat-, illetve közép-európai előképekre vezethető vissza, ahol ebben a korban helyenként valóban épültek erődítettnek nevezhető települések, városok. Erdélyben

az Árpád-korból erre nincsen példa, a sáncokkal erősített néhány hektáros ispáni várak kivétel nélkül igazgatási, bíraskodási, katonai központok, amelyeket királyi akarat hozott létre, megépítésükben és fenntartásukban a várispánság népei vettek részt, ám nagy részük ennek „falain” kívül rekedt mindennapjainak színterét illetően. Az ispáni várakon, királyi és püspöki székhelyek megerősítésén kívül a települések megerősítését régészetileg még nem sikerült kimutatni, a feltárt vagy feltárandó egyszerű cölöpsorokra vagy kerítésekre a fogalom aligha alkalmazható. Egyértelmű, hogy a fogalmi zavar akkor keletkezett, amikor a román kutatók a korabeli oklevelekben és más írott forrásokban a nyugati településtípus (a bronzkorban és vaskorban Erdély területéről is ismerünk erősített településnek nevezhető településformákat) megfelelőjét igyekeztek megtalálni. Ţiplic módszertani hibát követ el, amikor Anonymus várelnevezései alapján bontja típusokra a kora Árpád-kori várakat, mivel ez legjobb esetben is pusztán a *Magister* korára (12. század vége–13. század eleje) alkalmazható. (Anonymust egyébként még sok vonatkozásban forrásértékűnek tartja a 9–10. századra nézve.) Abból még, hogy az oklevelek megkülönböztetik a várat és a tőle függő, alá vagy melléje épített váralja-települést, *suburbiumot* (mint pl. a 13. század második felében említett Dobokavár és *Dobukawar falua*) a legkevésbé következik ez utóbbi erősített jellege. Rogerius Várad esetében leírt *castruma* és *civitas*a alapján szintén nagy tévedés kora Árpád-kori vártipológiákba bocsátkozni, ugyanis ebben az időben már valóban elkülönül a két fogalom jelentéstartalma (a *civitas* mögött ekkoriban már a kialakuló városok rejlenek), és nem kétféle erősítésformáról van szó (a váradi kanonok pusztán a váradi *castrum* erősítési elemeiről ír). Szintén sántít az a meglátás, hogy a kifejezetten katonai jellegű királyi vagy világi nagybirtokos tulajdonában lévő várak zömére a *castrum* kifejezést használnák (*castrum Clus* vagy *castrum Turda* vármegyei központok), és a nagyobb igazgatási központok vagy egyházi székhelyek pedig előbb-utóbb *urbs*okká válnak, és itt a szerző felsorolja Csanádot, Gyulafehérvárt, Váradot, Dobokát. Doboka mindössze megyeszékhely, akárcsak a szomszédos Torda, amelyet következetesen *castrum* elnevezéssel jelölnek a 12. századtól.

I.

Az Erdély-fogalom kialakulását illetően Ţiplic azon a véleményen van, hogy az *ultrasilvan* terminus már a 10. század előtt létrejött, a magyar törzseknek a Nyugati-Érchegységtől nyugatra való megtelepedésével. A szerző feltehetőleg a magyar ’erdőelve’ fogalom kialakulására gondol a honfoglalás korában, ugyanis, amint ő is idézi a latin terminus első előfordulása 1075-ből való (*ultra silvam ad castrum quod vocatur Turda*), de hozzátehetjük, hogy nyilvánvalóan a latin nyelvű jogalkotás kezdeteire nyúlik vissza. Erdély 1541 előtt földrajzi és történelmi vonatkozásban egyaránt az erdélyi vajdaság Kárpátokon belüli zárt térségét jelentette.

A földrajzi tényezők jelentős mértékben meghatározták a várak és más erősségek elhelyezkedését, azok leggyakrabban főbb átjárók, útvonalak biztosítására, ellenőrzésére épültek (a kora középkorban az útvonalak többsége a vízválasztókon haladt). Ţiplic Erdély Árpád-kori településtörténeti és népesedési mutatóinak elemzésekor gyakran hivatkozik Győrffy György és Kristó Gyula adataira is, kiemelve a régészet szerepét a történeti földrajz forrásbázisának gyarapításában. A 10–12. században Erdély legnépesebb területe a Maros középső folyásának tágabb szakasza volt, az a régió, ahol a földvárak nagy többséges is található.

A Nagy Morva Birodalom szétzúzásával (906) a Német Királyság lett a kalandozó magyarok legfőbb támadási területe. A gyorsan mozgó, rabló, fosztogató csapatokat I. Henrik (919–936) mentsvárai és nehézfegyverzetű alakulatai képtelenek voltak megállítani. Az új típusú várak építésével és a nehézlóvasság felállításával Henrik visszautasította az adófizetést és vereséget mért a magyar csapatokra Riadénál (933). A keleti határok megerősítése a Karoling-kori *marchiok* rendszerének felújításával történt meg, ez I. Ottó idején (936–973) további határőrgrófságok létrejöttét eredményezte. A Lechfeld-mezei vereséget követő fél évszázadban a magyar-német viszonyok normalizálódtak és dinasztikus kapcsolat jött létre a szász uralkodócsalád, illetve az Árpád-ház között. A nyugati típusú kereszténység felvétele és az államalapítás révén a Magyar Királyság meghatározó politikai tényezővé vált a térségben.

A kalandozó magyarok déli hadjáratai a 10. század folyamán Bizáncot és a Bolgár Császárságot sem kímélték. A Bíborbanszületett Konstantin idején kialakult diplomáciai kapcsolatok révén több magyar vezér megkeresztelkedett Konstantinápolyban, s ez a keleti típusú kereszténység elterjedését eredményezte Pannóniában. Ţiplic csatlakozik ahhoz a véleményhez, mely szerint a magyarok által meghódított területeken a Cirill-Méthód-féle „tradíció” továbbélt a 10. században. A nyelvészeti adatok mellett (a szláv eredetű ’kereszt’ szavunkat hozva fel) a Bjelo-Brdo-kultúra tárgyi leletanyagában látja ennek legfőbb bizonyítékát (megfelelkezve arról, hogy az étel- és más sírmellékletek éppenséggel nem a legkeresztényibb temetkezési szokások). Bizánc 10. század végi megerősödésével 1019-re ennek északi határai újra a Duna és a Száva vonalára tolódnak ki, és a birodalom folyamatosan arra törekszik, hogy befolyást gyakoroljon a magyar politikára. 1129-ben II. István seregei bizánci területeken veszítenek csatát, majd 1167-ben Szerémvár kerül Bizánc fennhatósága alá. A bizánci befolyás tárgyi vetületei: a Szent Korona alsó része, valamint az ún. Monomachos korona. Ţiplic a korai kővár-építkezés területén is bizánci hatásokkal számol, szerinte Dobokavár (IV. fázis) és Várfalva/Ő-Tordavár (III. fázis) kőfalai bizánci jellegről tanúskodnak.

A szerző önálló alfejezetet szentel a régészeti adatok értékelésének, kiemelve, hogy a román történelemtudomány eredményei, mivel politikai szempontoknak alárendelve születtek, ma már sok vonatkozásban nem állják meg helyüket. A ’90-es évek elején Radu Popa régész volt az, aki a dogmatikussá merevedett elméleteket kritika alá vetette és újraelemezte a román államok kialakulásának, illetve az erdélyi (autochton) lakosság és a magyar királyi hatalom viszonyának kérdéseit.

Ţiplic átfogóan bemutatja Erdély 9–12. századi történetének régészeti forrásait, ezt röviden összegezném az alábbiakban. Az erdélyi-medence 9. század végi – 11. század eleji régészeti kultúráját két főbb leletkör határozza meg: a kolozsvári csoport, mint a magyar honfoglalók jellegzetes emlékyanaga, valamint a Maroskarna B-Gyulaféhevár csoport, a Bjelo-Brdo-kultúra erdélyi jelenlétének megtestesítője. Ezek mellett a Maroskarna A csoport (vagy Dridu-Gyulaféhevár) a szláv-bolgár, a Csombord-Szászváros csoport pedig a morva elemek jelenlétére utalnak. A Nagy Morva Birodalom bukása után Pannóniából és a mai Szlovákia területéről morva és romanizált elemek menekültek Erdélybe. Erre a Csombord-Podirei temető morva jellegű fülbevalói, és a Szászváros-Dealul Pemilor 108 temetőjének leletei utalnak. Morva területeken analógiákkal rendelkező edények, fém-tárgyak kerültek elő Dobokáról, Kolozsmonostorról, Zilahról, Mojrádról, Szalacsról, Biharvából, Gálospetriből stb. (Ţiplic nem részletezi ezek formai jellegzetességeit vagy díszítőelemeit). A nyugati szláv elemek erdélyi megjelenéséhez köthetők a 9. század végére keltezhető földvárak is, szláv környezetben ezek nagyon gyakoriak lévén. Erdély

délnyugati részében ugyanakkor bolgár elemek jelenléte mutatható ki a 9. század második felétől, mint a Maroskarna A, Gyulafehérvár-Mentőállomás temetőinek jellegzetes, Al-Duna vidéki párhuzamokkal rendelkező amforái és besimított rácsmintás fazekai. A Dél-Erdélyből vezető sóút ellenőrzését láthatta el a Slon-Prahován kiépített, tornyokkal ellátott erődítmény. A Dél-Erdélyből ismert bolgár lelőhelyekről (Szászsebes, Kudzsir, Szászorbó, Szászváros stb.) ismert edényformáknak a mai Bulgáriából (Pliska, Madar, Preslav), illetve Morvaországból ismertek párhuzamai (pl. Stare Mesto). Ehelyütt nincs tér azt elemezni, hogy a magyar és bolgár kutatás által az al-dunai bolgárok hagyatékának (pl. csombordi temető) meghatározott leletanyag-csoport miként vált a román kutatásban jellegzetes morva elemmé...

Az ún. Medgyes-csoport hamvasztásos vagy birituális temetői (Vízakna, Medgyes, Szenterszébet) szintén a maroskarnai temető A fázisával egyidősek (9. század vége–10. század eleje). A honfoglaló magyarok erdélyi megjelenését tükröző kolozsvári csoport (kolozsvári temetők, Marosgombás, Magyarlapád) a katonai elem erőteljes jelenléte utal, míg a másik csoport temetőiben (pl. Gyulafehérvár-Mentőállomás II) egyáltalán nincsenek fegyverek. A két típus együttes meglétét a Szászváros-Dealul Pemilor 102 temető mutatja. A bihari, kolozsvári, várfalvi, lapádi, gombási leletek Ţiplic szerint egyértelműen kirajzolják a magyarok Erdélybe való behatolásának egyetlen útvonalát, ugyanis a Maros-szorosból nincsenek 10. századi régészeti leletek. A nyugat-európai pénzérmék és a szablyák hiánya stb. a honfoglalók második generációjához sorolja a fenti lelőhelyeket. A Gyulafehérvár-Mentőállomás II. temető az erdélyi Bjelo-Brdo-kultúra jellegzetes, a 10. század második felére keltezhető leletanyagát képviseli. Ţiplic az ún. Ciugud/Csügedkerámia jelenléte alapján bizonyítottan látja (!) a szláv-romanizált csoportok továbbélését, melyek Hátszeg vidékén, valamint Kolozsvár–Gyulafehérvár térségében mutathatók ki. Majd Gh. Baltag nyomán csatlakozik ahhoz a torz meglátáshoz, mely szerint a cserépbográcsok hiánya idegen (nem magyar) jelenlétre utalna. Erdély magyar megszállása a szerző szerint a 12. század folyamán történt, ekkor a Magyar Királyság határa elérte a Keleti-Kárpátokat, de az Olt és a Déli-Kárpátok közti területre csak részben terjedt ki.

II.

Önálló fejezet mutatja be Erdély keleti és déli határvédelmének politikai, szervezeti kérdéseit. A székelység, mint a dél- és kelet-erdélyi határvédelem bázisa már a 11. században a Maros és a Nagy-Küküllő összefolyásának vidékére kerülhetett. Ezt Ţiplic szerint a Szászsebesen, Szászorbón és Kelneken előkerült régészeti leletek, valamint a Kis- és Nagykapus helynevek bizonyítják, ez utóbbiak gypűkapuk lehettek. A szászok II. Géza idején történt betelepítésével ez a gypűhatár keletebbre tolódott, és a székelyek Délkelet-Erdélybe kerültek át. Korai székely előőrsök hagyatékaként azonosítja Ţiplic a székelykeresztúri, szentábrahámi és petőfalvi 12. századi lelőhelyek anyagát (Keresztúrszék kutatója, Benkő Elek a területen csak a század végétől számol székelyekkel, vitatott a petőfalvi és zabolai temető székely volta is). A szerző szerint a besenyő határvédelem székely elemekkel való helyettesítése főleg ez utóbbiak keresztény volta miatt történt meg a 11. század végétől. A székelyek dél-erdélyi jelenlétét a szászorbói, medgyesi, szászfehéregyházi szász templomok alatt feltárt S-végű hajkarikás (Bjelo-Brdo jellegű) sírok bizonyítják. Kálmán király idején a délkeleti határ a Székás-patak, Hideg-víz és a Hortobágy-patak központi folyásának vonalán húzódott, amint ezt az Öregyház, Székásgyepű helynevek

tanúsítják Fehér, illetve Szeben megyében. 1068 után Fehér és Doboka vármegyék végvidékére besenyő határőröket telepítenek, mint azt a helyneves adatok mutatják (Talmács, Kölpény, és a -besenyő tagú településnevek). A dél-erdélyi Árpás, Sárkány és Ucsa az Olt bal partján húzódó – a folyón Feleknél átkelő – útvonal mentén létesült települések, az Olt északi partján feltételezett galaci vár pedig egy besenyő katonai kontingens jelenlétére utalnak a Sáros-patak völgyében. A 13. század elejéről okleveles adatok is megerősítik a besenyők dél-erdélyi szerepét (részvétel katonai hadjáratban, besenyők erdeje).

A II. Géza (1141–1162) idején betelepített német és flamand *hospesek*, akik főleg parasztok, kézművesek, kereskedők és kismanesek voltak, elsősorban Erdély déli részén kaptak területet. Az újabb régészeti kutatások tükrében Ţiplic úgy véli, hogy a hospesek erdélyi megjelenése korábbra tehető, ugyanis Szászvárosban egy olyan, a 12. század elején megújított földsáncokkal védett „erősség” vált ismertté, amelynek a belső területén egy rotundát (*Doppelkapelle*) és egy négyzetes kőtornyot emeltek ugyanebben az időben. Ennek a nyugati típusú, lakótoronyból és udvari kápolnából álló udvarháznak (curte feudală) Dél-Erdélyben még Kelnekről ismert példája, megléte sejthető Szászorbón és Szebenben (ahol a Huet téren egy hasonló kápolna került feltárássra a közelmúltban), és ehhez a körhöz sorolja a szerző a gyulafehérvári kápolnát is. Majd még tovább megy és megelölegezi, hogy a fentiekén kívül Szenterszében, Nagydísznódon, Veresmarton, Vízaknán és Szászfehéregyházán feltételezhető nemesi udvarházak a 12. század első felében Erdélybe jött gerébek megerősített lakóhelyei voltak (az írott forrásokban való első feltűnésük a 13. század eleje). Az *Andreanum* a szászok hadi terheit jól meghatározott számú katona előállításában határozta meg, és nem említ konkrétan határvédelmi vagy várépítési feladatokat, ez ebben az időben a Német Lovagrend elsőrendű feladata lehetett.

Ţiplic röviden ismerteti a Német Lovagrend erdélyi szerepének feltárázásában született jelentősebb román kutatók eredményeit (a két világháború között volt olyan román történész, aki a lovagrend erdélyi jelenlétét is megkérdőjelezte). A szerző részletesen elemzi a Német Lovagrend erdélyi megjelenésének 1211 előtti előzményeit, kiemelve a pápaság és a Magyar Királyság térítő, illetve katonai törekvéseit, valamint a kun tényező szerepét a nyugati keresztény világ határán. A Lovagrend barcasági és Kárpátokon túli tevékenysége és szerepének megítélése alapvetően a fenti tényezők eredőjének függvényében lehetséges. Bár okleveles adataink vannak a lovagok kunok ellen folytatott eredményes katonai akcióiról, Ţiplic szerint ez előbbieket nem tudtak jelentősebb területeket befolyásuk és ellenőrzésük alá vonni a hegyeken túl – ennek az állításnak úgy a régészeti, mint a történeti adatok ellentmondanak.

III.

A korai, honfoglalás utáni határvédelem szervezetének feltárázásában Ţiplic forrásértékűnek tekinti Anonymus krónikáját, és számos olyan vár meglétét feltételezi a 10. században, melyek korabeli létezése még csak nem is bizonyított (Ungvár, Szatmár, Diósgyőr, Trencsén stb.), vagy pusztán a képzelet szülte őket (pl. Himesudvar). Ménmarót és a honfoglaló magyarokkal szembeszegülő Biharvár, Szatmár és Zilah várainak védői pedig egy régi forgatókönyv elemeiként köszönnek vissza, sajnos Ţiplic sem tud szabadulni képzettségének beidegződéseitől.

Az erdélyi vármegyék kialakulásának folyamatát a vármegyék és várispánságok szervezetének elemzésén keresztül a szerző már a magyar történetírás (Györffy György,

Kristó Gyula) alapján mutatja be. A királyság peremén kialakított határvármegyék a várak és ennek szolgáltató népelemei révén láttak el a határvédelmi feladatot. Ezt a természetes akadályok mentén kialakított gyeprü és gyeprüelve, illetve a rajtuk átvezető gyeprükapuk tettek hatékonyvá és védhetővé. A nyugati határvédelmi – F. Posch munkája alapján rekonstruált rendszere – minta alapján lehetett megszervezve a délkeleti határ is, amely Ŧiplic szerint a 11–12. században az Olt északi partján húzódtott. A Mura és a Rába közötti megfigyelőpontokhoz és határvárakhoz hasonlóan a Nagy-Küküllő és az Olt menti Kiskapus, Kerc, Halmágy, Szászugra stb. is a délkeleti határvédelem kiemelt pontjai lehettek. A Királyföldön feltárt, a szászok betelepítését megelőző templomok és temetőik, a Háromszéki- és Barcasági-medencében feltárt zabolai, petőfalvi és földvári 12. századi temetők a határvédelem előretolt állomásai lehettek (véleményem szerint az egyre nagyobb számban feltárt, 12. századi dél-erdélyi lelethorizont egyértelműen a terület „országban belüli” voltára utal, és nem lehetett holmi gyeprüelve). A délkeleti határvédelem szervezete a székely és szász népcsoportok 12. századi át- és betelepítésével átalakul (Ŧiplic szerint ez a típusú védelem még a római kori határvédelmi politikára vezethető vissza), a várszervezetre alapozott védelmet egyes népcsoportoknak adott különféle szabadságjogok fejében ellátott határvédelmi gyakorlat váltja fel. Hogy ennek a védelmi szervezetnek egyházi alapjai lennének – mivel a legtöbb „védelmi pont” (‘puncte de fortificare’) a nagy egyházi központokhoz közel épült –, erre megbízható adataink nincsenek, és a fenti összefüggés legfeljebb látszólagos. A románok határvédelmi szerepével hozza összefüggésbe a szerző az Erdély peremvidékén található máramarosi, hátszegi, omlási és fogarasi román kerületek kialakulását, melyek gyökereit a bizánci sztratiótákban (határvédelmi feladatokat ellátó, szabadparaszti népelemek) véli megtalálni. Ŧiplic meglátása csak részben helyes, ugyanis a románok (a 13. század elejétől valóban számos forrás utal dél-erdélyi jelenlétükre), mint közösség sosem kaptak határvédelmi feladatokat és ehhez fűződő szabadságjogokat, felemelkedésük egyénekhez kapcsolódott, akik a magyar nemesség soraiba olvadtak (emiatt nem tudtak Erdély három nemzete mellett számottevő politikai tényezővé válni). Ŧiplic, miután elutasítja a Szeben melletti földvár (Orlát I – Cetate Scurtă, m. „Rövid Vár”) román eredetét (az ásató régész, Th. Nágler a Csüged-típusú kerámia alapján határozta meg a vár etnikai hovatartozását), lentebb a kománai várat (Persányi-hegység) és a szebeni Felek-Várhegyét már a helyi (román) lakosság menedékhelyének tartja. Érvei nem meggyőzőek és ellentmondásosak: a két vár elrejtett helyen épült, kezdetleges technikával, így nem sorolhatók a királyi várak sorába, viszont éppen e két várat hozza fel példaként arra, hogy a román közösségek is be voltak vonva a dél-erdélyi határvédelem szervezetébe. A bolgár földön 1210-ben harcoló román kontingens a dél-erdélyi határvédelem szerepét ellátó szebeni ispán seregének része – e tény mögött valóban felsejlik a népcsoport hadászati szerepe.

A 13. század elején a délkelet-erdélyi határvédelem három tényezőre épült: ezek a Barcaságon keresztül a Német Lovagrend, valamint a románok és a székelyek. Az ofenzív védelem a szétzilálódó várszervezettel nem tudott ellenállni 1241-ben a Kárpátok szorosain betörő mongol hadaknak, a megerődítetlen átjárókat a székelyek és románok képtelenek voltak megvédeni, az erdélyi vajda megyei csapatait pedig szétverték a tatár seregek, felgyújtva az útjukba eső településeket.

A tatárjárást megelőző határvédelmet a szerző egyenesen a gyeprü típusú (‘de tip prisacă’) jelzővel látja el, értve ezalatt minden földből és fából épült objektumot. A kora középkori védelmi rendszerek megjelenése politikai, gazdasági és társadalmi tényezők eredménye volt nemcsak Erdélyben, hanem a középkelet-európai térségben egyaránt. A

gyepű típusú, természetes akadályokból és földsáncokból álló védelmi elemeket ez időben széles körben alkalmazták volt Lengyelországban, Csehországban, Sziléziában és az Orosz fejedelemségekben egyaránt, de megtalálhatók az Al-Duna vidékén, Dobrudzsában is. Ţiplic csatlakozik ahhoz az általánosan elterjedt véleményhez, mely szerint a gyepű típusú határvédelem eredete a szlávokhoz köthető. Melich János, Moór Elemér, Kniezsa István nyelvészeti munkái alapján a szerző feltérképezi azokat a helyneveket, amelyek a gyepűk egykori létére utalnak (Gyepes, Gyepű, Kapu, Strázsa, Őr, Les stb.). A természetes akadályok felhasználásával kiépített védelmi rendszer csak az ún. kapukon keresztül volt átjárható, ezek ellenőrzésére épültek a földvárak. A gyepűvonalak elmozdulása a határőrző népcsoportok áttelepítésével együtt tevődött át újabb területekre, a Magyar Királyság keleti terjeszkedésének megfelelően. A gyepű típusú védelem délkelet-erdélyi példájaként a szerző a háromszéki Homárka 12 km hosszú sáncát hozza fel, amely Fodor Ferenc rendszerében a hatodik gyepűvonalhoz tartozott, és a 12–13. század fordulóján jött létre. (Ezzel szemben a Homárkát kutató Ferenczi István régész két építési periódust különített el ennek létrehozásában: 10–11. század és 11. század vége.) Ţiplic, a kutatásban nem előzmények nélkül, a Homárka létrehozását a kelet-erdélyi besenyő hatalom jelenlétéhez köti, amely ezt a kunok ellen emelte volna (a szerző tér- és időhorizontokon át-átugró gondolatmenete nem minden esetben követhető...). Ţiplic sem mentes attól a „régész-hibától”, hogy minden sajátos érv nélkül egyes objektumokat vagy leleteket különféle etnikumokhoz próbál kötni.

A Kis-Szamos és a Meszesi-kapu vidékének helynevei egy olyan gyepű típusú védelem elemeinek lenyomatai, amelyet a magyarok is átvettek a terület meghódítása után (itt a szerző Gelou vajdaságára gondol). Az Érchegységtől nyugatra Bélárkos és Borossebes között húzódó Bálhrad-i sánc a román kutatásban a 9–10. századra keltezett védelmi objektum (római előzményekkel). Ţiplic elveti ennek román eredetét és a 9–10. századi bolgár hatalommal hozza összefüggésbe (lentebb a gyepűkről írt összefoglalásában már a 13. századra keltezi). A délebbi Ompolygyepű, Preszáka és Székásgyepű helynevek a szerző meglátása szerint szintén a magyar hódítás előtti védelem elemei lehetnek (Ţiplic átugrik azon az apró mozzanaton, hogy az említett 'gyepűs' helynevek többnyire magyar eredetűek). Tovább nyelvészkedve, a Nagy-Küküllő és az Olt közti terület kapus és gyepű összetételű helynevei (Kis- és Nagykapus, Lesses stb.), valamint az Olt mente török eredetű helynevei (Sárkány, Halmágy, Fogaras, Árpás, Talmács) alapján Ţiplic feltételezi, hogy a délkeleti határ a 11–12. században az Olt felső folyása mentén húzódott, melynek védelmét besenyő és székely népcsoportok látták el. Figyelemreméltó a szerző észrevétele, mely szerint a Székás-patak-Hidegvíz-Hortobágy-patakok vonalától északra fekvő terület helynevei között 30%-al találunk több magyar eredetűt, mint ettől délre, ami arra utal, hogy a 11–12. század fordulóján kb. itt húzódnak a határ, és közvetlenül a szász betelepítés előtt tolódtott át az Olt vonalára. Feltehetően ennek a gyepűvonalnak az elemeit írja le a Német Lovagrend 1211-es adománylevele. A 13. századból további adatok ismertek a gyepűkre vonatkozóan, 1271-ben pl. a máramarosi erdők gyepűit említik.

Összefoglalóan Ţiplic három fázist különít el az erdélyi gyepűk építésében és használatában: 1. fázis. 10. század–11. század eleje: a Meszesi-kapu vidékén, az Érchegység nyugati oldalán húzódó gyepűk, valamint a Homárka; 2. fázis. 11–12. század: új gyepűvonalak létrehozása a vármegyei szervezet által, ennek őrzését a besenyők és székelyek látják el; 3. fázis. 13. század: a gyepűvédelem alkonya, a védelmet a földvárak, és 1241 után a kővárak veszik át. Ţiplic megpróbálja rendszerét Fodor Ferenc gyepűvonalaiival is összhangba hozni, Fodor hatos rendszerében az első három az Erdélyi-medence nyu-

gati részének elfoglalását, a többi pedig a határ fokozatos keletebbre való tolódását jelenti. A korai, gyepű típusú védelemrendszer alapvetően három elemből tevődik össze, úgy mint: természetes védelmi formák (erdők, vízfolyások), mesterséges létesítmények (földvárak, sáncok, megfigyelőpontok), valamint határőrző népelemek. Mindezek alapján Ţiplic Erdélyben háromféle gyepűvédelemmel számol. Ia₁ (Fodor 1-3): földvárakból álló védelmi rendszer, pl. a Meszesi-kapu vidékén a 10–11. században; Ia₂ (Fodor 4-5): a természetes védelmi elemek és megfigyelőpontok együttes használata, valamint lakatlan területek (*terra deserta*) kialakítása a Küküllő és az Olt közti szakaszon a 11–12. században; Ia₃ (Fodor 6): sáncokból és palisádokból álló, több 10 km hosszú védelmi vonulatok földvárakkal együtt, melyek mögött a határőrző népelemek helyezkedtek el (Érchegységtől nyugatra–Báhlrad-i sánc, Kelet-Erdély–Homárka). Ez utóbbi védelmi formának Halicsból ismert párhuzama a 13. századból, de dobrudzsai megfelelői már a 10. századból valók.

Ţiplic külön alfejezetet szentelt a Német Lovagrend várainak, ez ugyanis egyike a tárgyalt korszak sok vitát kavarázó kérdéseinek. A lovagok 1211-ben favarak építésére kapnak engedélyt, 1222-ben már kőváraik vannak, és egy 1231-ben kelt oklevél szerint öt erős kővárat építettek a Barcaságban, egyet pedig a hegyeken túl, Kunországbán. A lovagrend barcasági tevékenységének megítélése szempontjából a legtöbb vitát éppen a várak lokalizálása idézte elő, mivel – egy kivételével – ezeket nem említik név szerint a korabeli dokumentumok. Már a lovagrend várainak számában sincs egyöntetű álláspont a kutatásban, kérdéses, hogy az öt várban benne foglaltatott-e a kunországi, avagy nem. W. Horwath szerint négy kővárról van szó, ezek: Földvár, Feketealom, Rukkor és Keresztvár. A Prox öt barcasági várat azonosít a lovagrend kőváraiként: Keresztvár, Földvár, Feketealom, Rukkor, Hóltövény, melyeket 1211–1224 között épített a lovagrend. Bakó Géza, Binder Pál és G. Nussbächer kutatásai megállapították, hogy a lovagrend tízesek és százasok szerinti szervezetben, ez utóbbiak pedig egy-egy székben (3-4 település) éltek és egy-egy vár építésére és fenntartására voltak kötelezve. 1. Brassó széke (belső város, régi város, Bertalan és Botfalu); 2. Földvár széke (Földvár, Veresmart, Magyarós, Hóltövény); 3. Prázsmár széke (Prázsmár, Hermány, Szentpéter); 4. Rozsnyó széke (Rozsnyó, Keresztényfalva, Vidombák); 5. Feketealom széke (Feketealom, Volkány, az elpusztult Toindorf és Arndorf). Szerintük a rend kővárai a következők voltak: Földvár, Feketealom, Rozsnyó, Brassó egyik vára (Cenk, Gesprengberg vagy az óvár) és Keresztvár. A várak azonosításában nem segít az alaprajzi formák elemzése, ugyanis a Német Lovagrend rövid szentföldi tartózkodása idején nem alakult ki egy, a lovagrendre jellemző vártípus vagy -forma.

A szerző sorra veszi azokat a várakat, amelyeket a kutatás a Német Lovagrenddel szokott kapcsolatba hozni. Keresztvár az egyetlen, amelyet a korabeli források név szerint megneveznek. Nincs egyetértés a kutatók közt abban, hogy a várra és környezetére is kiterjedt-e az első adomány (1211). Megnevezése ellenére sem ismert a vár pontos helye, és felmerült a Tabla BuŢii (Crucea Mandii) átjáró mentén található várral való azonosítása is, de ezt alaprajza és régészeti leletei a 14–15. századra kelteznek. Ţiplic, csatlakozva Binder Pál véleményéhez, úgy véli, hogy Keresztvár valahol Prázsmár környezetében található, talán éppen az erődtemplom helyén. A lovagrend Kárpátokon túli várának kérdésében (*castrum munitissimum... ultra montes nivium*) Gh. I. Cantacuzino román régész szerint a havasalföldi várak közül egy sem azonosítható problémamentesen a lovagrend váraival. Ţiplic valószínűnek tartja a DâmboviŢa-völgyi/Töröcsvári-hágón áthaladó utat ellenőrző Dâmbovicioara-CeŢăŢeni várával (kiemelkedő sziklacsúcsra épített kerítőfalból és egy négyzetes toronyból álló vár) való azonosítást (A. IoniŢă a kerámialeletek alapján

a vár építését a 13. század második felére teszi). Barcaföldvár (Marienburg) a hagyományos történetírói felfogás szerint a Német Lovagrend központja volt. Az 1950–1970 között végzett kutatások alapján megfogalmazott vélemény (E. Glück) szerint a lovagrend vára nem a mai, romjaiban is impozáns 15–16. századi vár alatt, hanem ettől nyugatra, a plébániatemplom környezetében állhatott. A '90-es években újrakezdett régészeti kutatások (R. Popa, A. Ioniță, D. Căpățână) eredményei alapján a várdomb északi és nyugati szélén feltárt falmaradványok, mint a vár I. építési fázisának maradványai, kapcsolatba hozhatók a 13. század elején épített várral. Az őskori földvár területén III. István és III. Béla érméivel indul és egyértelműen a szász telepésekhez (jellegzetes antropomorf alakú sírgödrök, ún. fülkés sírok, melynek elterjedése a Királyföld többi részén is kimutatott) köthető a temető használata, mely az ásató régészek meglátása szerint a 13. század elején megszűnik, helyén kápolnát és kővárat építenek. Űplic nem tartja kizártnak, hogy a keleti és nyugati masszív építésű tornyok is a lovagrendhez köthetők.

A Barcasági-medence délnyugati pontjának egyik magaslatán álló Feketehalom várát az előkerült – többnyire közöletlen – kora Árpád-kori leletek alapján ásatója (Fl. Costea) románok által épített várnak tulajdonította. A IV. Béla és fia, István belharcai idején fontos hatalmi központtá váló várból előkerült, a 13. század első felére keltezett kardot (Z. Pinter) Űplic fontos érvként hozza fel a lovagrend itt tartózkodása szempontjából. Rukkor várát (Rucăr-Podu Dâmboviței) félköríves tornya alapján W. Horwath a lovagrend várai közé sorolta, e mellett foglalt állást A. Prox is. Az 1968–1970 között folyó régészeti kutatások (Gh. I. Cantacuzino) viszont a 14. század második felére teszik a vár keletkezésének idejét. A brassói Cenk-hegy várát kápolnája alapján próbálják a lovagrend várai közé sorolni (A. A. Rusu). Höltövény vára szintén gyakran szerepel a lovagrenddel kapcsolatba hozható várak között (írott forrásban 1344-ben szerepel először). Barcarozsnyó várát általában nem tartják a lovagrend által épített várnak, de Űplic A. A. Rusu kutatásaira alapozva, aki a vár kezdeteit a 13–14. századra teszi, nem tartja kizártnak, hogy a korai vár kapcsolatba hozható a Német Lovagrend barcasági jelenlétével.

Összegezve az álláspontokat, Űplic a Német Lovagrend biztos várai közé sorolja a bizonytalan lokalizálású *castrum munitissimum*, Keresztvár és Földvár objektumokat és feltételeesen Feketehalom várát is. A hiányzó két barcasági vár szerinte leginkább a Cenk-hegyi vár és Höltövény lehetett. Érdekes véleményt fogalmazott meg Al. T. Sălăgean, aki a ciszteri rend 1240-es adománylevelében szereplő, közvetlenül a királytól függő négy egyházat (*Castrum Sanctae Mariae*–Földvár, *Mons Sancti Petri*–Szentpéter, *Mons Mellis*–Hermány, *Tartilleu*–Prázsmár) a lovagrend egykori váraival azonosította.

A tárgyalt korszak másik, sok vitát kavarázó kérdése: a kővár-építkezés kezdete és annak általános elterjedése. A kővárak ('fortificații de piatră') megjelenésével nem szűnt meg egyik napról a másikra a földvárak építése, a kétfajta építéstechnika még sokáig együtt élt. Űplic szerint a kővárak (erdélyi) kései megjelenésének oka gazdasági tényezőkben keresendő. A földvárak építéséhez kevés szakmai tudásra volt szükség, és helyi erővel is el lehetett végezni, míg a kőből való építkezéshez szakosodott mesterekre volt szükség. (Személy szerint nem értek egyet ezzel az általánosan elfogadott megállapítással, ugyanis a kőből való építkezés egyszerűbb formáit sem volt nehezebb megtervezni és kivitelezni, mint egy fászerkezetű földsánc megépítését.) Az erdélyi kővárak nagy többsége a 13. század második fele után, IV. Béla és István herceg háborúit követően épült, ebben a tatárjáráson kívül a belső konfliktusok is fontos szerepet játszottak. Mindezek mellett egyházpolitikai tényezők is jelentős mértékben meghatározták a kővárak építését, ebben Péter püspöknek és Borsa László vajdának volt fontos szerepe.

Erdélyben az első katonai jellegű kőépitmények (az írott adatok alapján a Német Lovagrend várai) a lakótornyok. A szerző ezeknek három típusát különíti el:

- védelmi jellegű torony, mely elsősorban lakóhely funkciót töltött be (12–13. század), ezt földsánc vagy köfal övezte (Breáza, Kelnek, Szászváros, Körösszeg, Doboka, Déva);
- egy kövár legfontosabb, elsősorban hadi célokat ellátó tornya (13–14. század – Vajdahunyad, Törösvár, Reketyefalva, Malajesd);
- nem katonai céllal épült városi lakótornyok (15. század – Nagyszeben).

A szerző részletesen elemzi a lakótornyok (donjonok) európai megjelenését és elterjedését, kiemelve, hogy a sokszögű alaprajzúak általában a 11–12. században voltak elterjedve, míg a kör alakúak főleg a 13. századtól jelentek meg. Erdélyből főleg 1241 után épült példái ismertek (Breáza, Szibiel, Kelnek, Szászváros, Szörényvár-Vár, Hátszeg-Váralja, Sebesvár, Reketyefalva stb.). A. A. Rusu szerint a két forma Erdélyben egyszerre, a 13. század közepe után jelenik meg. Bakó Géza eredetükben bizánci hatást lát, véleményét arra alapozva, hogy ezek főleg Dél-Erdélyben találhatók. Űiplic kiemeli, hogy a Balkánon a Latin Császárság (1204) létrehozása után terjednek el, nyugati hatásra.

Az erdélyi lakótornyok: 1. főleg Erdély déli részén található; 2. autonóm területeken (Szászföld, Hátszeg, Máramaros), kis számban a megyékben, ez utóbbiak főleg magas rangú egyházi személyekhez és a vajdához köthetők; 3. katonailag viszonylag csekély szerepük volt. A lakótornyok megjelenése és elterjedése tehát elsősorban nem a királyi (vajdai) hatalomhoz kapcsolódik, hanem a nagybirtokosok helyi védelmére szolgáltak, valamint az utak ellenőrzésében töltötték be fontos szerepet.

Az első kövár ('fortificație de piatră', 'cetate') Erdélyben mai ismereteink alapján Ó-Tordavár/Várfalva III periódusa, ehhez más, a 12. század végén épült királyi várak sorolhatók. A 3 m vastag emlekon töltésű falakat szabályosra kialakított, megmunkált kövekből rakták össze úgy, hogy a nagyobbakat vaskapcsokkal fogatták egymáshoz. A technikának Dobrudzsában (Păcuil de Soare), illetve Bulgáriában vannak párhuzamai (Preslav, Pliska), ez alapján feltehető, hogy építői bizánci mesterek voltak (P. Iambor a 10. század második felére keltezte a tordai vár kőperiódusát). Űiplic szerint ennek a kerámialeletek sem mondanak ellent, és a korai keltezés a prahovai, bolgárok által épített Slon várával kapcsolja össze Ó-Tordavárát is. A 10. századi vár az idősebbik Gyula idején, vagy bolgár hatásra épülhetett. Okát kiemelkedő szerepében kereshetjük, 1075-ben erdélyi sóvámszedő helyként említik. Űiplic véleménye szerint Ó-Tordavár III. és a 12. század végén–13. század elején épült Doboka IV. periódusának az Al-Duna vidékén vannak párhuzamai. A szerző ezután megállapítja, hogy a Magyar Királyság területén a 11–12. században nem voltak meg a kellő technikai ismeretek kövárak építéséhez! Ugyanakkor ebben az időben már léteztek védelmi jellegű kőépitmények (lakótornyok: Küküllővár, Szászváros, Körösszeg), amelyek nyugati hatásra épültek – ez a mondat is szó szerint töle ered, és nem igényel különösebb kommentárt.

A 13. század elején épült lovagrendi várak sora mögött több királyi vár is állott, amelyek a lovagrend előtti időszakban épültek: Szászugra, Halmágy, Székelyudvarhely, Székelyvarság, Gyulaféhevár, Várfalva, Doboka, Orlat, Szibiel (ezek között vannak kövárak is, erről Űiplic már megfélekedzik). A tatárjárás után épült várak többségét a lakótorny jellegű típus jellemzi, melyet földsánc vagy köfal határol. A királyi várakkal (Körösszeg, Bálványosvár) rokon nemesi várak egy lakótornyból állnak, melyet földsánc (Szászváros, Malajesd, Reketyefalva) vagy tornyokkal erősített köfal véd. A kerítőfalak kiugró tornyokkal való oldaloazása (az ún. francia típus) haditechnikai szempontból a legfejlettebb volt ekkor Európában és Erdélybe a Német Lovagrend által jutott el.

A királyi határvárak (Szibiel, Talmács, Resinár) és a nemesi lakótornyok (Kelnek, Küküllővár, Szászváros, Rekettyefalva) mellett a különféle közösségek menedékvárai is megtalálhatók Erdélyben, leginkább annak déli részén. Ezek a várak főleg a 14. századtól, a török megjelenésétől terjednek el, nincsenek lakótornyaik, és alapterületük viszonylag nagy kiterjedésű (pl. Szászcsór). A kővárak megjelenése nem köthető kifejezetten a tatárjáráshoz – mint azt Gh. Anghel véli –, hanem különféle tényezők eredménye, a tatárjárás mindössze felgyorsítja ennek a vártípusnak a széleskörű elterjedését.

Talán ebben a fejezetben találunk a legtöbb következtetlenséget Tjiplic munkamódszereiben: nem mindig világos például, hogy mit is ért kővár alatt, ugyanis a Német Lovagrend kővárait nem mindig sorolja ide, aztán megfélekedzik az általa is idézett 12. század végi–13. század elejére keltezhető kővárakról, és mindössze Doboka és Ó-Tordavárát teszi a tatárjárás előtti időszakra. Keltezése sem következetes, a szászvárosi lakótorny (Szászváros 2) például hol 12. századi, hol a tatárjárás után épült.

IV.

A tatárjárás okozta veszteségek egyik legfőbb előidézője a korszerű várak és védelmi rendszer hiánya volt. Az európai államok koherens fellépése elmaradt és a Magyar Királyság nem tudta azonnal hatékonyan megoldani a problémát. A védelem újraszervezése egyes népcsoportok (székelyek, románok), valamint a Johannita Lovagrend (Kunország, Szörénység, Délkelet-Erdély) határvédelmi, katonai feladatokkal való felruházására épült. 1242 után a székelyek és a románok Dél-Erdélyben megerősítették a szorosokat. 1257-ben IV. Béla fiára, István ifjabb királyra bízta Erdély és a keleti határ védelmét. A tatár veszedelem ezt követően is fokozatosan fenyegette a királyságot, a következő támadásra 1260 második felében került sor, mely során a tatár seregnek nem sikerült az ország belsejébe jutnia és súlyos csapást mértek rá a Szörénységben. IV. László és a kunok konfliktusait kihasználva Nogaj kán 1285 elején újra betört Erdélybe, végigdúlva a tartományt. A tatárok ugyanekkor komoly veszteségeket szenvedtek Borsa Loránd vajda seregétől és a székelyektől. Stririai Ottokár írja, hogy a székelyek, románok és szászok bevágva az erdőket, megerősítve a gyepüket, bekerítették a tatárokat és lemészárolták őket. Az új várak, mint pl. Torockó vára is, sikerrel álltak ellen a tatárok ostromának, viszont a kellően meg nem erősített Ó-Tordavárát lerombolta az ellenség. A magánvárak építése olyan ütemben halad előre, hogy az anarchia szélére sodródott királyság utolsó Árpád-sarja, III. András 1298-ban elrendelteti a királyi engedély nélkül épült várak lerombolását. A 13. század végén a belső anarchia és a tartományúri hatalmak előretörése nem kedvezett egy egységes határvédelmi rendszer kialakításának Erdély déli és keleti határain.

Az erdélyi várak építésére jelentős befolyással volt IV. Béla és fia, István ifjabb király hatalmi harca, melynek fő színtere Erdély és főleg ennek déli része volt. (István 1261-ben egyezményt írt alá a tatárokkal, melynek révén sikerült elérnie, hogy a tatárok ne törjenek Erdélyre.) Erdély délkeleti és déli határainak védelmében nagy szerepe volt a szebeni ispánnak, aki 1268-ban Benedek személyében királyi nádorispán és udvarbíró, 1273-ban pedig Kán László, aki szintén viselte az udvarbírói tisztséget. Dél-Erdélyben a korszak legerősebb várai közé sorolható Déva és Feketehalom. A várak építésében nagy szerep jutott az Istvánhoz közel álló kiemelkedő nemesi családoknak, mint pl. a Gutkeledeknek, akik 1263-ban megkapták Miháldot és Hátszeget, két erős várat építve birtokukon. A

polgárháború még jobban felgyorsította a királyi vármegyék széthullását, 1275-ből van adat utoljára a *maiores exercitus*ra. V. István politikája, mely támogatóinak várbirtokokat adományozott, még inkább felerősítette ezt a tendenciát. A jelenség következménye – itt Ţiplic T. A. Sălăgean véleményét közvetíti – a várak és templomok számának jelentős növekedése. A fenti várak mellett ekkor épült az algyógyi Diód vára, valamint a kelneki és a szászorbói vár. A nagybirtokos nemeseknek (Geregye Miklós, Borsa Loránd, Kán László) tulajdonítható, hogy a királyi hatalom tekintélye Erdélyben még alacsonyabb volt, mint a királyság központi részében. III. Andrásnak a királyi hatalom erősítésére való kísérlete, a várbirtokok további eladományozása nem járt sikerrel.

Egyes adatok szerint a várak építőiben az egyházi épületeknél dolgozó mesterek azonosíthatók, mint pl. azt a tótfaludi vár (Fehér m.) és a gyulafehérvári székesegyház kőfaragványain látható azonos kőfaragójelek mutatják. Az építészeti újítások mellett a korszak végére a várostrom-technika is nagy fejlődésen ment keresztül. Az ostromtornyok a kereszties hadjáratok és a lovagrendek révén kerültek Magyarországra. A kínaiaktól átvett ostromgépekkel felszerelt tatároknak semmilyen fa-földvár nem tudott ellenállni (pl. Várad sem, mint ahogy Rogerius leírásából ismerjük), ami szintén technikai újítást igényelt a védelem terén.

Ţiplic összefoglalóan állapítja meg, hogy a 13. század utolsó negyedében nagy számban épült kővárak elterjedését katonai, politikai, társadalmi és technikai tényezők együttes hatása idézte elő. Az új (kő)várak építésének és elterjedésének legmeghatározóbb elemét a szerző Erdély autonómiájában látja, várépítésre pedig csak a királynak volt joga, akinek hatalma viszont itt egyre gyengébben érvényesült. Szerinte csakis ezzel magyarázható, hogy az 1270–1290 közti időszakban növekedett a várak száma és megjelentek a városi településeket övező védőfalak is. Ez a megfogalmazás meglehetősen sarkított, ugyanis a királyság más részein is épültek magánvárak, még hozzá nagyobb számban mint Erdélyben. Ţiplic másodlagos tényezőként jelöli meg a kővárak építéséhez szükséges technikai ismereteknek a lovagrendeken keresztül történő kelet-európai elterjedését és a kőfaragóműhelyek megjelenését a püspöki központokban.

Erdély déli védelmi szervezetének 13. század második felében történt kiépítése nemcsak a királyi politika révén valósult meg, hanem helyi birtokosok és közösségek hozzájárulásával is. A szerző értelmezésében tehát a menedékvárak bizonyos vonatkozásban határvédelmi funkciót is elláttak. Ţiplic sorra veszi ezeket a várakat.

Déva várának jelentősége a IV. Béla és fia, István herceg közti hatalmi harc idején nőtt meg, de Erdély egyik legerősebb várává 1299-ben vált, amikor Kán László ide tette székhelyét és Hátszeg, valamint Hunyadvár megszerzésével (korábban Monoszló Péter erdélyi püspök birtokai) teljes ellenőrzést gyakorolt nemcsak a Maros-völgy erdélyi kijáratára, hanem a délnyugati határ fölött is. Feketehalom jelentősége szintén a polgárháború idején nőtt meg, amikor a 10–11. században épült földvárat (?) Délkelet-Erdély legerősebb kővárává alakították, amely aztán V. István mentsváraként szolgált. A vár a 13. század végére a brassói ispán székhelyévé vált (a 14. század elején Salamon, feketealmi várnagy töltötte be ezt a tisztséget). Déva vára és Feketehalom között számos más vár épült, melyek célja a déli határ védelme volt. Egyes esetekben dák várak középkori használata figyelhető meg. Banicán (Hunyad m.) például a dák váron kívül, ettől északra a 13. század második felében egy külső védőfalat építettek két toronnyal. A Zsil-völgyébe érkező utat ellenőrző vár Ţiplic szerint 1276-tól határvédelmi szerepet töltött be. Vöröskő vára (Piatra Roşie – Hunyad m.) nem esik fontosabb út vonalába, de leletei és habarcsos falai alapján feltehetőleg szerepe lehetett a dél-erdélyi határ 13–14. századi védelmében. A Hátszegi-

medence déli peremén található kis alapterületű hátszegi vár (Hátszegvár) hosszúkás hatszögű toronyból és egy védőfalból állt, melyet kívülről árok és sánc kerített. R. Popa szerint a 13. század '70-es éveiben, A. A. Rusu szerint a 14. század elején épült a vár (írott forrásban 1317-ben tűnik fel először). A 13. században épült, majd a 14. század elején királyi kézre került várak sora tovább folytatódik kelet felé. Szászorbó várát (a szerző Szászorbó II. néven különbözteti meg a településen található Szászorbó I. lakótoronytól) 14. század elején épült szász parasztvárként határozta meg F. Teutsch, míg K. Horedt szerint az erdélyi határvárak sorába tartozott. A régészeti kutatás ovális alakú, 90 m hosszú, 22–30 m széles kővárat hozott felszínre, melynek bejáratát kettős árok és egy sánc védte. Analógiái alapján (Vurpód, Tilicske, Szászcsov, Felek) a 13. század végé–14. század elején épült várak sorába tartozik. Ţiplic a szászok 1276–1277-es felkelése és a 14. század eleji interregnum közé teszi építésének idejét, ezzel hallgatólagosan a belső harcokhoz kötve a vár létrejöttét. (Mint számos más esetben, most is kiderül, hogy a szerző Erdély védelmi szervezetébe és határvédelmébe szinte minden várat besorol.) Orlát I. (Szebenvár) földváráról a 13. század második felében történt fennállását illetően nincsenek biztos adatok, de Ţiplic szerint feltételezhető, hogy a várat még használták a 14. század eleji kővár (Orlát II.) felépüléséig, amely Szibiel várával együtt a Szeben és a Maros-völgy közti utat védte. Orlát I. (Riesenberg) vára nagy kiterjedésű földvár, melyet északnyugatról két árok és egy sánc, illetve paliszád védett. A közeli Orlát II. várára az első közvetlen adat a 14. század első feléből való (*Waralyafolw* néven bukkan fel a vár alatti település). Ţiplic szerint a vár nem azonos az 1322-ben említett Salgó várával. A Kárpátok belső peremén található Resinár nyújtott alaprajzú, természetes adottságokat követő kőfalait helyenként szárazárok és sánc övezi. Területén legutóbb 1997-ben folytak ásások, melynek eredményei alapján a 13. század második felére – a 14. század elejére keltezték a várat. Méreteit illetően Ţiplic szerint a közösségi várak sorába tartozik, de elhelyezkedése alapján határvár szerepet is betöltött. Resinár közelében a Lotrioara folyónak az Oltba való ömlésénél szintén állt egy kővár, amely 1970 körül kőbányászat áldozata lett. A várat oklevélben 1419-ben említik Talmács várával együtt, így Ţiplic nem sorolja a 13. század második felében épült várak közé. Vöröstorony I lakótornya jellegében különbözik az eddigi váraktól, P. Niedermaier véleménye szerint a 13. század végén épült, és egyben ellenőrzési feladatkört is ellátott az Olt völgye fölött. Az 1990-es években folyó régészeti kutatások (Gh. I. Cantacuzino, V. Rădulescu) a 14. századra keltezték a lakótornyot (a várat az 1419-ben említett *castrum Lotorwar*-ral is kapcsolatba hozták). Az Olt völgyének egyik magaslatára épült, Szeben közelében található Felek (Avrig) várát K. Horedt földvárnak vélte, de a terepen gyűjthető habarcstörmelékek kővárra utalnak, és Ţiplic feltételezi, hogy ez is a 13. század végén–14. század elején épült dél-erdélyi védelmi várak sorába tartozik. A Fogarasi-havasok előterében épült breáza vár 8–9. századi földvéra (Breáza I.) Ţiplic szerint a bolgárok erdélyi behatolását volt hivatott megakadályozni. Breáza II. hosszanti alaprajzú kővárát két kör alakú tornya emeli ki a fenti várak sorából. A szárazárokkel és sáncokkal védett várat leletei a 13. század második felére–14. század elejére kelteznek. Ţiplic meglátása alapján a 13. század második felének belső harcai közepette épült, és a vár Fogarasföld autonómiájának megtestesítője, erre szerinte az írott források is utalnak (románok és besenyők erdeje). A hegyek túloldalára való 13. századi átkelés, a havasalföldi román vajdaság megalapításának első mozzanata ('descalecat') innen indulhatott. A vár ezt követően királyi tulajdonba került és a dél-erdélyi határvédelem egyik fontos elemét képezte.

A fenti várak mellett a védelemben jelentős szerepet kapott a tatárjárás után a városi települések (Szászsebes, Szeben, Brassó) fa-földszerkezetű védelmi elemeinek kőfallal

való megerősítése vagy helyettesítése. (Tegyük hozzá, hogy mindez pusztán feltételezés, ugyanis pillanatnyilag nem ismerünk a 13. század második felére keltezhető városi védődőfalakat.) A Magyar Királyság védelmi politikájának újabb momentum a Kárpátokon túli területek befolyási és védelmi övezetté való átalakítása, melyben a korábbi idegen katonai kontingensek (johanniták) helyett a helyi népelemekre tevődött a hangsúly. A krónikai hagyomány szerint a fogarasföldi Radu Negru vajda románokkal, katolikusokkal, szászokkal és más népekkel együtt a hegyektől délre egy új országot alapított. A kolonizációnak régészeti nyomai is vannak Câmpulung (Hosszúmező), Cetățeni és Curtea de Argeș településeken. A legtöbbit idézett bizonyíték Lőrinc ispán *de Campo Longo* 1300 körülre keltezett sírköve. A román és magyar kutatásban megoszlanak a vélemények arról, hogy az expanzió mennyiben tekinthető a Magyar Királyság (vagy az egyre önállósodó erdélyi vajdai hatalom – Țiplic) külpolitikai akciójának, avagy a románok és szászok önálló kezdeményezésének (Th. Nágler), és vannak olyan vélemények is, melyek szerint a kivándorlás a szebeni szászok 1276–1277-es felkelésének következménye volt (Busuioac von Hasselbach).

A kelet-erdélyi várakkal a román kutatás keveset foglalkozott, a témában főleg magyar nyelven jelentek meg közlemények. A nyelvi küszöb átjárhatóságának nehézségeire és bonyodalmaira maga Țiplic a legjobb példa: a kelet-erdélyi várak problematikája körül kirobbant vitát Székely Zoltán, Benkő Elek és A. A. Rusu közt folyó polémiaként írja le. (Valójában a vita Székely Zoltán és Ferenczi István, illetve Ferenczi Géza, majd ez utóbbiak és Benkő Elek között zajlott, a Ferenczi testvérek elméletét és meglátásait később A. A. Rusu is kemény kritikával illette.) A probléma nehézségét tovább fokozza a tény, hogy a területről nagyon kevés a középkori írott forrás, a régészeti kutatások eredményeit pedig alig közölték. Az írott források hiányát nem a Keleti Kárpátok nehezen átjárható volta eredményezte, mint azt Țiplic írja – ez a székely közösség és történelem sajátos helyzetéből adódott. Székely Zoltán véleménye szerint a kelet-erdélyi határ mentén nem lehet egy dél-erdélyi jellegű *Limes Transilvanus*ról (K. Horedt) beszélni, mivel az itteni várak közt több olyant is találunk, amely nem a fontos útvonalak mentén vagy stratégiai helyen fekszik, bár egy részük betölthetett határvár szerepet is. Az itteni várak többsége a 13. században épült, és a 14. században királyi adományként került székely eredetű birtokos nemesek tulajdonába. A hegyekkel körülvett Bálványos várának legkorábbi része egy 10 × 10 m alapterületű lakótorony, melyhez egy belső védfal csatlakozik másodlagosan, ehhez pedig egy újabb. A több ízben végzett régészeti kutatások (itt végezte Ferenczi Sándor az első székelyföldi várasatást 1942–1943-ban – S. A.) során elkülönítették a vár építési periódusait, és a leletek alapján a 12. századra keltezték a vár legkorábbi fázisát. Ez a keltezés, figyelembe véve, hogy az erdélyi kővárak nagy része a 13. századtól indul, módosításra szorul, állítja Țiplic. A Fehér megye területén fekvő vár királyi kezdeményezésre épült a 13. század végén és ezt követően került a 14. század elején az Aporok kezébe. Analógiaként Țiplic egy elzászi példát hoz fel, Ortenberg várát. A vár építésének okát a környék védelmi várvonalának (Ika vára, Alsósólyomkő vára) erősítése indokolta. A dél-erdélyi várakhoz hasonló típusba (Szászcsör, Tilicske, Resinár) tartozik a málnási Herecz vár. 13. századi volta csak feltételezhető, ugyanis a régészeti kutatások nem tisztázták a vár építéstörténetét. Ebbe a sorba illeszkedik a szerző véleménye szerint a szacsvai vár, a felsőcsernátoni Ika vára, Csíkrákos, Felső- és Alsórákos várai, melyek a Gyimesi-, Ojtozi- és Bodzai-szorosokon bevezető átjárókat védtek. Szacsva ovális alaprajzú 46 × 34 m alapterületű vára a Bodzai-szoros felé vezető útvonal mentén található, és bár a régészeti kutatás mindössze annyit tudott megállapítani, hogy a középkorban épült,

Űiplic szerint az 1260-es éveket követően emelhatték. A keleti határ védelmének másik fontos láncszeme a felsőcernátoni Ika vára volt, melynek hosszan elnyúló formáját (200 × 10 m) egy-egy kerek torony egészítette ki. Az Ojtozi-átkelőt ellenőrző vár a régészeti leletek tanúsága szerint a 13. század végén–14. század elején épült. A Gyimesi-szoroson való behatolást a csíkrákosi Pogányvár gátolta meg, melynek építése az ásatási eredmények alapján szintén a 13–14. századra keltezhető. Ezenkívül több más (összesen 14) kővár vigyázta és felügyelte a kelet-erdélyi határt. A számadatot Űiplic Benkő Eleknek a *Castrum Bene I* kötetében közzétett tanulmányából vette, sajnos teljesen félreértve vagy meg nem értve annak tartalmát: székelyföldi egyszerű gyűrűfalas, korai kővárakról van szó, és éppen a határvár voltukat cáfolja Benkő. Nincsen terünk Űiplic rossz helyismeretének részletes elemzésére, elég itt kiemelni, hogy a csíkrákosi Pogányvár az Olttól nyugatra húzódó Hargita egyik alacsonyabb kiemelkedésén található (1273 m), távol minden útvonalától, és kizárható, hogy valami köze lett volna a Gyimesi-szoroson átkelő forgalomhoz. A teljes félreértés csapdájában írja tovább Űiplic, hogy a 14 vár egy látható vonalba rendeződik (a Hargita és a Persányi-hegység két oldalán fekvő várakról van szó!), hasonlóan a dél-erdélyi helyzethez nemcsak elhelyezkedésüket illetően, hanem formailag is: egyszerű védőfal, kaputorony (ezt csak kevés esetben sikerült kimutatni). Határvédelmi szerepüket a völgyek fölött uralkodó, kiemelkedő magaslatokra való építésük is alátámasztja, mivel a Keleti-Kárpátok átjárói és útvonalai mentén helyezkednek el. Zömükről éppen az ellenkezője igaz...

A Kárpátoktól délre eső védőövezet kialakítása Űiplic szerint úgy is interpretálható, mint a régi határvármegyén és a különféle népcsoportok határvédelmi szerepén alapuló intézmény újraélesztése: egy olyan határvédelmi kerület vagy ütközőzóna létrehozása, amelyben magyarok, székelyek, szászok és románok egyaránt helyet kaptak. Hasonló státusban lehettek a máramarosi és hátszegi kerületek románjai, ugyanis mint külföldi források (Rashid-od-Din, Jean de Ypres, Marino Sanudo, Filip de Mousket) is utalnak rá, a románok és székelyek együtt erősítették meg a Kárpátok szorosait (I. fentebb). Más írott adatok a románok külföldi (csehországi, ausztriai) hadjáratokban való részvételéről – ennek tulajdonítható számos román kenéz megnemesítése – szólnak. Az Árpád-ház kihalásával az 1301–1309-es interregnum idején átalakult Erdély védelmi rendszere. (II.) Kán László erdélyi vajda megszerezte az összes regálé alapú jövedelmet és ebből önálló sereget állított fel, melynek fő alkotóelemei a nemesi bandériumok voltak. A vármegyék élére a vajda saját várnagyait nevezte ki, így familiárisai révén hatalma egész Erdélyre kiterjedt. A várnépek helyett a zsoldosokra tevődött át a hangsúly (Erdélyben erre jóval később vannak csak adataink), a román kenézek és vajdák is önálló csapatokkal rendelkeztek. Károly Róbert 1315-ben elmozdította tisztéből Kán Lászlót, az erdélyi nemesiség lázadását vonva maga után. Az uralkodó 1320-ban eltörölte a nemesség adóját, így erősítette meg hatalmát. Ugyanakkor visszaszerezte a királyi várak egy részét, mint pl. Sóllyomkő várát, melyet 1317-ben a Borsáktól vívott vissza. A 14. század elején a várak és várbirtokok (Déva, Küküllővár, Hunyadvár, Hátszeg) visszavétele képezte a királyi politika fő vonalát, illetve egy olyan társadalmi réteg kialakítása, amely ellátja a volt várjobbágyok szolgálatait (Máramarosban például a nemesített kenézek – *kenesi castrenses*, *kenesi jobagiones regales*).

Erdély déli határán új várak jelennek meg (Ósebeshely, Szászcsór, Vurpód, Szászorbó I., Orlát II., Resinár, Talmács, Felek stb.), melyek Űiplic szerint a magyar-havasalföldi összeütközések és az erdélyi birtokviszonyok rendezése során jöttek létre és utólag váltak közösségi menedékvárakká. 1330-ban függetlenedett a Havasalföldi Vajdaság, miután a

magyar királyi sereg megtámadta a Szörénységet és vereséget szenvedett a havasalföldi hadaktól. Nagy Lajos trónra léptével a királyság újabb expanziója kezdődött, a vajdaság újfent elismerte hűbérurának a magyar királyt. 1345–1346-ban Lackfy András székelly ispán vezetésével a magyar sereg győzelmet aratott a moldvai tatárok fölött, amelyet egy hídfőállás kialakítása követett a Kárpátokon túli Bánya-Szeret (Baia-Siret) térségében: a moldvai állam megalapítása. Drágos máramarosi vajda államalapítása a magyar királyság patronálásával történt, amely így egy újabb ütközőzónát hozott létre határai és a moldvai tatárok között.

A katonai terjeszkedéssel párhuzamosan zajlott a pápaság kísérlete arra, hogy a volt milkói püspökséget újraélessze. 1347 és 1375 között több püspök is betöltötte a tisztséget, de az intézmény területi újraszervezése nem sikerült (a 16. században közvetlenül az esztergomi prépostság alá került), ugyanis időközben létrejött a szereti püspökség, amelynek hatásköre kiterjedt a milkói püspökség területére is. A Magyar Királyság katonai-politikai terjeszkedését gazdasági tényezők is motiválták, éspedig egy kereskedelmi útvonal kiépítése a Fekete-tengerig, ennek létrehozását egy 1358-as szabadságlevél tanúsítja, melyben brassói kereskedők vámmentességet kapnak városuk és a Duna közti kereskedelemben. A vámmentesség csakis egy olyan területre vonatkozhatott, amely politikailag-katonailag a királyság alá tartozott, ez Ţiplic meglátása szerint nem lehetett más, mint a volt milkói püspökség területe.

A moldvai román állam megalapításának háttérében több tényező is állt. A 14. század közepén létrehozott Máramaros vármegye és ezzel párhuzamosan a kialakuló nemesi megye a románság számára csak egyéni felemelkedési lehetőségeket biztosított, ez pedig a román közösség Kárpátokon túli vándorlását idézte elő, ami egybeesett a Magyar Királyság moldvai expanziós terveivel, amely a tatárok és a lengyel-litván katonai és politikai törekvések megállítását tűzte ki célul. Ţiplic szerint az első moldvai honfoglalás egy határovezet kialakítását jelentette, amely a magyar királyi korona ellenőrzése alatt állt és a máramarosi vajdaságnak volt alárendelve. Egyes román kutatók szerint Dragoş és Sas mindössze a magyar király seregében harcoló katonai vezetők voltak és nem vajdák (A. Sacerdoţeanu, N. Grigoraş). Az előretolt védelem a határvédelem leghatékonyabb és legeredményesebb formája volt, amelynek előzményei II. András korára nyúlnak vissza, ugyanis ezáltal az ország területét közvetlen támadásoknak nem tették ki. A határ menti területek hűbéri függésbe való kényszerítése nyugat-európai hatást mutat.

A 14. században több vonatkozásban átalakult Erdély déli és keleti határainak védelme, egyrészt a hegyeken túli ütközőállamok kialakulása révén, másrészt mivel a század végére Erdély déli határait egy újabb hatalom kezdte fenyegetni: a török. A 14. század első felében Erdély déli határainak megerősítése az új, Kárpátokon túli vajdaság létrejöttének körülményei között történt. A déli határvédelem több zónára oszlott: Hunyad-Déva zóna, melynek a Zsil-völgye felőli utat kellett ellenőriznie, Szászsebes-Szeben zóna, amelynek a Hátszeg és Szászváros közti havasokat volt feladata felügyelni valamint Cindrel/Lotru és Felek-Brassó zónák, melyek a Fogarasi-havasokon átkelő ösvényeket vigyázták. A szerző sorra veszi az Anjouk idején épült dél-erdélyi várakat: Szibiel, Orlát II., Talmács, Breáza II., Oraşia-Podul Dâmboviţei, Törösvár, Tabla Buşii.

A Szebeni-havasok peremén épült Szibiel vára („La Zid”) ovális alaprajzú kőfalból áll, melyet nyugatról egy 30 m-re elhelyezett árok véd, a falak tövében másik árok található sáncsal együtt. A kerítőfalat délnyugaton egy kör alakú torony szakítja meg, ez a vár legkorábbi része. A vár területén nem folytak régészeti ásatások, a terepi megfigyelések és a leletek alapján építésében két fázis különíthető el, és megállapítható, hogy

a 14. században használatban volt (P. Beşliu Munteanu). Ţiplic úgy véli, hogy a vár a Magyar Királyság és a Havasalföldi vajdaság közti konfliktust megelőző időszakban, valamikor 1308–1330 között épülhetett határvárként, majd Omlás földjének uradalmi központjává vált. Továbbmenve, a szerző nem fogadja el a várnak az írott forrásokban ekkor feltűnő Salgó várával való azonosítását. Orlát II. egyszerű kerítőfalas, hosszanti alaprajzú vár, belső épületek nélkül. Építését az 1967–1968-ban folyt régészeti kutatások a 14–15. századra keltezték. Ţiplic szerint fontos szerepe lehetett a Magyar Királyság és a Havasalföldi Vajdaság közti ellentétek idején az Olt völgyét Szászvárossal összekötő út ellenőrzésében. Hasonló szerepe volt az Olt Vöröstoronyi-szorosának előterében épített nagytalmácsi várnak (*Landskrone*), melyet 1370-ben említenek először az írott források. A várnak nem volt szerepe a török elleni védelemben, ugyanis a 15. század közepén elrendelik lerombolását, mivel egyrészt kikerülhető volt, másrészt pedig nem lett volna képes ellenállni a tűzérési ostromoknak, szerepét a védettebb helyen épült vöröstoronyi Turnul Spart („Csonka Torony”) vette át. Breáza II. vára szintén stratégiai helyen épült, és az 1330-at követő időszakban fontos szerepe volt a határvédelemben. A régészeti kutatásokból a vár 14. századi használata és állandó lakottsága derült ki, viszont a szerző szerint nem lehetett egy helyi hatalom vagy a havasalföldi vajda birtoka az Anjou-korban, mint ahogy azt az ásató régész (Th. Nágler) feltételezte. Az Oraşia-Podul Dâmboviţei vár problémájának megítélése meglehetősen nehéz, ugyanis a 14. századra datált régészeti leletek ellenére több kutató a Német Lovagrend várának tekinti félköríves tornya, valamint a közeli Királykő helynév alapján. Bár az ásatásból előkerült kerámialeleteknek más havasalföldi várakban vannak közeli párhuzamai, Ţiplic nem tartja kizártnak – az 1905-ben folyó régészeti ásatás szakszerűtlenségére utalva – a vár 13. századi építését. A stratégiai helyen épült vár, mint egy 1368-as forrásból kiderül, a hosszúmezői vámszedőhelyen átvezető út ellenőrzését látta el, szerepét az 1337 után épült törösvári vár vette át. Tabla Buşii vára, melyet szintén szokás a Német Lovagrenddel kapcsolatba hozni, a Tatárhavas-hágón átvezető út mellett épült 1360 m magasságban. Az 1995–1996 és 1998-ban folyt régészeti kutatások (D. Căpăţana, E. S. Teodor) a 14. század második felére keltezték a várat. Ez az eredmény összhangban van az Anjouk politikájának azon vonalával, amely biztosította a Duna felé vezető kereskedelmi utat és igyekezett megakadályozni a tatárok betörését Erdélybe. Az elemzett határvédelmi várak mellett Dél-Erdély védelmének szerepében a védőfallal ellátott városi települések is fontos helyet töltöttek be, míg más városok, mint pl. Szászváros, mentsvárakat építettek.

V.

A kötet utolsó elemző fejezete a 10–14. századi erdélyi erősségek (‘fortificaţii’) tipológiai jellegzetességeit tárgyalja. A 11–13. századi várak tipológiai osztályozása a román kutatásban főleg a dobokai várban folyt régészeti kutatások eredményeire támaszkodik. Ezek alapján három típust különítettek el: 1. egy vagy két sáncból, illetve egy vagy két árokából álló földvárak; 2. a sánc tetején vagy e mögött álló paliszáddal védett várak; 3. kővárak. Nagy hangsúlyt kaptak a 9–11. századi várak, amelyek M. Rusu szerint a korabeli társadalmi, politikai, gazdasági átalakulások legkifejezőbb mutatói. Şt. Pascu egyoldalú történelemszemlélete és Anonymus várainak kritikátlan átvételével szemben R. Popa szerint számos, a krónikában szereplő vagy meg nem nevezett várat találhattak

itt a magyarok, de a kutatás egyetlenegy esetben sem rendelkezik szilárd bizonyítékokkal ezek keltezését illetően.

A különféle vártipológiák bemutatása után Ţiplic három szempont alapján osztályozza az erősségeket és várakat: építőanyag, funkció és a tulajdonjog szerint. Mindezek két nagy időrendi csoportba sorolhatók: A. 10. század vége–13. század utolsó évtizede; B. 13. század utolsó évtizede–15. század.

A fejezet szerkezetileg két részre tagolt. A szerző először részletesen elemzi a földvárak legfőbb elemeit képező sáncok, árkok és paliszádok tipokronológiai jellegzetességeit. Az ároknak ('şanţ de apărare'), mint a legrégebbi erődítési elemnek három típusa különíthető el.

- s1 típus: Ó-Aradvár (Vladimirescu), Zilah – Vártelek és Mojgrád földvárainak korai fázisában az árkok alja viszonylag egyenesre volt kiképezve, mélységük a korabeli járósínhez viszonyítva 1,2–1,8 m, és a sánc melletti oldalukon (Ó-Aradvár, Doboka 2.) kifelé megdőlt karólyukakat tártak fel. Az árok alja és a sánc teteje közti szintkülönbség Várteleken 9 m, Mojgrádon 8 m. Hasonló jellegzetességeket figyeltek meg Sajósárvár 1. és Doboka 1. periódusaiban. A példák mind a 10. századra keltezhetők, akárcsak lengyel és morva analógiáik (Stare Mesto, Stara Kourim, Tum).
- s2 típus: a 10. század vége felé az árkok formája nem változik, pusztán méreteik növekednek (Doboka 2. periódusának árka 4 m mély, felső részén 9 m, míg alján 3 m széles, ehhez hasonló méretű Ó-Aradvár 2. erődítési fázisának árka).
- s3 típus: a paliszádok fejlődésével és a sáncok méreteinek növekedésével az árkok formája a 11. század folyamán V alakúvá válik és méretük is egyre nagyobb lesz (Doboka 2. és Malomfalva).

A földsánc ('val de apărare') a kora középkor legfontosabb erődítési eleme volt. Közép- és Délkelet-Európában a 9–10. században a rácsszerkezetű (Holz-Erde-Wall) és a kazettás (Kasetenkonstruktion) földsáncok egyaránt elterjedtek.

- v1 típus: ledöngölt rétegekből álló földtöltés, külső peremén berme, belül pedig körbejárható út (Doboka 1., Kolozsmonostor 1., Várfalva 1.). A típus a 10. század első felére jellemző.
- v2 típus: a sánc két hosszanti falfalát keresztbe fektetett gerendákkal kötik össze (kazettás szerkezet): Sajósárvár 1., Doboka 2. és 3., Kolozsmonostor 2., Várfalva 1.). Az esetek többségében a sánc tetején paliszád nyomait is megfigyelték. A típus a 11. század elejétől a 12. század folyamán végig használatban volt, Dobokán ezt köfal váltja fel.
- v3 típus: a sánc szerkezetét kövekkel kevert föld tölti ki (a Várteleken megfigyelt sánc a 10. század második felére–11. század elejére keltezett).
- v4 típus: a 13–14. századi kőváraknál alkalmazott kiegészítő védelmi elem, mellyel a vár könnyen megközelíthető oldalát védték (Breáza).

A paliszád az észak-európai térségben jelent meg és a 9. századtól a 13. századig volt használatban.

- p1 típus: egyszerű, leszúrt karókból vagy cölöpökből álló kerítés. Doboka 1. fázisában (11. század előtt) egymás mellett álló, masszív cölöpök védték az I, III és IV övezeteket ('incinte'). Vártelek északi és északkeleti meredek oldalát cölöpkerítés védte (10–11. század). Ţiplic északi párhuzamokat (Grupskaia, Poznan, Behren-Lübchin) hoz fel analógiaként az erdélyiekre.
- p2 típus: átmenet a komplex paliszádok felé. Sajósárváron a paliszád két falát alkotó hosszanti gerendákat 2–3 m távolságban elhelyezett függőleges cölöpök és keresztgerendák kapcsolták össze, melyek közét földdel töltötték ki (11. század vége előtt). Ehhez hasonló

szerkezetek nyomait figyelték meg Doboka 2. és Kolozsmonostor 2. fázisaiban, amelyek a 11. század második feléig álltak fenn. Analógiáik ismertek a lengyel területekről (Klecko, Gniezno).

– p3 típus: a sánc tetejére épített paliszád. Doboka 3. fázisában a sáncot gerendákkal borították, efölé pedig a vízszintesen fektetett gerendákat keresztirányú gerendákkal kötötték össze (11. század vége). Hasonló szerkezetű paliszádok nyomait Kolozsmonostor 3. periódusában és Malomfalván tárták fel, melyek legjobb analógiája Belgorodkáról való. A Stare Mesto-i szerkezethez hasonlóan Doboka 2. és Ó-Aradvár sáncának külső peremén ferde állású, kihegyezett karósról állt.

A fejezet második részében a földből és fából épült erősségek (illetve kőépítményeik) tipológiáját találjuk, építéstechnikai és alaprajzi jellegzetességeik alapján.

– I. típus: föld- és faerősségek a 10–13. században. Ide tartoznak a gyepek, valamint részben a várak és az erődített nemesi udvarházak.

– Ia. típus: gyepevonalak. Ez a szláv eredetű erődítési elem a védelem fő formáját képezte sokáig a határvidékeken (írott adatok a 13. századtól utalnak rá). A gyepe több védelmi elemből tevődött össze: hosszanti sáncok, az átjáróknál létesített paliszádok, az utak mentén épített fa-földvárak, megfigyelő tornyok (M. Rusura hivatkozva ilyen megfigyelőtornyot említ Ţiplic Zilah környékéről). Kelet-Erdélyben a védelmet a paliszáddal erősített sáncok képezték (konkrét példával nem szolgál a szerző). A következőkben Ţiplic a III. fejezetben már ismertetett Fodor-féle gyepeutípológiát mutatja be.

– Ib. típus: földsáncból (v1-v2) és egyszerű paliszádból (p1)/vagy e nélkül álló erősségek. A közép- és kelet-európai előképekkel rendelkező erdélyi példák – P. Iambor szerint – hasonló jellemzőket mutatnak úgy elhelyezkedésük, építéstechnikai jellemzőik, mint funkciójukat illetően. Zömük nem pusztán katonai központ, hanem nagyobb népességgel rendelkező terület erődített központja. Erdélynek főleg a nyugati részén található, a fontosabb vízi útvonalak mentén és a nyersanyaglelőhelyek közelében. Ţiplic a következőkben részletesen elemzi Doboka 1. építési periódusát. Ez az I., III. és IV. övezetek dél-délnyugati oldalainak sáncokkal való megerősítését jelenti, a többi oldalon egyszerű paliszád állott. Ţiplic szerint az övezetek elkülönítése nem a terep adottságaival magyarázható, hanem társadalmi tényezők állnak a háttérben. Doboka 1. komplexuma egy kenézi (?) központ lehetett a hozzá tartozó településsel (ezt természetesen a régészeti leletanyag is megerősíteni látszik...). Ţiplic utal arra, hogy a vár első építési periódusának pusztulását keltező bizánci típusú ezüstcsüngők a 11. század elejére teszik ennek bekövetkeztét, abban már sajnos a régi vágányon halad, hogy a bordás nyakú edényeken (sic!) keresztül Gelou hatalmával hozza kapcsolatba Doboka 1. fennállását. Tehát Ţiplic Doboka 1. (Pascu-Rusu I.) periódusát a 10. századra–11. század elejére keltezi, melyet szerinte egy 8–9. századi település előzött meg. Kolozsmonostor 1. fázisának sáncát homokos földből és kavicsból, valamint vékony fekete földből döngölt rétegek sorozata képezi, melyet gerendákkal borítottak. A régészeti leletanyag ennek építését (részben a bordás nyakú edények alapján) szintén a 10. századra teszi. A fő különbség a két földvár között abban nyilvánul meg, hogy míg Doboka „közösségi várból” („fortificație colectivă”) vármegyei központ lesz, Kolozsmonostor mindvégi közösségi funkciójú maradt – írja a szerző, felresöpörve az általa is idézett, az ellenkezőjét bizonyító 12–13. századi forrásokat!

A típus másik példája Szászváros kavicsból és agyagból felhordott sánca, egyszerű paliszáddal és védőárokka (Szászváros 2), melyet egy nyéltűskés rombikus nyílcsúcs kelte a 11. század utánra, a 12. század elejére (a paliszád megszűnése után köpenye-

zik meg a rotunda falát). A szászvárosi és vajdahunyadi korai temetőket és erősségeket a szerző a 10. század második fele és a 11. század eleje között Erdély déli részén védelmi feladatokat ellátó határörkösségeihez köti.

- Ic. típus: földsáncok és komplex paliszádok. A 11. század első felétől jelennek meg Erdélyben a kazettás szerkezetű sáncokba hasonló technikával beépített paliszádok (a szerző szerint nyugati-szláv hatásra). Doboka 2. periódusában az I. övezet sáncát megemelték és kimélyítették árkát, illetve komplex paliszádokat emeltek az I. és II. övezet sáncaira. Az I. paliszád két egymással párhuzamos és keresztgerendákkal összekötött falfalból épült, melyet kitöltöttek földdel (építését Péter érme és egy 11. századi sarkantyú keltezi). A II. paliszáddal alakították ki a II. övezetet, egymás mellé levert cölöpökkel, mely előtt berme és védőárok húzódott (analógiái Stare Mesto, Malomfalva, Sajósárvár). A védőárok belső peremét ferde szögben kifelé álló, kihelyezett karósról szegélyezte (analógiája a lengyelországi Tum). A II. paliszádon két fából épített kaputorony nyílt. Doboka 2. a 10. század végén–11. század elején épült meg, felgyújtása a 11. század második felének magyar–besenyő konfliktusaihoz köthető. Kolozsmonostor 2. az ezt megelőző építési periódus földsáncának megmagasítása révén jött létre, ennek tetejére egy kazettás szerkezetű paliszádot emeltek. Az ásatások során ennek belső falfalát, illetve a külső falhoz kapcsolódó összekötő keresztgerendák nyomait, valamint a külső fal faszenes maradványait figyelték meg a sánc oldalán. Korát 10–11. századi kerámia keltezi, közte bográcsperemekkel, ezek a szerző szerint a 11. századra teszik használatának idejét, majd hatalmas tűz pusztítja el a század második harmadában. Kolozsmonostor 3. (Iambor-Matei III-IV. fázis) sáncát még 2 m-rel magasabbra emelték, a sánc külső oldalát pedig vízszintes gerendákkal borították, melyet keresztirányú gerendák erősítettek a sánc belső szerkezetéhez. Használatát 11. századi–12. század második fele közé tehető kerámia keltezi. A kazettás szerkezetű sánc tetején feltehetően paliszád is állott.

- Id. típus: földsánc, védőárok, paliszád és kőből épített lakótorony együtteséből álló erősségek. A típus Nyugat-Európában a 11. századtól terjedt el, Közép-Európában a 13. században vált általánossá, Erdélyben pedig az 1270-es évektől.

Az írott forrásokban legkorábban említett lakótorony az óradnai, melyet a 13. század végén adnak el, viszont a régészetileg feltárt szászvárosi lakótorony a 12. század elejére keltezhető. Építésének első fázisában a lakótorony egy nemesi udvarház ('curte seniorală') részét képezte fa-földsáncal, valamint egy rotundával együtt (Szászváros 2). A példa egyelőre társtalán Erdélyben, a rotundák Közép-Európában általában udvari kápolnák szerepét töltötték be, a lakótorony és rotunda földsáncal való védelmére talán a csehországi Týnec a legjobb példa, míg Kassa-Széplakon egy korábbi földvárba épül ez az együttes. Rekettyefalva (Hunyad m.) közel 2 m falvastagságú, megközelítőleg négyzetes alaprajzú (falainak oldalhossza 8,40 m) lakótoronyát 45 és 35 m átmérőjű földsánc övezi, a bejáratnál védőárokkal. Kezdetben pusztán árok vette körül, később paliszáddal védett földsáncot is emeltek. A régészeti leletanyag, az írott forrásokkal összhangban a 14. század első harmadára keltezi a tornyot. A rekettyefálvihoz hasonló példák főleg Dél-Erdélyből ismertek: Péterfalva, Asszonyfalva, Szászféregyháza és a malomvízi Colți, amelyet kezdetben szintén csak védősánc övezet, ezt váltja majd fel egy köfal a 15. században. Ezek alapján a szerző szerint Erdélyben a 12. századtól számolnunk kell egy olyan típusú védelmi együttesről, amelyben a lakótoronyt földsánc, árok és paliszád védte (valójában helyesebb lenne toronyvárról beszélni). A típus – néhány kivételtől eltekintve – a 13. század végétől válik általánossá.

Az erdélyi 11–12. századi várak és erősségek földrajzi elhelyezkedésüket illetőleg a Bug, a Dnyeszter és a Prut vidékének, valamint a Kárpát-medence többi részén található, illetve Csehország korabeli váraihoz hasonlóan általában a folyóvölgyek magas teraszaira vagy magaslatokra épültek, kihasználva a helyszín természetes védettségét. Alaprajzukat illetőleg szintén a fenti terület váraival mutatnak a legtöbb hasonlóságot. Kronológiailag a szerző szerint alapvetően két fő időszakra oszthatók az elemzett korszak várai. Az elsőbe a központi hatalom által épített kis és közepes méretű várak és erősségek tartoznak, ezek a 13. század elejére a helyi hatalmak kialakulása révén kezdenek teret veszíteni. A második építési korszakot a védelmi politika átalakulása jellemzi, úgy a katonai erő biztosítása, mint a védelem konkrét megvalósítása terén, ami egy olyan várláncolat kiépítését jelentette, amely nem pusztán a határ közvetlen környezetére terjedt ki. A szerző a kővárak szerzeágazó tipológiai osztályozásával már nem foglalkozik munkájában.

A kötet VI. fejezete a korszak várainak repertóriumát. Három részből tevődik össze, a 10. századi–13. század első fele között épült földvárak, 12–14. századi kővárak, illetve bizonytalan vagy helytelenül váraknak tartott objektumok szócikkeiből. Mindhárom rész alfabetikus sorrendben készült a helységnevek román, magyar és szász megnevezésével. A várak rövid ismertetése a repertórium elején kitűzött paraméterek (méretek, első írott említés, régészeti keltezés, a kutatás módja, az objektum rövid leírása és tipológiai besorolása) alapján történik (jegyzetben irodalommal), azaz történe, ugyanis ez az elv néhány vár leírása után már felborul, és a szerző már nem követi azt. A két első részben összesen 169 objektumot találunk a 10–14. század váraira vonatkozóan. Összehasonlításképpen A. A. Rusu adattára 153 biztos várat tartalmaz a 13–14. századból, viszont még 164 olyan objektumot is elkülönít, amelyek feltehetően a korszakba sorolhatók. Űiplic adattára nem teljes és számos objektummal bővíthető. Székelyföldi környezetben a nagygalambfalvi, őskori előzményeket felhasználó földvár („Vár”), a szintén dák alapokra épült makfalvi Makavára, Csíkszentdomokos-Vársarka, Csíkszögöd-Várhegy, a tusnádfürdői Vártető stb. mind olyan objektumok, amelyek 12–14. századi használatára régészeti leletek utalnak. Ezzel szemben az adattár első két részében több olyan objektumot találunk, amelyekről pusztán feltételezés nemcsak vár, hanem egyáltalán lelőhely mivoltuk is: a legendák világába tartozó korondi Fügevár, a kiskadáci donjon (!), a siklódi „Városhely” stb. objektumokat egyelőre teljesen megalapozatlan a várak repertóriumában nyilvántartani.

A kötet végén a szerző összefoglalja az egyes fejezetekben tett főbb következtetéseket és megállapításokat. Ezek közül csak néhányat emelnék ki. A korai fa-földvárakkal kapcsolatos kutatás legnagyobb hiányosságát pl. abban látja Űiplic, hogy alig foglalkoztak a más, hasonló fejlődésen átment területek objektumaival való összehasonlítással. Megismétli, hogy a 10–12. században a Magyar Királyság adminisztratív határa délkeleten az Oltig terjedt, az ezen kívül eső, a királyság területéhez csatolandó határvidékre határvédelmi, katonai jelleggel telepítettek egyes népelemeket (besenyők, székelyek, szászok). Ezzel a meglátással határozottan nem értek egyet, ugyanis, mint a gyarapodó régészeti feltárások eredményei is mutatják, Erdélynek az Olton kívül eső része egyházas településekkel tarkított, tehát a terület úgy politikailag, mint egyháziilag megszervezett volt, és a Magyar Királyság szerves részét képezte már a 12. század elejétől kezdve. A tatárjárás és ennek következményei során átalakul a védelmi rendszer tényezői között a szerző ismételt hangsúlyozza az erdélyi politika önálló elemeit (etnikai alapú autonómiák gazdasági és katonai feladatokkal). Erdély védelmi szervezete alapvetően két szempont alapján működött: a fontosabb útvonalak ellenőrzése és a határvidék védelme. Az Anjou-korban a határvédelem főként az előretolt ütközőzónák kialakítására épült.

Űiplic könyve jó szintézise a 10–14. századi Erdély védelmi politikájának és ennek elemeinek. Több kérdéskört alaposan megvizsgálva (gyepük, földvárak, Német Lovagrend várai, kővárak megjelenése stb.) igyekszik a problémakört bemutatni. Bár vannak következetlenségei, a bemutatott forrásanyag és a bibliográfiai adatok a téma alapos ismeretére utalnak. A várak és más objektumok ásatási eredményeinek rövid ismertetése képezi a munka leghasznosabb részét. A legnagyobb hiányosság az illusztratív anyagban található, a válogatott régészeti leletek bemutatása teljesen kimaradt a munkából.

Sófalvi András

MIKLÓS ZSUZSA

Tolna megye várai

(Varia Arhaeologia Hungarica XXII.)

Historiaantik Könyvesház Kiadó, Budapest, 2007. 481 p.

Többéves várakozást követően 2008 áprilisában látott napvilágot Miklós Zsuzsa régész *Tolna megye várai* című igen tekintélyes, vaskos és szép kivitelű könyve, amely a Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Intézetének Varia Archaeologia Hungarica sorozatának 22. köteteként jelent meg. Az 1981-ben megkezdett és 2006-ban befejezett Tolna megyei várkutatás korábbi részeredményeiről, állomásairól a szerző már korábban is számos publikációban számolt be, illetve tartott előadást szakmai közönség előtt.

A kötetet szerzője méltán ajánlotta Wosinsky Mór emlékének művét, akinek neve és emléke a hazai tudományos köztudatban kétségtelenül Tolna megyével forrt össze, aki 1896-ban monumentális, kétkötetes munkájában tette közzé a megye régészeti lelőhelyeit, régészeti emlékeit, főleg pedig a várait az őskortól a honfoglalás közti időszakra vonatkozóan.

A kötet érdemi továbblépést jelent a tolnai várak kutatásában, ezen túl már nem szükséges a bár szinte mindent ismerő, de mára már meghaladottá vált Wosinskyhez visszanyúlni, hiszen Miklós Zsuzsa kötetében már jóval teljesebb, korszerűbb és naprakészebb adatokhoz juthatunk.

A szerző kevésbé érthető szűkítéseket alkalmazva, már az előszó elején utal arra, hogy a római és kuruc kori erődítéseket csak akkor említi, ha azok más korszak váraihoz kapcsolódnak, azokkal – mintegy az erődítmény újbóli hasznosításaként – csak ennek kapcsán foglalkozik. Értetlenségünkre a kötet végén szereplő összefoglalás sem ad választ, ahol lényegében ugyanerről olvashatunk. Márpedig a teljességre való törekvés egy ilyen monumentális vállalkozás esetében elengedhetetlen lett volna. Sajnálatos, hogy a szerző még felsorolásként sem szerepeltette e kieső korszakok általa nem tárgyalt erősségeit, csak irodalmi hivatkozásokat adott meg.

Az olvasó és az erődítmények iránt érdeklődő szeretett volna többet megtudni arra vonatkozóan, hogy a Dénes József által előkészítés alatt álló Várlexikonban² 145 erődítménnyel reprezentált Tolna megyében ténylegesen hol helyezkedtek el a római kori límes erősségei, illetve a megye területén egyedülként említett alsóhetényi ún. belső

2 <http://www.atreus.extra.hu/varlexikon.html>: Ltolna.doc alatt

erődből mára mi maradt meg, és jelenleg mi látható belőle. Sajnos e kérdésekre nem ad választ a kötet.

Az előszóból a továbbiakban megtudjuk, hogy Borsod-Abaúj-Zemplén megyét követően a tolnai lett a második olyan kötet, amely egy teljes mai megyére vonatkozóan az őskortól a kuruc korig veszi számba a terület erődítményeit. Az előszót követően a megye földrajzi környezetének bemutatása és a várakkal kapcsolatos kutatástörténet következik, melyet a várakra vonatkozó helynevek rövid összefoglalása követ. Ez utóbbihoz bizonyára nagy segítséget jelenthetett a megye földrajzi neveit a teljesség igényével közreadó 1981-ben megjelent munka is.¹

Az ezt követő adattári részben a várak bemutatása korszakokként történik: az őskorból 31 biztosan korszakolható várat, a középkort és a török kort 40 erősség, a kuruc kort 2, majd az erődített kolostorokat 4 objektum képviseli. Ez utóbbiak azonban nem a szerző által megjelölt korszakot, hanem erődítmény-fajtát (épületípust) képviselnek, felbontva ezzel a korszakokba történő besorolást, melynek okát szintén nem tudjuk meg.

A lokalizálható erősségeket követik a későbbiekben a bizonytalan korú és rendeltetésű lelőhelyek 21, az azonosítatlan (tehát csak irodalmi adatokból ismert) lelőhelyek 7 darabszámmal, majd az erődítménynek nem bizonyult 23 „földvár” részletes leírása következik. A kötetet ezt követően áttekintő térkép, korszakokénti, németül is közreadott rövid összefoglalások, valamint irodalomjegyzék és két névmutató zárja.

Egy-egy erődítmény (lelőhely) szócikke az elhelyezkedés leírásával kezdődik, melyet a kutatástörténet, majd a terepbejárás/vagy ásatás/vagy felmérés leírása követ. A légi fényképezésre is utal, majd a leletek ismertetése és a korhatározás következik, míg a középkori váraknál a birtoklástörténetre és a korabeli szomszédos falvak bemutatására is kitért a szerző.

A lelőhelyek fenti szempontrendszer, egyben sorrend szerinti bemutatása meglátásunk szerint az adatok némi keveredését jelentheti, ami végső soron a használhatóságra is kihathat. Ugyanis az olvasó általában valamiféle szempont szerint keres adatokat a kötet adattári részében, és akkor elégedett, ha az azonos típusú (összetartozó), vagy egymáshoz közel álló adatokat egy helyen találja meg és nem kell kapkodva keresgélnie. Így pl. a lelőhely (vár-)leírása, és a terepbejárás nehezen választható el egymástól, ugyanakkor az ásatás, a felmérés és a légi fotózás inkább már a kutatástörténet részének tekinthető. A leletek ismertetése sok esetben bizonyára szétfeszítené a kutatástörténet kereteit, bár itteni szerepeltetése sem lenne elképzelhetetlen.

A szócikkek elején a leírást követően 1:25.000-es térkép kivágatok, ún. „helyszínvázlatok” teszik szemléletessé a várak elhelyezkedésének bemutatását. Bár a kötet tördelése nem két hasábos szerkezetű, mégis a térképrészletek viszonylag kis, szinte hasábhöz igazodó mérete nem volt szerencsés választás, bár lehet, hogy ennek megjelenítését a vár helyének és a legközelebbi település közötti távolság érzékeltetése is indokolhatta. Ettől csak néhány esetben találunk a kötetben kivételt, pl.: Felsőnána-Ónána (210. o.), vagy Murga-Sánc (255. o.) helyszínvázlatai esetében, ahol a térképek szélessége a teljes szövegmezőt kitöltik. Többségében a négyzetes kistérképek a szövegmező közepén helyezkednek el.

A 1:25.000-es térkép – bár nem színes változatban –, úgy tűnik, egyre elfogadottabb lett a vártopográfiai megyei sorozatánál, utalva ezzel is azok közös vonására. A várhelyeket a térképek kis pöttyel jelölik, amely valójában a várat alkotó lelőhely középpontja (kö-

1 *Tolna megye földrajzi nevei*. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1981.

zéponti koordinátája) lenne, így ez nem érzékelteti az erődítmény hozzátétőleges kiterjedését. Így azok méretére a térkép és a helyszínvázlat összevetéséből következtethetünk.

A jó minőségű, szintvonalas felmérések, a színes légi fotók és a leleteket bemutató képek szöveg közti elhelyezése a kötet összképét változatossá és levegőssé teszik. A felmérések mellett közzétett metszetek, de főleg a terepmodellek, vagy az olyan bravúros megoldások, mint a felmérés és annak háttérben a vele együtt ábrázolt azonos léptékű légi fotó (pl. Bölske-Bolondvár, 37. o.), vagy a felmérés és annak háttérben a szintén azzal együtt azonos léptékben megjelenített Wosinsky-féle rajz sziluettje (pl. Gyulaj-Pogányvár, 82. o.) a kötetet egyedülállóan magas színvonalúvá emeli.

A szócikkvégi lábjegyzetek alkalmazása némi lapozgatásra kényszeríti ugyan a kötet használóját, de a megválasztott betűk szép karaktere és jól szerkesztett képe elfeledteti velünk e nehézséget.

Miklós Zsuzsa Tolna megye kutatásai során tette elfogadottá és gyakorlatban is egyre népszerűvé a légi felvételek használatát a hazai régészeti kutatásoknál, melyhez ő maga is úttörőként példát mutatott. Ezzel a módszerrel gyorsan és kellően biztosan sikerült nemcsak az erődítményeket, hanem számos más tereptárgyat, templomokat, kolostorokat sőt egész településeket is felfedeznie. Kifinomult gyakorlati érzékkel jelenítette meg, hogy a különböző napszakokban vagy a különböző évszakokban, illetve a növényzet más-más struktúrája idején és sűrűségében, milyen eltérő vagy új eredményekre juthat a légi fotó készítője. Ezekről az eredményekről a kötet is gazdag válogatást mutat be.

A topográfiai és adattárak sajátossága, hogy egy pillanatnyi állapotot rögzítenek és képviselnek, melyre maga a szerző is utal a kötet végén (438. o.). Így bizonyára Tolna megye is tartogat még kutathatót a jövő nemzedékek számára, mint ahogy a Dénes József által felvetett kajdaci „Gyűrű-remíz” vagy „Gyűrű remész”² titka is megfejtésre vár még.

Összességében egy egyedülállóan magas színvonalú és jól szerkesztett vártopográfia-
val gazdagodott a magyar kutatás, amelyhez gratulálunk és köszönetünket fejezzük ki.

Sárközy Sebestyén

NOVÁKI GYULA–SÁRKÖZY SEBESTYÉN–FELD ISTVÁN

Borsod-Abaúj-Zemplén megye várai az őskortól a kuruc korig¹

(Magyarország várainak topográfiája 1.

Borsod-Abaúj-Zemplén megye régészeti emlékei 5.)

Szerk. Sárközy Sebestyén. Kiadja a Castrum Bene Egyesület és a Herman Ottó Múzeum, Budapest–Miskolc, 2007. 330 o.

Fontos kézikönyvvel gazdagodott a hazai régészet. Bár a várkutatás egyike a legkorábban elkezdett hazai régészeti diszciplínáknak, az eltelt százötven év sem volt elegendő arra, hogy teljes körűen számba vegyünk váraink maradványait. A Castrum Bene Egyesület immáron több mint 15 éve vállalta fel a feladatot, hogy a magyarországi várku-

2 http://varkutato.blogter.hu/?post_id=261067

1 Eredetileg megjelent a Magyar Régész Szövetség honlapján: http://www.regeszet.org.hu/index.php?option=com_content&task=blogsection&id=6&Itemid=47

tatás körében nemcsak egységet teremt, hanem tervszerű munkával közkinccsé teszi az eddig felhalmozódott ismereteket. Ez azért volt lehetséges, mert akkor már több évtizede lelkes kutatók dolgoztak ezen a témán az ország különböző részein, és publikációk sora állt rendelkezésre az eladdig csak pontatlan említésekkel, homályos hagyományokból ismert várakról. Nem kétséges, hogy elsősorban Nováki Gyula nevéhez fűződik ez a munka, melyhez a hetvenes-nyolcvanas években csatlakoztak többen. Ennek eredményeként ismerhettük meg Nógrád, Heves, Borsod, Pest, Tolna, Vas megye rejtett emlékeit, az Alföld erődítéseit. Nem szabad elfeledkezni arról, hogy az utóbbi két évtizedben különös lendületet adott a várkutatásnak a légi fényképezés elterjedése, mely – elsősorban Miklós Zsuzsa munkássága révén – rengeteg, addig ismeretlen földvárrel, sőt vártípussal is gazdagította ismereteinket. A most megjelent kötet tehát fontos és időszerű állomása az évtizedes kutatómunkának, és reméljük, nem marad el a folytatás sem.

Az előszóból ugyanis megtudjuk, hogy az egyesület egy sorozat első darabjának szánja a kötetet, melyet Tolna, Heves és Fejér megye hasonló kiadványa fog követni. Ha ez valóban így lesz, akkor remélhető, hogy a „sorozaton kívül” megjelent (Somogy) és tervezett (nyugati határszél) kötetek tapasztalatait is felhasználva, egyre gazdagabb és egyre alaposabb várkataszter birtokába jutunk.

A Bevezetést olvasva csodálkozással tapasztaltam a terminológiai bizonytalanságokat. Mindjárt kezdeném azzal, hogy a műemléki és a régészeti topográfiai várakra vonatkozó részeit azzal a kritikával illeti, hogy azokban nem fogalmazódott meg a teljességre törekvés igénye. Amennyire én e sorozatok célkitűzéseit ismerhetem, semmi sem volt olyan erős késztetés, mint – topográfiai tekintetben – a teljességre törekvés igénye. Bizonyosan mindegyik sorozatban előfordult, hogy egyes helyek kimaradtak, de azt a megállapítást, hogy a szerzők nem törekedtek volna arra, hogy *valamennyi emléket* a sorozat követelményei szerint *felkutassák* és bemutassák, nem tudom elfogadni. Ez a megállapítás már csak azért is igazságtalan, mert a bevezetőből megtudjuk, hogy a jelen topográfiai kötet nemcsak a levéltári források felgyűjtésére, hanem a várak „átfogó igényű történeti, régészeti vagy építészeti értékelésére” sem vállalkozott. Másutt azt is megtudjuk, hogy „a topográfiai teljesség természetesen csak mint ideális célkitűzés értelmezhető, hisz szinte biztos, hogy mire a kötet elhagyja a nyomdát, újabb erősségek kerülnek meghatározásra”. Ebből vonja le a bevezetés szerzője azt a következtetést, hogy a szóban forgó kötet inkább nevezhető adattárnak, mintsem topográfianak. Én azonban nem lennék ilyen szigorú, ugyanis akár adattárról, akár topográfiaról beszélünk, a teljességre törekvés egyaránt követelmény, legfeljebb más-más szempontból. A topográfiai esetében a helyszíni, terepi adatok, adattárak tekintetében pedig éppenséggel az irodalmi, és egyéb adatok vonatkozásában fogalmazható meg ilyen elvárás. Ha már a topográfianál tartunk, a Bevezetés nem szól e munka módszeréről, pedig a teljességre törekvés határfoka leginkább ennek alapján ítélnélhető meg. Csak irodalmi adatok alapján keresték fel a várakat (pl. Telkibánya, Cser-hegy), vagy végeztek önálló terepi kutatásokat is, hogy ismeretlen erődítéseket találjanak? A légi fényképezés, illetve a régebbi felvételek tanulmányozása szisztematikus volt, vagy csak a már ismert objektumok rögzítését célozta? A vártopográfia egyes szócikkeit végigolvasva lehet, hogy választ kaphatnánk ezekre a kérdésekre, azonban sokat segített volna, ha az előszóban erre is szólnak egy bekezdést.

Ugyancsak furcsállható, a Bevezetés azon része, mely mintegy „bevallja” a várkutatással kapcsolatban fennálló terminológiai bizonytalanságokat. Nem ezért, hogy ilyen bizonytalanságok léteznek, hanem azért, mert ezeket az Egyesület még nem tudta

tisztázni, illetve hogy a kötet szerzői sem tettek arra kísérletet, hogy egységes álláspontra jussanak, és egységes nevezéktant alkalmazzanak. Ennek fényében tehát semmi értelme sincs a hazai régész-társadalmat megróni azért, mert alkalmasint használja a „kisvár” fogalmat, főleg nem akkor, ha egyetlen ellenérve, hogy nincsen nagyvár vagy középvár.

A kötet három fő fejezetre tagolódik. Az elsőben százhat, a terepen ma is meglévő vár leírását találjuk a helységek alfabetikus sorrendjében. A második fejezet hasonló rendben az elpusztult és nem azonosítható erődítményeket ismerteti, összesen harmincötöt. Bár a Bevezetés „mintegy 120” várat említ, ez összesen 141 emlék, melynek közel negyede (24,8%) topográfiailag nincs azonosítva akár azért, mert nem volt rá mód, akár azért, mert elpusztult. A szöveg végén találjuk az irodalomjegyzéket, és végezetül a III. fejezetbe gyűjtötték a felméréseket, alaprajzokat és fényképeket.

Az egyes szócikkek a földrajzi környezet, majd a vár leírásával kezdődnek, ezt követi a múzeumi adatok és leletek felsorolása, majd az irodalmi említések, végül pedig az esetleges középkori források következnek. A szöveg a datálással, illetve a lábjegyzetekkel zárul. A szöveg közé van illesztve a térképkivágat, mely jól megválasztott, arányos méretével kitűnő eligazítást nyújt a vár helyéről, sajnos kevésbé annak tényleges mikrotopográfiai környezetéről. Ebben a legtöbb esetben a részletes felmérés sem segít. A szerkesztő sajátos, a topográfiaiban szokatlan módját választotta a lelőhelyek térképen való jelölésének, nevezetesen szabályos körrel jelölte a várak helyét. Ez a jelölés valóban alkalmas arra, hogy megtaláljuk a várat, viszont így aztán megesik, hogy a jelölés esetenként nagyobb, máskor kisebb, mint a térképen is alkalmasint jól látható várterület. Ezért ez a módszer inkább turistakalauzokba való, mintsem régészeti szakmunkába. Nem tudom, hogy a körrel való jelöléstől esetenként eltérő idom (ellipszis), következetesen azt jelöli-e, hogy a vár pontos határait felmérés hiányában nem ismerjük (Boldogkőváralja, Tó-hegy), mindenesetre a jelölés itt nincsen összhangban a szöveges leírással. Dédestapolcsány esetében viszont a felmérési rajzzal össze lehet vetni, így megállapítható, hogy az erődítmények alakja kívánta meg ezt a formát.

A „településerődítés” elnevezésű középkori, kora újkori városfalak jelölése ugyancsak sematikus körrel, vagy ellipszissel történt, egyes esetekben ezt pontosítja a „felmérés”, amikor az ismert vagy feltételezett erődvonalakat szabadkézi rajzzal jelölték (Miskolc, Szendrő). A városfalak tekintetében úgy tűnik egyedül Sárospatak esetében van megfelelő mennyiségű adat (a mezővárosra ott sem), sajnos nincs megfelelően azonosítva Garadna, Gönc, Hernádnémeti, Diósgyőr, Szikszó, Tállya, Tarcal, Telkibánya, Tokaj középkori városatára.

Nem tisztem, és méltatlan is lennék rá, hogy tételesen tegyek észrevételeket. Csupán egy: Meszes, Vár-hegy a térképi helynév és a vár helyének jelölése nem egyezik. Lehetséges, hogy így helyes, azonban erre a szövegben utalni kellene.

A szerkesztés egyszerű, kerüli a fölösleges díszítéseket, a kötet megjelenése ennél fogva akkor is elegáns, ha nem futotta jobb papírra. Kár, hogy a rajzok és a fényképek a kötet végére szorultak, így a könyv kezelése nem a legegyszerűbb. Lehet, hogy a kiadók az illusztrációknak jobb papírt szántak, és ez valami miatt nem jöhetett létre, ezért a különválasztás. Szerintem viszont a felmérési rajzoknak mindenképpen az egyes szócikkek között lenne a jó helye, és talán a sorozat következő köteteinél már a fotók is megfelelő minőségű papírhoz jutnak. Főlegesen viszont az egyes ásatási évadok külön ábrán való közlése (Borsod 18/a-c), ha valamennyi információ megtalálható az utolsó ábrán. A kötet értékét csak növelte volna egy mégoly rövid idegen nyelvű kivonat is.

Összefoglalva, nemcsak fontos, hanem szép és jó könyvvel gazdagodott a régészet és a helytörténet is. Nyilvánvaló, hogy kézikönyv lesz a jövőbeni kutatásokhoz, minta és tapasztalat a sorozat reménybeli többi kötetéhez. Gratulálunk hozzá, és köszönjük a szerzőknek, szerkesztőknek, kiadóknak!

Jankovich Bésán Dénes

TARTALOM

A szerkesztő előszava	4

TANULMÁNYOK

RAINER PÁL	Segvártól Essegvárig	7
B. WELLISCH MÁRTA	Középkori lakóházak az alsódörcicsei templom	49
GERE LÁSZLÓ	A szekszárdi vár az írott források és az eddigi ásatások alapján	67
BUZÁS GERGELY	Balusztrádos loggiák a magyar kora reneszánsz építészetben.....	71
LÁSZLÓ CSABA	Reneszánsz nyíláskeretek a szerencsi várban	109

FORRÁSKÖZLEMÉNYEK

SIMON ZOLTÁN	Inventáriumok a felsővadászi Rákóczi-kastélyból.....	129

KÖNYVISMERTETÉSEK

CHARLES COULSON	Castles in Medieval society (<i>Horváth Richárd</i>).....	147
IOAN MARIAN ȚIPLIC	Organizarea defensivă a Transilvaniei în evul mediu (secolele X–XIV) (<i>Sófalvi András</i>).....	152
MIKLÓS ZSUZSA	Tolna megye várai (<i>Sárközy Sebestyén</i>).....	175
NOVÁKI GYULA– SÁRKÖZY SEBESTYÉN– FELD ISTVÁN	Borsod-Abaúj-Zemplén megye várai az őskortól a kuruc korig (<i>Jankovich B. Dénes</i>)	177

